

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЧАЛА ТЕТЯНА ІВАНІВНА

УДК 159.922.7:316.6

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ / Т.І. Чала

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор
Завацька Наталія Євгенівна

АНОТАЦІЯ

Чала Т.І. Соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Київ, 2023.

Дисертаційне дослідження присвячене визначенню соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що адиктивна поведінка як інтегральне поняття відображає різні прояви соціального, психологічного чи комплексного неблагополуччя особистості, яке полягає у дегармонізації її взаємодії з собою, соціумом, близьким оточенням, незалежно від джерела, природи й ступеня прояву. Така поведінка більшою мірою притаманна неповнолітнім, оскільки криза перехідного періоду характеризується зниженням адаптаційних можливостей, за яких виникають пускові психологічні механізми (конфлікти мотиваційної сфери, емоційно-вольові порушення тощо), які деформують суб'єктні стосунки і породжують внутрішні і зовнішні труднощі.

Водночас, несприятливі сімейно-побутові відносини, недоліки сімейного виховання та дитячо-батьківської взаємодії не сприяють створенню необхідних умов для становлення і гармонійного розвитку особистості неповнолітньої дитини, що набуває свого загострення у підлітковому віці і може призводити до формування адиктивної поведінки. Саме тому, особливої уваги потребують неповнолітні, виховання яких проходить у змінених умовах життєдіяльності, в першу чергу у неповній сім'ї, члени якої тривалий час із різних причин проживають окремо. Якщо вплив таких змін

перевищує наявні адаптаційні можливості неповнолітньої дитини, то процес її соціалізації спотворюється та виникають передумови для формування адиктивної поведінки.

Узагальнено особливості підліткового віку, що детермінують адиктивну поведінку у неповнолітніх з неповних сімей різного типу. До таких особливостей віднесено підвищений егоцентризм; потяг до опору, протесту; амбівалентність та парадоксальність характеру; прагнення до невідомого, ризикованого, до незалежності та відриву від сім'ї; незрілість моральних переконань; хворобливе реагування на пубертатні зміни і події; схильність до перебільшення ступеню складності проблем; негативна чи несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції (емансипація, захоплення (відмова від контактів, їжі, імітація, компенсація та гіперкомпенсація тощо)); знижене перенесення труднощів; переважання неконструктивних копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій. Така ситуація ускладнюється вихованням неповнолітньої дитини у соціально неблагополучній неповній сім'ї з її негативним, руйнівним та десоціалізуючим впливом на становлення особистості та формування проявів адикцій у її поведінці.

Підкреслюється, що найпоширеним типом соціально неблагополучної неповної сім'ї є конфліктна сім'я, тобто така, де її члени неспроможні вирішувати проблеми, які виникають, конструктивними методами. Виявлено, що неповнолітні, які виховуються у таких сім'ях, не маючи позитивного прикладу, відповідно вибудовують й власні стосунки з оточуючими. Вони характеризуються низьким рівнем соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, а також спотвореними ціннісними орієнтаціями. Загалом для респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей властивий дисбаланс компонентів соціалізованості, що також детермінує їх адиктивну поведінку.

Визначено рівні схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду. У неповнолітніх з неповних сімей з середнім і високим рівнями схильності до адиктивної поведінки

встановлена виражена спрямованість установок на самоствердження і свободу від соціальних обмежень, а також прагнення до отримання задоволення і домінування власних інтересів. Їм властиве також прагнення до вільного дозвілля, що приносить задоволення, та уявлення про можливість досягнення бажаного результату при свободі від соціальних обмежень і заборон. Найбільша кількість таких неповнолітніх переважала у соціально неблагополучних неповних сім'ях. У неповнолітніх з неповних сімей з низьким рівнем схильності до адиктивної поведінки виявлено наявність більшої впевненості у своїх вчинках, осмислення життєвих цілей та життєвих уявлень, здатності до досягнення поставлених цілей та орієнтації на соціальні норми. Їм властива домінуюча спрямованість соціально-психологічних установок на особисту ефективність і значущість при дотриманні соціальних норм, що також пояснює наявність у них низького рівня схильності до адиктивної поведінки.

Запропоновано структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та проведено її операціоналізацію. За результатами емпіричного дослідження виокремлено і систематизовано *внутрішні соціально-психологічні чинники* адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (*на особистісному рівні*: зниження моральної самосвідомості за когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими; розузгодження в системі ціннісних орієнтацій; спотворення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребнісній сфері; зниження вольового контролю емоцій, моральної самооцінки; невизначена моральна позиція або неморальна позиція; наявність внутрішньоособистісних проблем (виражений внутрішній дискомфорт, негативне самоствердження) та проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом; схильність до саморуйнівної поведінки; *на міжособистісному рівні*: низький рівень соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, соціальне дистанціювання; дисбаланс провідних компонентів соціалізованості; обмеженість чи відсутність

конструктивного досвіду соціальної взаємодії; несприятливий соціальний статус у групі та схильність до протистояння нормам і правилам) та *зовнішні соціально-психологічні чинники* такої поведінки (несприятливий психологічний клімат сім'ї, напруженість між її членами; негативні питні традиції сім'ї, позитивне ставлення до алкогольних, тютюнових виробів та ін.; перевага емоційної дистанції у дитячо-батьківських відносинах, натомість прийняттю та емпатії; специфіка спілкування і взаємодії з перевагою конфліктності, замість співпраці, спільного прийняття рішень; дефіцит спілкування з членами сім'ї, їх підтримки та захисту; авторитарність; невиправдана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань; несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання з домінуванням гіперпротекції, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції, у поєднанні з непослідовністю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини).

Розроблено комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму та проведено оцінку її ефективності.

Запропонована програма будувалася на принципах системності, комплексності, зворотного зв'язку, єдності діагностики і корекції, динамічності та диференційованості, із застосуванням методів індивідуальної і групової психокорекції та сімейної психотерапії.

Вплив розробленої системи психопрофілактичних та психокорекційних заходів сприяв зниженню проявів адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей через формування адекватної самооцінки, підвищення їх емоційної стійкості, самоконтролю та саморегуляції поведінки; через позитивні зміни моральної позиції та удосконалення моральних якостей, через зниження показників внутрішнього дискомфорту, зменшення кількості агресивно-захисних реакцій та налагодження міжособистісної взаємодії загалом. Крім того, зафіксоване вірогідне зменшення напруженості та конфліктності між членами сім'ї зі зниженням тривожності та почуття

неповноцінності і ворожості у сімейній ситуації, а також зниження прояву дезадаптивних форм батьківського ставлення, що призвело до зменшення імпульсивних реакцій, адекватного прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з вивченням можливостей використання програми профілактики та корекції адиктивної поведінки у різних вікових групах з урахуванням різновиду залежності та умов соціалізації. Потребує подальшого теоретичного осмислення та експериментального дослідження гендерний аспект соціально-психологічної допомоги неповнолітнім з адиктивною поведінкою з використанням ресурсного та рефлексивного підходів для отримання тривалого ефекту при подоланні проявів адикцій у їх поведінці.

***Ключові слова:** неповнолітні, адиктивна поведінка, неповні сім'ї, чинники адиктивної поведінки неповнолітніх, психопрофілактика, соціально-психологічна корекція.*

Chala T.I. Socio-psychological factors of addictive behavior in minors from single-parent families. – Qualification scholarly work published as manuscript.

The dissertation for the scientific degree of the Candidate of Psychological Sciences, speciality 19.00.05. Social Psychology, Psychology of Social Work. Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University Ministry of Education of Ukraine. Kyiv, 2023.

The dissertation study is dedicated to the definition of the socio-psychological factors of addictive behavior of minors from single-parent families.

The theoretical and methodological analysis of scientific approaches to the research problem has shown that addictive behavior as a holistic concept reflects various manifestations of a social, psychological or complex disorder of an individual, consisting in the disharmonization of his interaction with himself, society and the closer environment, regardless of the source, nature and degree of manifestation. Such behavior is more characteristic of minors, since the crisis of

the transition period is characterized by a decrease in adaptability, which triggers psychological mechanisms (conflicts in the motivational sphere, emotional-volitional disorders, etc.) that deform subject relationships and lead to internal and external difficulties.

At the same time, unfavorable family and domestic relationships, deficits in family education and in the interaction between child and parents do not contribute to creating the necessary conditions for the formation and development of the personality of a minor child, which is exacerbated in adolescence and can lead to the formation of addictive behavior. Therefore, special attention is required for minors whose upbringing takes place in changed living conditions, especially in a single-parent family whose members live apart for a long time for various reasons. If the effects of such changes exceed the available adaptive capacities of a minor child, the process of his or her socialization is distorted and the conditions for the development of addictive behavior are created.

The characteristics of adolescence that determine the addictive behavior of minors from single-parent families of different types are summarized. These characteristics include increased egocentrism; the urge to resist, to protest; ambivalence and paradoxical character; the desire for the unknown, risk, independence and separation from the family; the immaturity of moral convictions; the painful reaction to pubertal changes and events; the tendency to exaggerate the degree of complexity of problems; a negative or unformed self-concept; hypertrophic behavioral reactions (emancipation, entrapment (refusal of contact, eating, imitation, compensation and hypercompensation, etc.)); low tolerance of difficulties.); low tolerance of difficulties; prevalence of non-constructive coping strategies when dealing with stressful situations. This situation is aggravated by the upbringing of a minor child in a socially disadvantaged single-parent family with its negative, destructive and desocializing influence on personality development and the emergence of addictive manifestations in his or her behavior.

It is emphasized that the most common form of socially dysfunctional single-parent family is a conflict family, i.e. a family in which its members are unable to

solve the problems that arise using constructive methods. It has been found that minors who grow up in such families without having a positive role model build their own relationships with others accordingly. They are characterized by a low level of social identity and socio-psychological adaptation as well as distorted value orientations. In general, respondents from socially disadvantaged single-parent families are characterized by an imbalance in the components of socialization, which also determines their addictive behavior.

The levels of the tendency to addictive behavior in minors from single-parent families of different types was determined. Juveniles from single-parent families with a medium and high levels of propensity for addictive behavior have a pronounced focus on self-assertion and freedom from social restrictions as well as a desire to satisfy and dominate their own interests. They are also characterized by the desire for free leisure activities that provide pleasure and the idea of the possibility of achieving the desired result in freedom from social restrictions and prohibitions. The largest number of such minors come from socially disadvantaged families with only one parent. Juveniles from single-parent families with a low propensity for addictive behavior were found to have greater confidence in their actions, a better understanding of life goals and ideas, the ability to achieve set goals and a stronger orientation towards social norms. They are characterized by a dominant orientation of socio-psychological attitudes towards personal effectiveness and importance in complying with social norms, which also explains the presence of a low tendency towards addictive behavior.

A structural model for differentiating the socio-psychological factors of addictive behavior of minors from single-parent families is proposed and its operationalization is carried out. According to the results of the empirical study, the *internal socio-psychological factors* of addictive behavior of minors from single-parent families were identified and systematized (*on the personal level*: decrease in moral self-awareness in terms of cognitive, emotional-value and behavioral components; inconsistencies in the system of value orientations; distortion of socio-psychological attitudes in the motivational and need spheres;

decrease in volitional control of emotions, moral self-esteem; insecure moral position or immoral position; presence of intrapersonal problems (pronounced inner discomfort, negative self-image) and problems related to health and time management; tendency to self-destructive behavior; *at the interpersonal level*: low level of social identity and socio-psychological adjustment, social distancing; imbalance of leading components of socialization; limited or lack of constructive experience of social interaction; unfavorable social status in the group and tendency to resist norms and rules) and *external socio-psychological factors* for such behavior (unfavorable psychological climate in the family, tensions between its members; negative drinking traditions in the family, positive attitude towards alcohol, tobacco products, etc.; the preference for emotional distance in parent-child relationships instead of acceptance and empathy; the specificity of communication and interaction with the advantage of conflict instead of cooperation, joint decision-making; lack of communication with family members, their support and protection; authoritarianism; unjustified entitlement attitude, instead of attention to the child's affairs and interests, with the specifics of incentives and punishments; unfavorable, disharmonious parenting styles in the family with the dominance of hyperprotection, emotional rejection, cruel treatment, hypoprotection, combined with the inconsistency of parenting style, dissatisfaction with the child's needs).

A comprehensive program of psychoprophylaxis and socio-psychological correction of addictive behavior of minors from single-parent families in the conditions of modern society was developed and its effectiveness was evaluated.

The proposed program was built on the principles of systematicity, complexity, feedback, unity of diagnosis and correction, dynamics and differentiation, using methods of individual and group psychocorrection and family psychotherapy.

The effect of the developed system of psychoprophylactic and psychocorrective measures contributed to the reduction of manifestations of addictive behavior of minors from single-parent families. This was done through the formation of adequate self-esteem, increasing their emotional stability, self-control and self-

regulation of behavior, positive changes in moral position and improvement of moral qualities, a decrease in indicators of internal discomfort, a decrease in the number of aggressive-defensive reactions and the establishment of interpersonal interaction in general. In addition, a probable decrease in tensions and conflicts between family members was noted, with a decrease in anxiety and feelings of inferiority and hostility in the family situation, as well as a decrease in the manifestation of maladaptive forms of parental attitude, which led to a decrease in impulsive reactions, appropriate expression of emotions in accordance with social norms and requirements.

Prospects for further research relate to investigating the possibilities of using the program to prevent and correct addictive behavior in different age groups, taking into account the type of addiction and socialization conditions. The gender-specific aspect of socio-psychological care for minors with addictive behavior using resource-oriented and reflexive approaches to achieve a lasting effect in overcoming the manifestations of addiction in their behavior requires further theoretical understanding and experimental research.

Key words: *minors, addictive behavior, single-parent families, factors of addictive behavior in minors, psychoprophylaxis, socio-psychological correction.*

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1.1. Чала Т.І. Визначення соціально-психологічних особливостей подолання особистісних деструкцій / Соціально-психологічні особливості подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності: монографія / За ред. Н.Є. Завацької, А.М. Журби. К.: ПВТП «LAT&K», 2019. С. 112-129. (*Особистий внесок авторки полягає у розкритті соціально-психологічних особливостей подолання особистісних деструкцій при адикціях у поведінці*).

Статті у наукових фахових виданнях:

2.1. Chala T.I. Factors of addictive behavior in adolescents: socio-psychological analysis. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 191-195.

2.2. Чала Т.І., Журба А.М., Боярин Л.В. Взаємозв'язок адиктивної поведінки з емоційною стійкістю у неповнолітніх. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 2. С. 205-211. (*Особистий внесок авторки полягає у розкритті чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей*).

2.3. Чала Т.І. Соціально-психологічні особливості адиктивної поведінки підлітків з неповних сімей. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 2. С. 146-155.

2.4. Popovych I., Blyskun O., Hulias I., Shcherbyna V., Batasheva N., Aleksieieva M., Chala T. Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13(2). P. 167-184. (Web of

Science Core Collection). *(Особистий внесок авторки полягає у розкритті психолого-семантичних параметрів конформізму підлітків з адиктивною поведінкою).*

2.5. Чала Т.І., Бойсак А.Г., Жигаренко І.Є., Завацький В.Ю. Особливості міжособистісних взаємовідносин і самооцінки неповнолітніх з неповних сімей та їх корекція. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. К.: СХУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 34-44. (Особистий внесок авторки полягає у визначенні особливостей самооцінки неповнолітніх з неповних сімей).*

2.6. Chala T.I. Socio-psychological problems of minors from single-parent families. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 125-130.*

Статті у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях:

3.1. Чала Т.І. Психосоціальна допомога неповнолітнім в умовах сучасних реалій. *Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність: зб. наук. статей за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції (м. Мелітополь, 11-13 вересня 2015 р.) / за заг. ред. М.М. Радевої. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2015. С. 150-153.*

3.2. Чала Т.І. Проблема адиктивної поведінки неповнолітніх та її корекції в сучасному соціумі. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і студентів (м. Київ, м. Сєверодонецьк, 24-25 листопада 2016 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2016. С. 229-231.*

3.3. Чала Т.І. Соціально-психологічні аспекти виховання неповнолітніх в умовах неповної родини. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та*

інтернаціональний аспекти: зб. наук. статей за матеріалами XVII Міжнародної науково-практичної конференції (Монреаль, 30-31 грудня 2018 р.). Монреаль: СРМ «ASF», 2018. С. 122-125.

3.4. Чала Т.І., Завацька Н.Є. Проблематика адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сєверодонецьк, 28-29 листопада 2019 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 42-44. (Особистий внесок авторки полягає у визначенні теоретико-методологічних підходів до вивчення проблеми адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

3.5. Чала Т.І., Завацька Н.Є. Концептуальні підходи до вивчення проблеми девіантної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сєверодонецьк, 5-6 грудня 2019 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 91-94. (Особистий внесок авторки полягає у визначенні концептуальних підходів до вивчення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

3.6. Чала Т.І., Сухенко І.І., Мірошніченко В.О. Особливості адиктивної поведінки підлітків з неповних сімей. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни (м. Сєверодонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С.118-122. (Особистий внесок авторки полягає у розкритті специфіки проявів адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей).*

3.7. Чала Т.І., Коротенко Д.О. Ефективність реабілітаційних заходів: аналіз проблеми у векторі адиктивної поведінки неповнолітніх. *Актуальні*

питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції, (м. Сєверодонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 61-63. (Особистий внесок авторки полягає у з'ясуванні ефективності реабілітаційних заходів при адиктивній поведінці у неповнолітніх).

3.8. Chala T.I. European and world examples of the quality of academic education. *Modern Teaching Methods and Innovative Technologies in Higher Education: European Experience and Global Trend: a collection of scientific works of University of Finance, Business, Entrepreneurship according to the materials of the International internship*. Sofia, Bulgaria: University of Finance, Business, Entrepreneurship, 2022. P. 113-122.

3.9. Чала Т.І. Особливості адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей у кризових умовах сучасності. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 03 березня 2023 р.) / За наук. ред. проф. Л.С. Пілецької, проф. І.М. Гояна, проф. Н.Є. Завацької, доц. О.М. Чуйко. Івано-Франківськ, 2023. С. 370-374.

3.10. Чала Т.І. Роль благодійних організацій у соціалізації осіб з особливими освітніми потребами. *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнській науково-практичній конференції* (м. Івано-Франківськ, 23-24 березня 2023 р.) / за заг. ред. С.Д. Яковлевої, Н.В. Кабельнікової. Івано-Франківськ: Вид-во ХДУ, 2023. С. 268-271.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	25
1.1. Адиктивна поведінка як багатовекторний соціально-психологічний феномен	25
1.2. Аналіз особливостей підліткового віку, що сприяють проявам адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей	34
1.3. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей	44
Висновки до розділу	56
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ	60
2.1. Організація і методи емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей	60
2.2. Діагностика внутрішніх соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей	70
2.2. Аналіз зовнішніх соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей	77
Висновки до розділу	110
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ	115
3.1. Концептуальні основи та зміст комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму	115
3.2. Результати формувального етапу дослідження та їх узагальнення	166
Висновки до розділу	174
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	183

ВСТУП

Актуальність теми дослідження продиктована тим, що у сучасному суспільстві зростає кількість неповнолітніх осіб із адиктивною поведінкою, виховання яких відбувається у неповних сім'ях, які утворилися внаслідок розірвання шлюбу, народження дитини поза шлюбом, роздільного проживання батьків тощо. Разом із тим, в умовах кризи сім'ї, причини якої пояснюються соціально-економічними, політичними та ідеологічними трансформаціями у суспільстві, відбуваються зміни й у функціонуванні інституту шлюбу, змінюються уявлення про батьківські функції в сім'ї. Ці та інші численні причини сприяють тому, що з'являються неповні сім'ї, в яких часто змінюються вітчимами, а також сім'ї, в яких батько присутній тільки формально. Порушення благополуччя сім'ї, дефіцит навичок соціальної поведінки, що демонструються її членами, руйнування емоційних зв'язків між ними (Дж. Боулбі, В. Бочелюк, Л. Боярин, А. Склярук, В. Яремчук та ін.) впливають на особистість неповнолітньої дитини та виникнення адикцій у її поведінці, максимальний ризик розвитку деструктивних форм якої існує саме у підлітковому віці. Крім того, оскільки батьки виконують специфічну функцію посередника між суспільством і дитиною, їм належить важлива роль у її соціалізації (К. Андросович, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, У. Михайлишин та ін.), вони можуть як перешкоджати соціальній дезадаптації дитини, так і провокувати її. Тому зростає значимість змістовного аналізу характеру відносин неповнолітніх з батьком і матір'ю, їх ролі у розвитку і вихованні дитини, впливу на формування специфічних особистісних рис, що сприяють виникненню адиктивної поведінки. Особливо гостро це питання постає саме у неповних сім'ях, адже не тільки реальні відносини неповнолітніх з батьками, але й якість образу батьків має значення для формування особистості і генези адиктивної поведінки. Однак, наявних у сучасній психологічній літературі даних про роль неповної сім'ї у детермінації адиктивної поведінки неповнолітніх, про взаємозв'язки соціально-психологічних особливостей

підлітків, які демонструють узалежену поведінку, з образами батьків, зокрема в умовах неповної сім'ї, наразі недостатньо.

Отже, актуальність даного дослідження визначається необхідністю вивчення особливостей адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, як з позицій наукової психологічної парадигми, так і на основі теорії та практики сучасного соціально-психологічного знання. Таким чином, існування суперечностей між нерозробленістю проблеми вивчення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та нагальною необхідністю дослідити соціально-психологічні чинники такої поведінки, зумовило вибір теми дисертаційного дослідження: *«Соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексних науково-дослідних тем кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля «Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі», «Соціально-психологічні основи розвитку адаптаційного потенціалу особистості засобами інноваційних психотехнологій в умовах трансформаційних змін сучасного суспільства». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 4 від 25 грудня 2015 р.).

Об'єкт дослідження – адиктивна поведінка неповнолітніх з неповних сімей.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично визначити соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Для досягнення мети було висунуто такі завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми вивчення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

2. Узагальнити особливості підліткового віку, що детермінують адиктивну поведінку неповнолітніх з неповних сімей різного типу.

3. Визначити рівні схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду.

4. Запропонувати структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та провести її операціоналізацію.

5. Розробити комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму та оцінити її ефективність.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: принципи системного (В. Бочелюк, І. Данилюк, А. Коваленко, К. Лоренц, І. Пасічник, В. Семиченко та ін.), суб'єктно-діяльнісного (Г. Костюк, С. Максименко, І. Пасічник, В. Роменець та ін.), індивідуально-орієнтованого (Л. Бінсвангер, Дж. Бьюдженталь, Є. Гейко, Ю. Джендлін, В. Турбан та ін.) підходів в психології; теорії вікової та корекційної психології (В. Бочелюк, С. Кузікова, Р. Павелків, М. Панов, М. Савчин та ін.), концепції становлення особистості в онтогенезі (Г. Балл, Н. Жигайло, В. Моляко, М. Орап та ін.) та її розвитку як активного суб'єкта життєдіяльності (Н. Добровольська, О. Кононенко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.); концепція саморозвитку особистості Г. Костюка; науково-психологічні уявлення про сутність і закономірності підліткового віку (М. Боришевський, Н. Завацька, Н. Максимова, Р. Павелків та ін.); концептуальні підходи до особливостей детермінації соціальної активності неповнолітніх (С. Гарькавець, В. Корнієнко, Р. Шевченко та ін.) та їх адаптаційних властивостей у соціальному середовищі (А. Борисюк, Ю. Бохонкова, Н. Завацька, О. Литвиненко, О. Лосієвська, Л. Пілецька та ін.); наукові уявлення про проблемні сім'ї і особливості виконання ними своїх

функцій (Г. Бевз, І. Бурлакова, І. Ващенко, П. Горностай, О. Петрунько, К. Седих, А. Склярчук та ін.); сучасні концепції про специфічність особистісного розвитку неповнолітніх в умовах депривації (Д. Гошовська, Я. Гошовський, Ю. Завацький, У. Михайлишин, Л. Онуфрієва та ін.); погляди на трансформацію мотиваційно-ціннісної сфери неповнолітніх (О. Бондарчук, Л. Засекіна, А. Коваленко, А. Кононенко, Ю. Швалб та ін.) та ідеї про становлення їх моральної самосвідомості (І. Бех, М. Боришевський, І. Булах, О. Власова, А. Зимянський, М. Савчин та ін.); положення і принципи активних соціально-психологічних форм і методів роботи (О. Блискун, І. Гоян, В. Завацький, Г. Побокіна, М. Тоба, С. Цимбал, В. Яремчук, Т. Яценко та ін.).

Методи дослідження:

– *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз наукових концепцій та поглядів з проблеми дослідження соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (теоретичне моделювання, методи порівняння, систематизації, узагальнення); наукова інтерпретація і синтез емпіричних даних;

– *емпіричні*: спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, інтерв'ювання, анкетування («Шкала Інтернет-залежності С. Чена» (CIAS), в адаптації В. Малигіна, К. Феклісова та ін.; анкета на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової) (А. Зимянський)); психодіагностичні методики: методика діагностики схильності до 13 видів залежностей (Г. Лозова), методика на визначення схильності до поведінки, що відхиляється (О. Орел), методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері (О. Потьомкіна), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), модифікована методика для визначення моральної самооцінки (М. Савчин, у модифікації А. Зимянського), опитувальник «Дитячо-батьківські відносини підлітків» (ДБВП) (О. Карабанова, П. Троянська), опитувальник стилю батьківського виховання

(АСВ) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкис), проєктивна методика «Незакінчені речення»; констатувальний і формувальний експерименти;

– *статистичні*: результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Статистична обробка результатів дослідження здійснювалася за допомогою пакету статистичних програм SPSS (версія 20.0).

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось упродовж 2015-2023 років на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Сєверодонецьк, м. Київ), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» (м. Запоріжжя).

У дослідженні взяли участь 158 неповнолітніх (13-16 років) з неповних сімей (87 (55,1%) хлопців та 71 (44,9%) дівчина) та 146 неповнолітніх з повних сімей (77 (52,7%) хлопців та 69 (47,3%) дівчат).

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічним обґрунтуванням вихідних теоретичних позицій, використанням взаємодоповнювальних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу отриманих емпіричних даних, використанням методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше*: визначено специфіку неповних сімей та *проведено* аналіз їх впливу на формування адиктивної поведінки неповнолітніх, які виховуються у таких сім'ях; *виокремлено* рівні (низький, середній, високий) схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду (соціально неблагополучних, конфліктних); *запропоновано* структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників

адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та здійснено її операціоналізацію; визначено і систематизовано соціально-психологічні чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (внутрішні (на особистісному і міжособистісному рівнях) та зовнішні);

– розроблено концептуальні й змістовно-процесуальні засади побудови комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму, з урахуванням несприятливих умов соціалізації неповнолітніх та різновиду неповної сім'ї, через заходи внутрішньоособистісної, міжособистісної та мікросоціальної спрямованості;

– дістали подальшого розвитку: погляди на соціально-психологічні підходи до засобів і технологій психопрофілактики та корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, зокрема соціально неблагополучних;

– поглиблено уявлення: про соціально-психологічні особливості становлення та розвитку особистості неповнолітніх із неповних сімей та формування у них адиктивної поведінки, з урахуванням типології таких сімей.

Теоретичне значення дослідження полягає: в уточненні психологічних уявлень про особливості адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та соціально-психологічних поглядів на проблему її психопрофілактики та корекції; визначенні системоутворюючих внутрішніх та зовнішніх чинників адиктивної поведінки неповнолітніх, які виховуються в умовах неповної сім'ї. Відповідно до специфіки прояву адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та чинників такої поведінки, розкрито закономірності побудови комплексної програми її психопрофілактики та соціально-психологічної корекції в умовах сучасного соціуму.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання методичного інструментарію для вивчення особливостей прояву та соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей; розробці та апробації комплексної програми психопрофілактики та

соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, відповідно до визначених чинників такої поведінки неповнолітніх у неповних сім'ях різного типу й оцінці її ефективності.

Теоретично та емпірично обґрунтовані положення дисертації можуть використовуватися для змістовного наповнення програм з психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх, бути рекомендовані для впровадження у Центрах соціально-психологічної допомоги, соціальної адаптації, медико-соціальної реабілітації, відновлювального лікування та ін.

Результати дослідження **впроваджено** у роботу науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Київ) (довідка № 604/36 від 18.08.2023 р.), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми) (довідка № 2809-1 від 28.09.2023 р.), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ) (довідка № 26-09-23Ф від 26.09.2023 р.), Громадської організації «Фонд розвитку підприємництва і реалізації бізнес-ідей» (м. Київ) (довідка № 27-09-23Ф від 27.09.2023 р.); у навчально-науковий процес Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (довідка № 467/15.17 від 22.06.2023 р.), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (довідка № 01-23/155 від 29.09.2023 р.), Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 63-н від 02.10.2023 р.), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» (м. Запоріжжя) (довідка № 01-22/427 від 28.09.2023 р.) і використовуються у процесі викладання освітніх компонент та спецкурсів «Соціальна психологія», «Психологія соціальної роботи», «Вікова психологія», «Основи психологічної допомоги», «Психологія сім'ї» та ін.

Особистий внесок авторки. Розроблені наукові положення та отримані результати емпіричного дослідження є самостійним внеском авторки у визначення та систематизацію соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. В опублікованих зі співавторами

працях доробок авторки становить 60%. Розробки та ідеї, що належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення дисертаційної роботи було представлено на науково-практичних конференціях, семінарах-тренінгах, стажуваннях різного рівня, зокрема на *міжнародних*: X науково-практичній конференції «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність» (Мелітополь, 2015 р.), V науково-практичній конференції молодих учених, аспірантів і студентів «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Київ, Сєверодонецьк, 2016 р.), XVII науково-практичній конференції «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Монреаль, 2018 р.), VI-VII науково-практичних конференціях «Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм» (Сєверодонецьк, 2019 р., 2021 р.), V науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (Суми, 2019 р.), VII науково-практичній конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Сєверодонецьк, 2019 р.), X науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Молодь у психології: етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія» (Суми, 2021 р.), VIII науково-практичній конференції, присвяченій пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри» (Сєверодонецьк, 2021 р.), International internship «Modern Teaching Methods and Innovative Technologies in Higher Education: European Experience and Global Trend» (Sofia, Bulgaria, 2022), III науково-практичній конференції «Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики» (Івано-Франківськ, 2023 р.); з *міжнародною участю*: XV науково-практичній конференції з проблем вищої освіти «Соціально-психологічні проблеми

трансформації сучасного суспільства» (м. Сєвєродонецьк, 2018 р.); *всеукраїнських*: науково-практичній конференції «Інтеграція науки і практики в умовах модернізації спеціальної освіти України» (Івано-Франківськ, 2023 р.), семінарах-тренінгах «Формування резильєнтності (життєстійкості), як особистий ресурс в умовах війни» (Київ, 2023 р.) та «Удосконалення комунікативних здібностей: технології розвитку soft skills» (Київ, 2023 р.); доповідалися та обговорювалися на розширених засіданнях кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (2015-2023 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено у 17 публікаціях авторки, з яких 1 розділ колективної монографії, 6 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 5 статей – у наукометричних виданнях, 1 з яких проіндексована у наукометричній базі Web of Science Core Collection), 10 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел із 223 найменувань (з них 62 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації викладено на 208 сторінках, із них 177 сторінок основного тексту. Робота містить 7 таблиць на 9 сторінках, 19 рисунків на 10 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНИХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

1.1. Адиктивна поведінка як багатовекторний соціально-психологічний феномен

Наразі адиктивна поведінка є однією з актуальних проблем сучасного суспільства, оскільки агресивність, алкоголізм, наркоманія, злочинність, зокрема, у підлітковому віці збільшуються у своїх масштабах дуже швидко і всі форми адикції негативно впливають на психічний і фізичний розвиток людини.

Під адиктивною поведінкою, найчастіше, розуміють одну з форм деструктивної поведінки, яка проявляється у прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому певних речовин або завдяки постійній фіксації уваги на певному об'єкті чи видах активності, супроводжується цей процес сильними емоціями. У прагненні уникнути реальності людина штучно змінює свій психічний стан. Адиктивна поведінка проявляється у вигляді алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, пристрасті до азартних ігор, комп'ютерної адикції тощо, при яких ігноруються життєво важливі обов'язки та завдання [1; 138; 155 та ін.].

Наразі немає єдиної психологічної концепції формування адикції. Існують різні підходи до вивчення проблеми адиктивної поведінки, що, з одного боку, створює певну невизначеність цілісного розуміння феномену адикції, а з іншого боку, дозволяє всебічно підійти до його пояснення.

Різноманітність підходів і теорій здатна висвітлити багато сторін адиктивної поведінки і кожен підхід надає можливість поглиблення у вивченні проблеми адикції.

У межах психоаналітичного напрямку проблемою адиктивності займалися З. Фрейд (Z. Freud), Г. Кохут (H. Kohut), Е. Ханзян (E. Khantzian), С. Радо (S. Rado) та інші вчені [184; 197; 198; 199; 201; 202 та ін.]. З позиції психоаналітичного напрямку адикції дають можливість часового посилення захисних механізмів Его і допомагають зняти депресивний стан. На основі внутрішньоособистісних конфліктів розвивається залежність, яка змінює свідомість і повертає людину на більш ранні стадії її розвитку, сприяючи уникненню вирішення наявних конфліктів із зовнішнім світом. Відокремлюючи свій внутрішній світ від життєвих проблем, адикти приходять до байдужості.

У межах біхевіорального підходу адикції розглядаються у контексті навчання та підкріплення (Г. Айзенк, А. Бандура, Дж. Вольпе та ін.). Неадекватний спосіб підкріплення є основним фактором адиктивних форм поведінки, які руйнують стійкі нормативи соціальної поведінки, оскільки дії, що підкріплюються приємними відчуттями, засвоюються легше, і це допомагає зняти фрустрацію [162; 163; 164; 165; 181; 220 та ін.].

З позиції системно-сімейного підходу адикції є симптомом сімейного неблагополуччя. У кожного представника системи сімейних відносин є свої ролі, а система сім'ї будується на підтримці певної рівноваги. Стиль сімейного виховання та розподіл ролей можуть вплинути на розвиток залежної поведінки, в той же час адикція одного з членів сім'ї може, наприклад, утримувати сім'ю від розпаду.

З позиції особистісно-центрованого підходу вивчають дві сторони розвитку адиктивної поведінки: особистісні характеристики залежної особистості та особистісний сенс самої залежності. Існують певні типи особистості, більш схильні до розвитку залежності, ніж інші. Особистісний сенс адикції пов'язаний з актуалізацією прихованих психологічних ресурсів,

які дозволяли б досягати цілей нестандартними способами та будувати міжособистісні відносини з успіхом.

У мотиваційному підході, відповідно до теорії реактивного опору У. Брема (J. Brehm) адикція є формою поведінки, викликаної обмеженням свободи поведінки та неможливістю досягнення бажаних результатів власної активності адекватними діями [174].

У теорії «завченої безпорадності» М. Селігман (M. Seligman) розвиває думку про те, що часте повторення ситуації, в якій людині не вдається уникнути несприятливих для неї наслідків за допомогою своєї активності, призводить до безпорадності, порушення емоцій, внаслідок чого руйнується фізична та душевна рівновага та збільшується ймовірність виникнення залежності, через яку індивід пояснює та виправдовує свої невдачі [215].

Проведений аналіз показав, що праці сучасних авторів присвячені вивченню структури осіб, схильних до адиктивної поведінки, факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що сприяють розвитку адикцій, а також способам та методам корекції адиктивної поведінки [14; 47; 97; 99; 119; 156; 161; 216; 223 та ін.]. У поведінкових адикціях вчені виділяють негативну залежність, у вигляді вживання різних речовин, та позитивну, у вигляді соціальної творчості чи духовного пошуку, та соціально-нейтральну, наприклад, у вигляді шопінг-залежності.

Дослідники зазначають, що поглинання Інтернетом психічного життя індивіда формує нову структуру Інтернет-адиктивної особистості, якій властива своя система цінностей, специфічне емоційне реагування, система міжособистісних відносин [95; 96; 133; 134; 183; 196; 219; 221; 222 та ін.].

Нині налічується близько тридцяти різновидів адиктивної поведінки. До найпоширеніших видів належать хімічна (у формі токсикоманії, алкогольної залежності, наркозалежності, залежності від лікарських препаратів), біохімічна (у вигляді анорексії, булімії, залежності від їжі), нехімічна (поведінкова) залежність.

До нехімічних адикцій відносять інформаційну (залежність від гаджетів, Інтернет-залежність, чат-залежність або від соціальних мереж, радіоманія, ТВ-залежність та інші), залежну зайнятість (трудоголізм, шопінг-залежність, колекціонування), сексуальні відхилення (зоофілія, ексгібіціонізм, некрофілія, садомазахізм, вуайєризм та ін), боді-модифікаційна адикція (одержимість пластичними операціями, пірсинг, тату, шрамування та ін), ігрова залежність та інші.

Отже, поняття адиктивної поведінки, її види, визначення розглянуті у вітчизняній і зарубіжній літературі. Наукове вивчення адиктивної поведінки почалося близько 200 років назад. Однією з перших робіт, присвячених адикціям, можна назвати роботу К. Бриля-Крамера, в якій детально описувалися стани, що виникають при запойній формі алкоголізму.

Е. Ханзян (E. Khantzian), досліджуючи причини наркозалежності, прийшов до висновку, що головна причина всіх адиктивних розладів – це страждання, а зовсім не успішна робота наркоділків, доступність наркотиків, тиск соціального оточення або пошук задоволень і прагнення до саморуйнування, страждання, які адикти намагаються полегшити або продовжити за допомогою наркотиків, відображають базові труднощі у сфері саморегуляції, що включає чотири основні аспекти психологічного життя: почуття, самооцінку, людські взаємини і турботу про себе [197; 198; 199].

Е. Ханзян також розвинув поняття «адиктивна вразливість». Він вважав, що людина не схильна до хімічної залежності, якщо вона перебуває у гармонії з собою і своїми почуттями, має можливість конкретно виражати ці почуття, якщо вона підтримує і її задовольняють відносини з іншими людьми, а також може подбати про себе [198].

Британський адиктолог М. Гріффітс (M. Griffiths) публікує статтю «Технологічні адикції», де зазначає, що люди, які активно грають в ігрові автомати, в клінічній картині спостерігаються в точності ті ж симптоми, що і у осіб, що вживають психоактивні речовини (ПАР). М. Гріффітс виявляє ці ж симптоми у частини користувачів інших технологічних девайсів

(комп'ютери, телевізійні приставки, електронні симулятори, настільні електронні ігри тощо). У них ці симптоми також не були пов'язані з вживанням ПАР. Це спонукало М. Гріффітса ввести у науковий обіг термін «нехімічні (поведінкові) адикції» («non-chemical (Behavioral) addictions»), який сьогодні остаточно закріпився для диференціювання хімічних адикцій, пов'язаних з вживанням ПАР від нехімічних (поведінкових) адикцій [197-194].

Проте не всі дослідники схильні стверджувати, що залежна поведінка виникає з психологічних передумов. Так наприклад, в одному з досліджень, проведеному S. Guze і його колегами, виявлено, що ризик розвитку алкоголізму в чотири рази вище у осіб, які мають хоча б одного залежного біологічного батька, у порівнянні з тими, хто не має батьків з uzалежненням [195].

Слід зазначити, що вчені визначають адиктивну поведінку як одну з форм девіантної поведінки, яка виражається у прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксацією уваги на певних предметах або активностях (видах діяльності), що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій [93; 94 та ін.].

Дослідники зазначають, що адиктивна поведінка реалізується в униканні реальності через зміну психічного стану, а більш глибокий аналіз адикції призводить до висновку, що адикція містить у собі не тільки заперечення реальності, а й заперечення власного Я [93; 94 та ін.].

Адикція (залежність) – (від англ. addictive – захоплююче (поведінка), лат. addictus – сліпо відданий, приречений, поневолений) відчувається людиною, як нав'язлива потреба у певній діяльності.

Найбільш повним і точним представляється визначення адиктивної поведінки, як рецидивуючої, компульсивної, ясно і раціонально не мотивованої, що не піддається контролю спонукання до вчинення певних дій чи вчинків, кінцевою метою яких є отримання суб'єктивного фізичного і

психологічного задоволення, джерелом якого можуть виступати як ПАР, так і різні види діяльності. На наш погляд, у даному визначенні враховані всі особливості, властиві адиктивній поведінці.

Адиктивна (узалежнена) поведінка є спробою втечі від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, що забезпечує уявну безпеку та емоційний комфорт.

Попри уявні зовнішні відмінності, залежні форми поведінки мають схожі психологічні механізми. У зв'язку з цим виділяють загальні ознаки адиктивної поведінки.

Насамперед, узалежнена поведінка особистості проявляється у її стійкому прагненні зміни психофізичного стану. Цей потяг переживається людиною як імпульсивно-категоричне, непереборне, ненасичене. Зовні це може виглядати як боротьба із самим собою, а частіше – як втрата самоконтролю.

Адиктивна поведінка з'являється не раптом, вона є безперервним процесом формування та розвитку адикції (залежності). Адикція має початок (нерідко нешкідливий), індивідуальний перебіг (з посиленням залежності) та результат.

Мотивація поведінки різна на різних стадіях залежності.

Тривалість і характер перебігу стадій залежить від особливостей об'єкта (наприклад, виду наркотичного речовини) і індивідуальних особливостей адикта (наприклад, віку, соціальних зв'язків, інтелекту, здібності до сублімації).

Ще однією характерною особливістю узалежненої поведінки є її циклічність.

Фази одного циклу:

- наявність внутрішньої готовності до адиктивної поведінки;
- посилення бажання та напруги;
- очікування та активний пошук об'єкта адикції;
- отримання об'єкта та досягнення специфічних переживань;
- розслаблення;
- фаза ремісії (відносного спокою).

Далі цикл повторюється з індивідуальною частотою та вираженістю.

Адиктивна поведінка може приймати різні форми. Залежно від адиктивного агента.

Нагадаємо, що адиктивним агентом прийнято називати предмет, речовину, об'єкт (матеріальний чи нематеріальний) або вид діяльності, які є стимулом, «пусковим гачком» для входження у змінений стан свідомості та активізації адиктивної процесу. Адиктивний агент – невід'ємна складова адиктивної поведінки.

У процесі розвитку адиктивної поведінки адиктивний агент може бути змінений; різні форми залежної поведінки можуть поєднуватися або переходити одна в одну. Це доводить спільність механізмів функціонування різних типів адиктивної поведінки.

Ступінь тяжкості адиктивної поведінки також може бути різним: від просто відхилень до важких форм біологічної залежності, що супроводжуються вираженою соматичною і психічною патологією.

Дослідники виділяють різну кількість видів адиктивної поведінки. Найбільш поширеним є поділ адикцій на хімічні і нехімічні. Між хімічними і нехімічними адикціями може бути виділена проміжна група біохімічних адикцій – до їжі (переїдання, голодування).

До хімічних адикцій відносять наркотичну, алкогольну залежність, тютюнопаління, токсикоманію.

До нехімічних адикцій відносяться інтернет-залежність, залежність від комп'ютерних ігор, залежність від азартних ігор (гемблінг), любовну, сексуальну адикції, трудовголізм, адреноліноманію, адикцію відносин, адикцію до витрати грошей (шопоголізм), релігійну залежність. Слід зазначити, що до гемблінгу не відносять розважальні, спортивні або комп'ютерні ігри, які пов'язані з можливістю матеріального збагачення. Такі ігри включаються у поняття поведінкової адикції – Інтернет- і комп'ютероманія [3; 4; 36; 43; 96; 221; 222 та ін.].

Вперше термін «інтернет-залежність» був використаний американським вченим А. Голдбергом (I. Goldberg) для опису непереборного бажання користуватися інтернетом. А. Голдберг вважав, що Інтернет-залежність негативно впливає на побутову, навчальну, соціальну і психологічну сфери діяльності [186].

Також з'явився термін «патологічне використання комп'ютера» (PCU – pathological computer use), який вживається для ідентифікації ситуацій, де комп'ютер використовується для отримання інформації надзвичайно широко, далеко виходить за межі професійних інтересів змісту [52; 69; 76 та ін.].

Інтернет-залежність – новий вид залежності, що відрізняється від інших нехімічних форм агентом, яким виступає віртуальний світ. Можливо виділити низку факторів, що створюють структуру привабливості Інтернету, як потенційного адиктивної агента. До них, зокрема, слід віднести: можливість численних анонімних соціальних інтеракцій; віртуальну реалізацію фантазій і бажань з встановленням зворотнього зв'язку; знаходження бажаних «співрозмовників», що задовольняють будь-яким вимогам. Можливість встановлення контакту з новими людьми і їх переривання; необмежений доступ до інформації, до різних видів розваг; участь в різних іграх.

Віртуальний світ постійно змінюється, у ньому можливо втілити у життя свої приховані мрії і бажання, керувати ситуацією, справлятися з труднощами, бути героєм, відчувати всілякі емоції в іграх, віртуальному спілкуванні [82; 90; 104 та ін.].

Таким чином, адиктивну поведінку, пов'язану з грою у комп'ютерні ігри, справедливо віднести до більш загального поняття Інтернет-залежності, яка дуже часто виникає у неповнолітніх.

Також у підлітковому віці внаслідок гормональної перебудови організму виникають сексуальні потреби – може розвиватися Інтернет-адикція, пов'язана з нав'язливим відвідуванням сайтів порнографічного характеру і віртуальним сексом.

У всіх випадках Інтернет-залежності адиктивним агентом виступає віртуальний світ у різних своїх проявах. Така точка зору видається розумною, тому під Інтернет-адикцією будемо розуміти, в тому числі, й залежність від комп'ютерних ігор. Також до Інтернет-адикції правильним буде віднести поширену останнім часом залежність від соціальних мереж, оскільки користування соціальними мережами має на увазі необхідність виходу в Інтернет, і адиктивним агентом тут також виступає віртуальний світ, віртуальне спілкування.

Наразі, у зв'язку з повсюдним поширенням смартфонів, планшетів, ноутбуків, вихід в Інтернет через ці пристрої може бути здійснений в будь-який час і практично у будь-якому місці, тому Інтернет-адикції поширюються серед все більшого числа осіб, здебільшого, неповнолітніх.

Як вже зазначалося, при різних формах адиктивної поведінки (різних формах реалізації адикції) виявляються однакові особистісні характеристики осіб, схильних до залежної поведінки. У структурі адиктивно інтегральної індивідуальності виділяються базові психологічні компоненти адиктивної поведінки, загальні для всіх розглянутих форм адиктивної поведінки.

У той же час, глибоко пропрацювавши тему психологічних компонентів, вчені вказують, що при порівнянні інтернетоманії з іншими видами адиктивної поведінки, можна виявити схожість зі всіма чинниками структури індивідуальності тільки з адикцією відносин []. Базовий адиктивний психологічний симптомокомплекс інтернетоманів змістовно виявляється майже близьким до нормативного симптомокомплексу «не-адиктів». Однак, у інтернетоманів все ж зберігається їх адиктивна природа, що виражається у постійній і вираженій конфліктності у міжособистісних відносинах і постійній необхідності у подоланні дисфорії.

Отже, аналіз наукових досліджень останніх років засвідчив суттєве зростання масштабів виникнення та розвитку різних форм адиктивної поведінки (адикцій) у неповнолітніх: хімічні форми адиктивної поведінки (наркотична, алкогольна залежності, куріння, токсикоманія), нехімічні форми

(Інтернет-залежність, ігрова залежність (гемблінг), анорексія, булімія та ін.). Показано, що сучасні адикції мають тенденцію до ускладнення, зміни та модернізації. Простежується тенденція до коморбідності адикцій (М. Барамзіна, В. Бараннік, Ю. Белоусов, Л. Грицюк, Л. Завадська, А. Капська, В. Марченко, В. Ратинська, О. Сердюк, О. Яременко та ін.) [10; 11; 58; 72; 122; 124; 158 та ін.].

Вивчення розвитку адиктивної поведінки (у тому числі у неповнолітніх) відбувається у межах концепції єдності хімічних та поведінкових адикцій (М. Griffiths), концепції психосоціальної адиктології, концепції базових психологічних компонентів адиктивної поведінки у структурі інтегральної індивідуальності, біомедичної, психологічної та соціально-психологічної концепцій тощо. Різними авторами були виявлені характеристики психіки, які є основою для виникнення адикцій у неповнолітніх. При цьому було встановлено, що безпосередня форма адиктивної реалізації є другорядним фактором (М. Овчаренко, М. Griffiths, Е. Khantzian та ін.) [108; 187; 198 та ін.].

1.2. Аналіз особливостей підліткового віку, що сприяють проявам адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей

Важливим в аспекті особливостей підліткового віку, що сприяють проявам адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей вбачається аналіз формування соціально-психологічних установок та адиктивної поведінки у підлітковому віці.

Підлітковий вік є складним кризовим періодом із внутрішніми та зовнішніми протиріччями та конфліктами, вирішення яких потребує перебудови свідомості. У зв'язку з розвитком самосвідомості, розширенням кола інтересів, здобуттям нового досвіду спілкування відбувається інтенсивне зростання соціально значущих спонукань та переживань підлітка.

Спостерігаються зміни у мотиваційно-потребнісній сфері, формується Я-концепція [85; 92; 100; 101; 102 та ін.].

У підлітковому віці складається нова соціальна ситуація розвитку, формуються нова соціальна позиція та свідоме ставлення до себе.

Соціальна орієнтація у цей період багато чому визначає формування соціально-психологічних установок, які, у свою чергу, визначають конкретну поведінку неповнолітніх у різних соціальних ситуаціях, а система соціальних установок формує їх готовність до певної поведінки у різних соціальних ситуаціях [2; 5; 6; 15; 17; 136 та ін.].

Основним мотивом поведінки неповнолітніх, схильних до адикції, є непереборне бажання уникнути складної реальності навколишнього світу, і часто це пов'язано з внутрішніми причинами, наслідком переживання яких стає самотність, втрата сенсу життя, відчуття непотрібності. У підлітка виникає прагнення позбутися цього за допомогою зміни свого психічного стану, нехай тимчасово, але у позитивну сторону. І нерідко лише після вживання різних психоактивних речовин чи зануренням у віртуальний світ вони досягають почуття задоволеності, емоційної насиченості та радості.

Підліткову адикцію можна розглядати як дезадаптивну або малоадаптивну поведінку, викликану переважанням стратегії уникнення життєвих труднощів і реальності.

У сучасному світі можна виділити кілька факторів, які негативно впливають на розвиток підлітка: неконтрольований потік як позитивної, так і негативної інформації через різні ЗМІ, дегуманізація, наслідком якої є зростання байдужості багатьох підлітків до соціальних проблем, спустошення внутрішнього духовного світу, розмитість моральних цінностей, відносні поняття зла, добра і справедливості [9; 13; 49; 212 та ін.].

Відсутність у сім'ях атмосфери теплоти, підтримки розвиває у підлітків відчуття знедоленості з боку батьків. Несприятливі соціальні умови, спотворена чи недостатня сформованість ієрархії цінностей, криза підліткового віку можуть сприяти неадекватному сприйняттю світу,

внаслідок чого у підлітків формуються тенденції до адиктивної поведінки як засобу вирішення проблем.

Проблеми підліткового віку створюють уразливість для появи та розвитку різних форм і видів адиктивної поведінки, але одночасно цей вік є сензитивним для формування соціально прийнятних цінностей і норм [102; 103; 106; 107; 137 та ін.].

Підлітковому віку властиве формування таких видів нехімічної адикції, як: Інтернет-адикція, комп'ютерна адикція, адреналіноманія та інші/

Різні форми адикції у підлітків пов'язані з формуванням привабливого образу та позитивного ставлення до предмету адикції та сприяють формуванню психологічної готовності до прояву адиктивних форм поведінки.

Узагальнено, що адиктивна поведінка неповнолітніх – це поведінка, яка передуює виникненню фізичної залежності, стадія зловживання у випадку і хімічних, і нехімічних адикцій – можлива стадія психологічної залежності.

Наголошується, що шкідливі звички у підлітків ще не існують як стійкі психічні утворення, а навпаки, відбувається тотальна ломка часових (отриманих від батьків та ін.) норм поведінки, установлень, стереотипів (Н. Завацька, Н. Максимова, О. Ратинська та ін.) [59; 60; 61; 62; 93; 94; 122 та ін.]. У дійсності, звички з'являються набагато пізніше, у зрілому віці і утворюються вони на руїнах порушеного раніше і знов набутого досвіду. При цьому соціально-психологічна обумовленість адиктивної поведінки є результатом відходу від вирішення складних соціальних проблем, стресових ситуацій, життєвих перешкод, невдач за допомогою різних факторів, включаючи досвід поведінки соціального оточення, поради близьких людей, біофармакологічні компенсатори.

Наукові дослідження у галузі виникнення та розвитку адикцій з погляду вищезазначених концепцій показують, що незважаючи на значний вплив на особистість соціально-економічних факторів (соціальне оточення, рівень

життя та ін.), ключова роль у формуванні адиктивної поведінки неповнолітніх належить інституту сім'ї [86].

Процес формування і розвитку сучасної сім'ї, який проходить у складних і суперечливих умовах економічної та соціально-політичної нестабільності, посилює проблему дезадаптації неповнолітніх та сприяє відхиленням у їх поведінці [61; 62 та ін.].

Несприятливі сімейно-побутові відносини, надмірна зайнятість батьків, недоліки сімейного виховання та дитячо-батьківської взаємодії не сприяють створенню необхідних умов для становлення і розвитку особистості дитини, що набуває загострення у підлітковому віці [8].

Встановлено, що порушення сімейних відносин (дитячо-батьківських, подружніх) часто є причиною розвитку у неповнолітніх адиктивної поведінки. Так, неповна сім'я давно перестала бути незвичним або засудженим явищем. Вона є групою найближчих родичів, що складається з одного з батьків з одним або кількома дітьми неповнолітнього віку. Зокрема, соціально неблагополучні неповні сім'ї характеризуються негативним, руйнівним, десоціалізуючим впливом на формування особистості неповнолітньої дитини, що призводить до прояви адикцій у поведінці неповнолітніх з таких сімей (В. Бочелюк, Я. Гошовський, О. Заверуха, М. Панов, В. Яремчук та ін.) [23-31; 50; 63; 64; 159; 160; 167; 168; 169; 170 та ін.].

Отже, особливої уваги потребують неповнолітні, виховання яких проходить у змінених умовах життєдіяльності, зокрема у неповній сім'ї. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптаційні можливості підлітка, то процес його соціальної адаптації блокується або відбувається невдало та виникають передумови для формування адиктивної поведінки [7; 38 та ін.].

Психологічні дослідження з означеної проблеми здебільшого були спрямовані на особливості роботи з дітьми з неблагополучних та дистантних сімей. Зовнішні та внутрішні детермінанти процесу соціалізації підлітків із неблагополучних сімей розкриває В. Іванченко; на психологічні особливості

диспозиційної системи особистості у функціонально неспроможній родині вказує О. Волошок; формуванню соціальної компетентності підлітка з неблагополучної сім'ї присвячені праці М. Докторович; вплив розлучення батьків на життєдіяльність та поведінку дитини вивчає І. Руденко; психологічні умови становлення життєвих домагань підлітків досліджує В. Третьяченко; формуванням соціальної активності підлітків із неповних сімей у навчально-виховному процесі основної школи займається Н. Клімкіна; особливості психологічної допомоги функціонально неблагополучним сім'ям в умовах навчально-виховного комплексу досліджує І. Юрченко.

Лише порівняно недавно вчені почали досліджувати окремі аспекти проблем неповних сімей. Їх типологію пропонує О. Пенішкевич; на особливості емоційно-почуттєвої сфери підлітків із неповних сімей вказують О. Двіжона, Я. Раєвська; запобіганню педагогічної занедбаності дітей з дистантних сімей та соціально-педагогічній роботі з ними присвячені праці Н. Гордієнко, Н. Куб'як.

Констатовано, що адиктивна поведінка як інтегральне поняття відображає різні прояви соціального, психологічного чи комплексного неблагополуччя особистості, яке полягає у дегармонізації її взаємодії з собою, соціумом, близьким оточенням, незалежно від джерела, природи й ступеня прояву (Ю. Єрґакова, Н. Завацька, Н. Максимова та ін.) [55; 59; 60; 61; 62; 93; 94 та ін.].

Така поведінка більшою мірою притаманна неповнолітнім, оскільки криза перехідного періоду характеризується зниженням адаптаційних можливостей, за яких виникають пускові психологічні механізми (конфлікти мотиваційної сфери, порушення емоційно-вольових проявів, пізнавальні труднощі тощо), які деформують суб'єктні стосунки і породжують внутрішні і зовнішні труднощі.

З'ясовано, що в працях, присвячених вивченню адиктивної поведінки підлітків, розглядаються проблеми типологізації дезадаптованих осіб, значна

увага приділяється акцентуаціям та психічним розладам дитини, визначаються особливості поведінки дезадаптованих підлітків, відповідно до їх ролі у структурі асоціальних угруповань та дефектів розвитку дитини (О. Бочарова, Л. Волченко, С. Гарькавець, О. Землянська) [22; 41; 42; 45; 65 та ін.], представлено різні види корекційної роботи (О. Бондарчук, С. Кузікова, Н. Харченко та ін.) [19; 84 та ін.].

При цьому суто психологічні засоби корекції підлітків (В. Татенко та ін.) [135 та ін.] здійснюються переважно в руслі індивідуального підходу, тобто працюють лише з дезадаптованою дитиною, не впливаючи на її оточення, а серед групових видів корекції найбільш поширеною формою є тренінг соціальних навичок. Проте, необхідним є наукове обґрунтування ефективних заходів корекційного впливу на адиктивну поведінку неповнолітніх, які перебувають в несприятливих умовах соціалізації, зокрема виховуються у неповній сім'ї, адже питання психологічних особливостей адиктивної поведінки неповнолітніх із неповних сімей та її соціально-психологічної корекції ще не знайшли достатнього висвітлення. Слід відзначити також відсутність чітких критеріїв, за якими можна було б оцінити рівень прояву адиктивної поведінки підлітків із неповної сім'ї та соціально-психологічні чинники, які її обумовлюють, а відтак і розробити ефективну програму психопрофілактики та психокорекції відповідно до особливостей адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Показано, що підлітковий вік – один із найважливіших етапів у житті людини. В цей критичний період відбувається становлення особистості, формується ставлення до себе і до світу, основні життєві принципи і стереотипи, перетворюється діяльність та система стосунків. Виникає прагнення зрозуміти себе, свої можливості. З цим може бути пов'язана нестійкість самооцінки. Самооцінка не тільки відображає ставлення до своєї особистості, але й обумовлює ставлення до інших людей та дійсності. Те, який характер самооцінки має підліток, визначає формування якостей його особистості [68; 75; 89; 137 та ін.].

У підлітковому віці формується система цінностей та взаємин, які згодом стають основою особистісного розвитку. Цей перехід від дитинства до дорослості є одним з найскладніших періодів життя людини. Поява відчуття дорослості призводить до зміни спілкування з оточуючими. Період становлення є складним та іноді болісним для підлітка. Він характеризується труднощами не тільки у сприйнятті своєї особистості, а й у зміні міжособистісних відносин.

Особливості міжособистісних відносин безпосередньо впливають на самооцінку підлітків. Адже саме в цей період у підлітка інтенсивно формується самооцінка, розвивається самосвідомість та збільшується потреба у самопізнанні. Свої актуальні інтереси і потреби підлітки можуть задовільнити повною мірою тільки у спілкуванні з однолітками, в процесі міжособистісних відносин з ними. У відносинах з дорослими підлітки прагнуть до самоствердження шляхом поваги до власної особистості, розуміння і рівноправних стосунків.

Самоставлення та самоповага сприяють збереженню внутрішньої стабільності особистості підлітка, саморегуляції та самореалізації. Знижена самоповага може привести до розвитку почуття неповноцінності та заниженої самооцінки. При цьому коли дитина має високий рівень самоповаги і позитивне ставлення до себе, вона вірить у свої сили.

Відповідно до мети цього дослідження, виходячи з поставлених завдань, нами була використана періодизація психічного розвитку в дитячому віці. Підлітковим віком вважається період від 12 до 16 років, що охоплює молодший і старший підлітковий вік.

Підлітковий вік має свої психологічні особливості, зокрема, в цей період відбувається процес інтеріоризації, тобто формування внутрішніх структур психіки за допомогою засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, присвоєння життєвого досвіду, становлення психічних функцій і розвитку в цілому.

Підлітковий період в житті людини характеризується великою емоційною лабільністю, психологічної нестійкістю. І в той же час підлітки мають більше самостійності, більш вільні у виборі дій, ніж молодші діти, що знаходяться в більшій ступені під контролем дорослих.

Сукупність даних об'єктивних чинників може стати основою для формування адиктивної поведінки, особливо в контексті пошуку самоідентичності, характерного для підлітків.

Підліткова криза, властива віку 12-16 років, також може бути чинником, що провокує розвиток адиктивної поведінки.

Аналіз літератури з досліджуваної проблеми показує, що підлітки набагато швидше, ніж дорослі, приходять до психічної деградації при появі адикції, що пов'язано з інтенсивним фізіологічним розвитком в цьому віці, гормональною перебудовою організму, високою швидкістю протікання фізіологічних процесів в організмі, з незрілістю нервової та інших систем організму, з незрілістю психіки. У соціальній психіатрії дітей і підлітків адиктивна поведінка називається «саморуйнівною», що виявляється в повторюваних діях, спрямованих на систематичне вживання ПАР з метою зміни свого психічного стану.

Однією з причин виникнення залежної поведінки у неповнолітніх є особистісні особливості. Більшість авторів сходиться на думці, що людина, спочатку схильна до залежності, з великою часткою ймовірності знайде діяльність або об'єкт, які стануть для неї адиктивних агентом. Деякі автори вважають, що існує так званий залежний тип особистості. Особи залежного типу потрапляють у групу ризику; також до групи ризику можуть бути віднесені акцентуйовані особистості [204; 205].

Проводяться дослідження, що підтверджують ці припущення. Підлітки, схильні до Інтернет-залежності, характеризуються більшою включеністю в мережеву культуру, меншою цілеспрямованістю поведінки в Інтернеті, більшою потребою у сенсорній стимуляції, у порівнянні з підлітками, не схильними до Інтернет-залежності. Також підлітки, схильні до Інтернет-

залежності, більш мотивовані використовувати Інтернет як засіб спілкування; характеризуються більш вираженими змінами стану свідомості, більш вираженим сприйняттям Інтернету як кращого, у порівнянні з реальним життям, більш вираженим сприйняттям Інтернету як проєктивної реальності, а також більш вираженим прагненням перенести норми віртуального світу у реальний світ, порівняно з підлітками, не схильними до Інтернет-залежності [110; 117; 119; 203 та ін.].

Результати кореляційного аналізу, проведеного за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена, показали, що ступінь Інтернет-залежності прямо пропорційно пов'язаний з епілептоїдним і істероїдним типами акцентуацій характеру. Чим вище показники епілептоїдного та істероїдного типів акцентуації, тим вище рівень залежності від Інтернету. Чим нижче показник конформного і гіпертимного типів акцентуації, тим нижче рівень Інтернет-залежності. Крім того, у неповнолітніх, схильних до Інтернет-залежності, ризик алкоголізації виявився істотно вищим, ніж у респондентів, які не були схильні до залежності від Інтернету [95; 96; 133; 134; 183; 196; 222 та ін.].

Дослідженнями різних авторів встановлено взаємозв'язок акцентуацій характеру в підлітковому віці зі схильністю до адиктивної поведінки. Акцентуації характеру, поряд з іншими особистісними особливостями неповнолітніх, є певним фактором ризику у їх схильності до адикцій [93; 94; 134; 183; 196 та ін.].

Багато авторів також виділяють сімейні та особистісні чинники, які призводять до потрапляння неповнолітніх у групу ризику щодо розвитку адиктивної поведінки. Наприклад, серед інших чинників, що призводять до залежності, вченими виділяється також сімейний мікросоціальний фактор, в який входить зловживання психоактивних речовин членами сім'ї; негармонійні стилі виховання, низький рівень матеріального добробуту сім'ї, розбалансованість сімейної системи; асоціальна поведінка членів сім'ї [126; 128; 130; 166; 179; 211 та ін.].

На думку вчених, іншим значущим фактором є психологічний (особистісний) чинник, а саме: акцентуації характеру; низька самооцінка, низький рівень інтелекту, прагнення до порушення соціальних правил, неефективні копінг-стратегії, зовнішній локус контроль; недостатні особистісні ресурси; нерозвиненість соціальних навичок, соціальна дезадаптація [33; 35; 68; 75; 89 та ін.].

Зарубіжний психоаналітик К. Боллас (С. Bollas) [171] стверджував, що значення першого усвідомлення людиною навколишнього світу полягає не в усвідомленні об'єкта як такого, а у виникненні при цьому процесі відносин. Іншими словами, людина усвідомлює і відчуває не статичний об'єкт як такий, а вона відчуває певне ставлення до нього. Ці селфоб'єктні відносини завжди емоційно оформлені і насичені, тому їх повна вербалізація неможлива або ускладнена. Наприклад, при контакті дитини з матір'ю або батьком особливу значимість для неї набуває не сприйняття батьків, а переживання, яке виникає при цьому контакті. Емоційно насичений процес відносин, що виникає при цьому, по-перше, має властивий кожній родині індивідуальний ритм, а, по-друге, міцно фіксується у пам'яті дитини. Природа відносин з об'єктом має більше значення, ніж якість самого об'єкту. Дитина сприймає мати як процес, як ритм. Виникаючі емоційно оформлені відносини з близькими дитина інтерналізує. Аналізуючи сутність введення дитиною інформації, зазначається, що при цьому відбувається інтерналізація не об'єкта, а процесу, який пов'язаний зі ставленням до цього об'єкта.

Особлива увага фокусується на емоційному аспекті інтерналізації, адже саме від нього залежать та періодично виникають емоційні «спалахи», що знаходять відображення у поведінці. Наслідком проявів інтерналізованої інформації є низка неусвідомлюваних людиною станів, які характеризуються раптовою появою у неї певного «настрою». Такі стани смутку і роздратування, з точки зору К. Боллас, являють собою комплекс станів Селф, пов'язаних з тим, що відбувалося раніше. Їх не можна назвати пасивними

спогадами, адже вони є наслідком повторного відтворення перш існуючих переживань [171].

Отже, сімейні фактори (взаємини дитини і батьків, психологічний клімат у родині тощо) є одними з основоположних при формуванні особистості дитини, а отже і схильності до узалежненої поведінки.

1.3. Соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей

Статистичні дані свідчать про велику кількість неповнолітніх з неповних сімей, які страждають тією або іншою формою залежності, але в той же час не всі вони стають адиктами. Відомо також, що серед учнів одного і того ж класу, учнів однієї і тієї ж школи тільки частина підлітків входить в групу ризику розвитку адикцій, і тільки у частини з цієї групи розвивається справжня адикція. Як вже зазначалося, існують загальні базові психологічні компоненти адиктивної поведінки. Отже, виникнення схильності особистості до залежної поведінки слід шукати у першому і найважливішому для людини інституті соціалізації – сім'ї [12; 34; 37; 48; 116; 125 та ін.].

Ризик розвитку адиктивної поведінки багато в чому, і справедливо припустити, у більшості випадків, пов'язаний з умовами виховання у дитячому і підлітковому періодах життя. Так, зарубіжний дослідник М. Літл (M. Little) [206] вказувала, що раннє оточення пацієнтів-алкоголиків у більшості випадків якимось чином порушене. Розлучення, батьківська несумісність, різного роду нестабільність є очевидними сприятливими факторами. Але, крім цих, очевидно травматичних причин, може бути мати, яка хворіє, перебуває у депресії, дуже зайнята, надмірно тривожиться за свою дитину тощо, і будь-який з цих станів може привести до такого типу невдачі або недостатньої турботи. Спосіб драматизації таких невдач відіграє їх у патерні надмірної випивки – інфантильності. У ньому повторюється

дитинство у спробі пережити його ще раз, але інакше. Дитяча частина особистості (пацієнта) не знає іншого шляху, крім як привернення уваги до страждання і нужди; пацієнт-алкоголік висуває вимоги до свого оточення через свою хворобу і він ставиться до неї так, як, на його відчуття, ставилися до нього [206].

Особи, схильні до формування адикцій, у дитинстві не були навчені адекватній взаємодії з оточуючими, правильному створенню емоційних контактів. В їх сім'ях емоційна близькість і теплота існували тільки формально, не по-справжньому. Дослідники виділяють такі сімейні фактори, що призводять до розвитку адиктивної поведінки [32; 39; 83; 129; 132 та ін.]:

1. Особи, у яких надалі сформувалася адиктивна поведінка, були навчені дистанціюватися від оточуючих, замість того, щоб встановлювати з ними зв'язок. Батьки таких дітей, як правило, не мали часу для спілкування з ними.

2. Батьки могли бути носіями адиктивної поведінки, наприклад, роботоголізму. Спроби дітей встановлювати з батьками ближчі контакти не приводили до позитивних результатів.

3. У сім'ї переважало ставлення один до одного як до об'єктів, необхідних для маніпуляції. Діти навчалися такому ставленню до людей з дитинства і тому воно не є для них чужим.

Такі типи сім'ї формують у неповнолітніх почуття внутрішньої порожнечі і ізоляції, з виникненням бажання заповнити ці почуття шляхом створення в своїх фантазіях особливого світу, герої якого замінюють реальність.

Таким чином, створюються передумови для розвитку негативного стилю життя. В результаті людина потрапляє у скрутне становище. З одного боку, вона не має можливості природним шляхом, за допомогою контакту з близькими людьми, задовольнити свої емоційні потреби, отримати від них емоційну допомогу і підтримку, а, з іншого, – не в змозі знайти цю підтримку всередині себе, адже її не навчили цьому у дитинстві. Стиль виховання в таких сім'ях не сприяє розвитку вміння людини бути самою собою. Людина не налаштована на пошук резервів всередині себе, вона не вміє цього робити

і тому вибирає шлях найменшого опору, йдучи в адиктивну реалізацію. Ми бачимо, що для «адиктів» і «прикордонних» осіб характерні найбільш отногенетичні ранні механізми захисту. Зміст конфліктів співвідноситься з конфліктами ранніх стадій розвитку особистості.

Сімейні умови, що призводять до розвитку залежності, багато в чому ідентичні факторам, що сприяють дитячо-підлітковим невротичним розладам, психосоматичним захворюванням, розвитку схильності до суїциду, соціальної дезадаптації. Серед патогенних ситуацій, які є причиною психічної травматизації при зазначених розладах, виділяються, перш за все, конфліктні відносини в родині, спотворення дитячо-батьківських відносин. Погоджуючись з цією точкою зору, представляється за необхідне більш детально і глибоко вивчити негармонійні стилі виховання та інші сімейні дисфункції в неповних сім'ях для виявлення сімейних детермінант адиктивної поведінки неповнолітніх.

Як відомо, стилем сімейного виховання називають систему прийомів і засобів, а також характер взаємодії батьків і дітей. Багато авторів вивчали особливості стилів сімейного виховання, розробляли власні критерії класифікації [127; 130; 157 та ін.].

Наразі не існує однієї загальної класифікації стилів сімейного виховання, тому у роботі ми розглянемо декілька найбільш поширених типологій. Е. Ейдемілер і В. Юстицкіс [157] розробили опитувальник стилю батьківського виховання «Аналіз сімейної взаємодії» (АСВ) і виділили 6 типів негармонійного (патологізуючого) сімейного виховання, які можуть сприяти формуванню негативних рис:

- 1) потураюча гіперпротекція;
- 2) домінуюча гіперпротекція;
- 3) підвищена моральна відповідальність;
- 4) емоційне відкидання;
- 5) жорстоке поводження;
- 6) гіпопротекція.

Окремо автори виділяють такий параметр, як нестійкість стилю виховання – тобто різка зміна стилю прийомів, які представляють собою перехід від дуже суворого до ліберального і навпаки.

На думку К. Леонгарда (K. Leonhard), нестійкість стилю виховання сприяє формуванню таких рис характеру, як впертість, схильність протистояти будь-якому авторитету і часто стає детермінантою у закріпленні негативних рис характеру неповнолітніх [204; 205]. Саме акцентуації характеру і невротичні розлади особистості батьків часто стають першопричинами порушень у вихованні неповнолітніх.

Існують й інші класифікації стилів сімейного виховання. Так, описані п'ять стилів сімейного виховання: прийняття, кооперація, симбіоз, авторитарна гіперсоціалізація та інфантилізація (маленький невдаха).

Стратегія прийняття передбачає безумовну любов та повагу до особистості дитини; за стратегії кооперації батьки зацікавлені у справах і планах дитини; симбіоз вибирають ті батьки, які постійно відчують тривогу за дитину, вона здається їм маленькою і беззахисною; за авторитарної гіперсоціалізації батьки жадають від дитини беззастережної слухняності та дисципліни; стратегія «маленький невдаха» передбачає прагнення батьків інфантилізувати дитину, приписати їй особисту і соціальну неспроможність.

Таким чином, різні стратегії виховання неповнолітніх можуть значно впливати на їхній розвиток та емоційне благополуччя.

Стверджуючи, що вплив дисгармонії сімейних відносин на особистість є одним з етіологічних факторів, який бере участь у формуванні психічної патології (неврозів і психопатій) у неповнолітніх, вчені виділяють типи дефектів виховання: «по типу попелюшки», явне або приховане емоційне відторгнення, гіперопіка (явна або прихована), гіпоопіка.

За ступенем вираженості емпатійного ставлення до дитини виокремлюють такі типи неправильного виховання: виховання за типом А

(неприйняття, емоційне відкидання), виховання за типом В (гіперсоціалізуюче), виховання за типом С (егоцентричне).

У класифікаціях різних авторів в якості узагальнених параметрів неправильного виховання виступають: нерозуміння своєрідності особистісного розвитку неповнолітніх, їх неприйняття, невідповідність вимог і очікувань матерів можливостям і потребам неповнолітніх, нерівномірність відносини матерів в різні роки життя неповнолітніх, непослідовність у поведінці з неповнолітніми [18; 20; 131; 173; 208 та ін.].

Описані вище несприятливі (патологізуючі) стилі сімейного виховання можуть травмувати психіку неповнолітньої дитини, і як наслідок, призводити до розвитку у неї психічних відхилень і акцентуації, формуванню певних особистісних особливостей, які є базою для виникнення адиктивної поведінки. Іншими словами, те, що було колись у дитинстві, інтерналізується і впливає на зміст подальшого існування людини. Це особливо стосується травмуючих психіку подій, які опановували незрілою дитиною ще тоді, коли у неї не було можливості для символізації і інтеграції цих станів. Ці неінтегровані стани і пов'язані з ними почуття назавжди залишаються у підсвідомості. Має значення характер виховання неповнолітньої дитини, пов'язаний із зневагою до неї, відсутністю емоційної підтримки, насильством, жорсткістю і відсутністю емпатії.

Дослідники відзначають, що патологізуючі стилі виховання часто формують схильність до адикції. Негармонійні стилі виховання (гіперопіка, гіпоопіка, надмірний контроль, недостатній контроль, зайве задоволення потреб дитини, відсутність санкцій), у поєднанні з недоліком турботи, дефіцитом уваги та емоційним відкиданням, сприяють формуванню агресивних установок особистості [125; 126; 128; 132; 166; 179 та ін.].

Таким чином, несприятливі стилі сімейного виховання шляхом формування у неповнолітніх таких особистісних властивостей як імпульсивність, некомфортність, у поєднанні зі слабкою прихильністю до досягнення соціально значущих цілей, невпевненість у собі, занижена

самооцінка, зовнішній локус контролю, почуття соціальної відчуженості, підвищений рівень стресу і відсутність навичок подолання труднощів, невміння встановлювати і підтримувати емоційно-теплі відносини, призводять до того, що неповнолітній потрапляє у групу ризику виникнення адиктивної поведінки.

Несприятливі стилі сімейного виховання є сімейною детермінантою адиктивної поведінки неповнолітніх. При розвитку зазначених негативних особистісних характеристик вже не є принциповим конкретний адиктивний агент, на який може впасти вибір підлітка, оскільки будь-які форми узалежненої поведінки є патологічними і ведуть до деградації особистості.

Конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнувся) – найбільш гострий спосіб вирішення протиріччя в інтересах, цілях, поглядах, які виникають у процесі соціальної взаємодії, що полягає у протидії учасників цієї взаємодії і зазвичай супроводжується негативними емоціями. Конфлікт означає зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок, бажань, які не можуть бути задоволені одночасно.

У будь-якій сім'ї, в тому числі і в благополучній, трапляються конфлікти між її членами. Проте, якщо конфлікти бувають нечасто, якщо подружжя прагнуть вирішити їх якомога швидше, а також якщо у конфліктах між подружжям не беруть участь діти, то дана ситуація може розглядатися в якості нормативної [56; 80; 87; 173; 208 та ін.].

При ненормативній ситуації конфлікти у сім'ях можуть виникати з незначних приводів, супроводжуватися тривалими сварками, спорами із взаємними образами і звинуваченнями. Наслідком цього є зростання напруги, яке може носити затяжний, хронічний характер. Такі зіткнення не призводять до конструктивних рішень, оскільки викликають негативні емоційні переживання всіх членів сім'ї. Дані конфлікти деструктивні, ведуть до руйнування сімейних відносин. Явний прояв гніву, агресії, часті конфлікти є типовою ситуацією в родині де підліток вживає алкоголь.

Також існують сім'ї, в яких конфлікти не вербалізуються, існують підспудно, глибоко всередині, і подружжя не бачать сенсу в обговоренні проблеми, у спробах що-небудь змінити. Кожен з подружжя живе сам по собі – виникає так звана «самотність удвох». Відкритих, явних сварок і суперечок немає, і зовні сім'я виробляє враження благополучної, однак хронічне непорозуміння, відсутність ефективних комунікацій між подружжям, прагнення уникати обговорень призводять до дисгармонізації сімейних відносин [34; 37; 39; 139; 172 та ін.].

Вчені відзначають, що «адиктивне голодування» зазвичай формується у сім'ях, в яких при зовнішньому благополуччі існує внутрішня дисфункціональність. Проблеми сім'ї – не у відкритих конфліктах, а у присутності прихованої, неявної напруги у взаємодіях між членами сім'ї, пов'язаної з співзалежністю, комплексом неповноцінності, його гіперкомпенсацією, порушеннями нормального формування ідентичності [127; 128; 129 та ін.].

У таких відкрито і приховано конфліктних сім'ях у неповнолітніх, як правило, формуються негативні особистісні риси, які згодом можуть привести дитину, підлітка до адиктивної поведінки у спробі уникнути того, що не влаштовує їх реальність.

Будь-які конфлікти, що виникають в сім'ї на очах у неповнолітньої дитини, представляють для неї травматичну ситуацію, яка може стати джерелом підвищеної збудливості, тривожності, страху, джерелом різних неврозів і психічних захворювань.

Неповнолітні передчасно розчаровуються у людських відносинах і не набувають позитивного досвіду співпраці. Підлітки в ситуації регулярних родинних конфліктів потрапляють в групу ризику розвитку адикцій, можуть прагнути уникнути того, що не влаштовує їх об'єктивну реальність, отримати позитивні емоції не в родині, а іншим способом (наприклад, через вживання ПАР у групі однолітків або шляхом занурення у віртуальний світ).

Особливо небезпечної у розглянутому векторі проблеми є неповна сім'я. Це сім'я, в якій відсутній один з подружжя з причин розлучення, відходу з родини, смерті тощо.

Наразі в Україні переважна більшість неповних сімей – це сім'ї, в яких відсутній батько. З кожним роком відзначається збільшення кількості таких сімей [21; 46; 51; 57; 73; 120 та ін.].

Загалом практика показує, що життя та умови виховання неповнолітніх у неповній сім'ї суттєво відрізняються від життя дитини у повній сім'ї. Крім матеріальних труднощів, які здебільшого присутні у неповних сім'ях, самотні батьки не в змозі одночасно реалізувати материнську та батьківську позиції. Дитина шукає необхідне поза сім'єю та найчастіше потрапляє під негативний вплив. Підкреслюється, що неповну сім'ю відносять до категорії сімей «групи ризику», проте не кожна дитина, яка виросла у такій сім'ї, відчуває на собі негативні наслідки цієї сімейної ситуації та схильна до формування адиктивної поведінки.

З'ясовано, що проблеми, з якими стикаються неповні сім'ї, стосуються різних сторін життя: соціальної, правової, матеріальної, психологічної, педагогічної та ін. Так, соціальна невлаштованість призводить до психологічної напруги, що породжує сімейні конфлікти; матеріальна обмеженість не дозволяє задовольнити нагальні потреби, що негативно позначається на фізичному та психічному здоров'ї батьків та дітей (О. Близнюкова, К. Кравченко, В. Мартинюк, С. Піддубняк, Л. Фролова та ін.) [16; 81; 98; 118; 141 та ін.].

Встановлено, що неповнота сім'ї має суттєвий вплив на інтелектуальну сферу дитини, сферу її спілкування з особами протилежної статі, пов'язану з порушеннями в процесі статевої ідентифікації тощо.

Психологічний клімат неповної сім'ї багато в чому визначається хворобливими переживаннями, що виникли внаслідок втрати (догляду) одного з батьків. Як зазначалося, більшість неповних сімей виникають з причини відходу батька. При цьому матерям не завжди вдається стримувати і

приховувати своє роздратування по відношенню до батька, а розчарування і невдоволення нерідко несвідомо проєктується на спільну дитину. Можлива і ситуація, коли мати підкреслює роль невинної жертви, в якій опинилася дитина. При цьому вона прагне з надлишком заповнити недолік батьківського піклування і дитина потрапляє у ситуацію гіперопіки. У будь-яких подібних випадках виховна атмосфера сім'ї спотворюється і негативно позначається на становленні особистості неповнолітніх.

У неповних сім'ях психосексуальний розвиток неповнолітніх відрізняється суперечливістю; за відсутності одного з батьків неповнолітня дитина позбавлена можливості повноцінного формування стереотипу поведінки своєї статі, ускладнене формування повноцінної гендерної ідентичності.

Неповнолітні, які виховуються без батька, мають знижений рівень домагань, у них відзначається підвищена тривожність, частіше зустрічаються невротичні симптоми, підвищена агресивність як наслідок депривації, невпевненість у собі.

Дослідники відзначають підвищений рівень агресивності і відхилень у поведінці неповнолітніх з неповних сімей. Так, аналіз середніх показників агресивної поведінки за опитувальниками Баса-Даркі і схильності до поведінки, що відхиляється, виявив підвищений рівень агресивності і відхилень у поведінки у неповнолітніх з неповних сімей, у порівнянні з неповнолітніми з повних сімей. Усі показники за шкалами агресії у неповнолітніх з неповних сімей виявилися завищеними [129; 130; 132 та ін.].

Високі значення шкал підозрілості, почуття провини відображають невротичні реакції і можуть служити показником загальної нестабільності відносин неповнолітніх з оточуючими.

Дослідниками встановлено взаємозв'язок між структурою сім'ї та рівнем агресивних тенденцій у неповнолітніх. Було також підтверджено, що конфлікти у неповних сім'ях виникають у 2,5 рази частіше, ніж у повних сім'ях. Так, у хлопців з неповних сімей, у порівнянні з хлопцями з повних

сімей, частіше проявляється схильність до адиктивної і делінквентної поведінки, а також схильність до насильства. У дівчат з неповних сімей частіше проявляються схильності до адиктивної поведінки, до насильства і агресії, у порівнянні з дівчатами з повних сімей [130; 131; 173; 208 та ін.].

Вчені встановили низку факторів ризику зловживання психоактивними речовинами у неповнолітніх: погані відносини з батьками; низька самооцінка; психологічні порушення у вигляді депресії; низька мотивація до навчання; відсутність релігії; пошук гострих переживань; значне вживання психоактивних речовин батьками і однолітками; раннє куріння тощо. Звертається увага на значення й інших чинників, а саме неповна сім'я, наявність вітчима, кількість стресових ситуацій в родині [32; 83; 127; 130 та ін.].

Про значення неповних сімей у виникненні і розвитку адиктивної поведінки у неповнолітніх свідчать і дослідження інших авторів. Наприклад, виявлено, що серед алкоголезалежних дівчат 89% мають неповну сім'ю, при цьому батьки розлучилися, коли дівчина перебувала (в середньому) у віці 4 років.

Ситуація ускладнюється тим, що у підлітковому віці відбувається перехід від дитинства до дорослості, який є одним з найскладніших періодів життя людини, а поява відчуття дорослості, у свою чергу, призводить до зміни спілкування як з батьками, так і з однолітками, під час якого неповнолітні часто відчувають емоційний дискомфорт. Крім того, особливості міжособистісних відносин безпосередньо впливають на самооцінку неповнолітніх, адже саме в цей період інтенсивно розвивається самосвідомість та збільшується потреба у самопізнанні (С. Кузікова, Р. Павелків, І. Пасічник, М. Савчин та ін.) [84; 112; 114; 115; 123 та ін.].

Констатовано, що у поєднанні з особливостями підліткового періоду, які є групою факторів ризику у формуванні адиктивної поведінки (підвищений егоцентризм; потяг до протиставлення, протесту, боротьби проти виховних авторитетів; підвищене бажання стати дорослим; занадто чутливе реагування

на пубертатні зміни; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; гіпертрофовані поведінкові реакції; переважання пасивних копінг-стратегій у подоланні труднощів), детермінантами адиктивної поведінки неповнолітніх є: рівень напруженості у суспільстві; питні традиції суспільства; тиск реклами тютюнових і алкогольних виробів; негативна молодіжна субкультура; перехід до нової соціальної ролі; неможливість задоволення потреби у персоналізації; подвійна мораль; стрес та інформаційне перевантаження; потреба у зміні стану свідомості; потреба виходу з буденності, готовність та особистісна схильність до вживання психоактивних речовин, негативний соціальний статус у колективі тощо (Н. Максимова, О. Ключова, О. Ратинська та ін.) [93; 94; 122 та ін.], які підсилює виховання неповнолітніх у неповних сім'ях.

Отже, особливої уваги потребують підлітки, виховання яких проходить у змінених умовах життєдіяльності, в першу чергу, у неповній сім'ї, члени якої тривалий час із різних причин проживають окремо. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптаційні можливості неповнолітніх, то процес їх соціалізації спотворюється та виникають передумови для формування адиктивної поведінки (Н. Завацька та ін.) [59-62].

Таким чином, адиктивна поведінка розглядається у контексті різних наукових напрямків: соціологічному, генетичному, глибинно-психологічному, феноменологічному, клінічному, психодіагностичному, нейробиологічному, психофізіологічному, еволюційному, гендерному та ін.

Виділяють різну кількість видів адиктивної поведінки. Найбільш поширеним є поділ адикцій на хімічні і нехімічні. У зв'язку з тим, що прискорюються темпи науково-технічного прогресу, з'являються все нові форми адиктивної поведінки. Зокрема, терміном «Інтернет-адикція» можна охопити залежність від використання Інтернету, від комп'ютерних ігор, від соціальних мереж, оскільки у всіх випадках Інтернет-залежності адиктивним агентом виступає віртуальний світ у різних своїх проявах [207 та ін.].

Для різних форм адиктивної поведінки характерні певні особистісні характеристики адиктів, базові психологічні компоненти адикцій.

Неповнолітні, набагато швидше дорослих, приходять до психічної деградації при появі адикцій, що пов'язано з інтенсивним фізіологічним розвитком у цьому віці, гормональною перебудовою організму, високою швидкістю протікання фізіологічних процесів, з незрілістю нервової та інших систем організму, з незрілістю психіки.

Отже, найбільш значущими факторами, що приводять до потрапляння неповнолітніх у групу ризику щодо розвитку адиктивної поведінки є особистісні і сімейні чинники. Серед сімейних детермінант адиктивної поведінки неповнолітніх можна виділити несприятливі стилі сімейного виховання, конфлікти у родині, неповний склад сім'ї.

Висновки до розділу

У розділі наведено характеристику адиктивної поведінки як багатовекторного соціально-психологічного феномену; проведено аналіз особливостей підліткового віку, що сприяють проявам адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей; розкрито соціально-психологічні детермінанти адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Аналіз наукових досліджень останніх років засвідчив суттєве зростання масштабів виникнення та розвитку різних форм адиктивної поведінки (адикцій) у неповнолітніх: хімічні форми такої поведінки (наркотична, алкогольна залежності, куріння, токсикоманія), нехімічні форми (Інтернет-залежність, ігрова залежність (гемблінг), анорексія, булімія та ін.). Показано, що сучасні адикції мають тенденцію до ускладнення, зміни та модернізації. Простежується тенденція до коморбідності адикцій (М. Барамзіна, В. Бараннік, Ю. Белоусов, Л. Грицюк, Л. Завадська, А. Капська, В. Марченко, В. Ратинська, О. Сердюк, О. Яременко та ін.).

Вивчення розвитку адиктивної поведінки (у тому числі у неповнолітніх) відбувається у межах концепції єдності хімічних та поведінкових адикцій (М. Griffiths), концепції психосоціальної адиктології, концепції базових психологічних компонентів адиктивної поведінки у структурі інтегральної індивідуальності, біомедичної, психологічної та соціально-психологічної концепцій та ін. З'ясовано, що різними авторами були виявлені характеристики психіки, які є основою для виникнення адикцій у неповнолітніх. При цьому було встановлено, що безпосередня форма адиктивної реалізації є другорядним фактором (М. Овчаренко, М. Griffiths, Е. Khantzian та ін.).

Узагальнено, що адиктивна поведінка неповнолітніх – це поведінка, яка передуює виникненню фізичної залежності, стадія зловживання у випадку і хімічних, і нехімічних адикцій – можлива стадія психологічної залежності.

Наголошується, що шкідливі звички у підлітків ще не існують як стійкі психічні утворення, а навпаки, відбувається тотальна ломка часових (отриманих від батьків та ін.) норм поведінки, установлень, стереотипів (Н. Завацька, Н. Максимова, О. Ратинська та ін.). У дійсності, звички з'являються набагато пізніше, у зрілому віці і утворюються вони на руїнах порушеного раніше і знов набутого досвіду. При цьому соціально-психологічна обумовленість адиктивної поведінки є результатом відходу від вирішення складних соціальних проблем, стресових ситуацій, життєвих перешкод, невдач, за допомогою різних факторів, включаючи досвід поведінки соціального оточення, поради близьких людей, біофармакологічні компенсатори.

Наукові дослідження у галузі виникнення та розвитку адикцій з погляду вищезазначених концепцій показують, що незважаючи на значний вплив на особистість соціально-економічних факторів (соціальне оточення, рівень життя та ін.), ключова роль у формуванні адиктивної поведінки неповнолітніх належить інституту сім'ї (Г. Лазоренко та ін.).

Встановлено, що порушення сімейних відносин (дитячо-батьківських, подружніх) часто є причиною розвитку у неповнолітніх адиктивної поведінки. Так, неповна сім'я давно перестала бути незвичним або засудженим явищем. Вона є групою найближчих родичів, що складається з одного з батьків з одним або кількома дітьми неповнолітнього віку. Зокрема, соціально неблагополучні неповні сім'ї характеризуються негативним, руйнівним, десоціалізуючим впливом на формування особистості неповнолітньої дитини, що призводить до прояви адикцій у поведінці неповнолітніх з таких сімей (В. Бочелюк, Я. Гошовський, О. Заверуха, М. Панов, В. Яремчук та ін.).

Загалом практика показує, що життя та умови виховання неповнолітніх у неповній сім'ї суттєво відрізняються від життя дитини у повній сім'ї. Крім матеріальних труднощів, які здебільшого присутні у неповних сім'ях, самотні батьки не в змозі одночасно реалізувати материнську та батьківську

позиції та функції. Дитина шукає необхідне поза сім'єю та найчастіше потрапляє під негативний вплив. Підкреслюється, що неповну сім'ю відносять до категорії сімей «групи ризику», проте не кожна дитина, яка вихована у такій сім'ї, відчуває на собі негативні наслідки цієї сімейної ситуації та схильна до формування адиктивної поведінки.

З'ясовано, що проблеми, з якими стикаються неповні сім'ї, стосуються різних сторін життя: соціальної, правової, матеріальної, психологічної, педагогічної та ін. Так, соціальна невлаштованість призводить до психологічної напруги, що породжує сімейні конфлікти; матеріальна обмеженість не дозволяє задовольнити нагальні потреби, що негативно позначається на фізичному та психічному здоров'ї батьків та дітей (О. Близнюкова, К. Кравченко, В. Мартинюк, С. Піддубняк, Л. Царенок та ін.).

Ситуація ускладнюється тим, що у підлітковому віці відбувається перехід від дитинства до дорослості, який є одним з найскладніших періодів життя людини, а поява відчуття дорослості, у свою чергу, призводить до зміни спілкування як з батьками, так і з однолітками, під час якого неповнолітні часто відчувають емоційний дискомфорт. Крім того, особливості міжособистісних відносин безпосередньо впливають на самооцінку неповнолітніх, адже саме в цей період інтенсивно розвивається самосвідомість та збільшується потреба у самопізнанні (С. Кузікова, Р. Павелків, І. Пасічник, М. Савчин та ін.).

Констатовано, що у поєднанні з особливостями підліткового періоду, які є групою факторів ризику у формуванні адиктивної поведінки (підвищений егоцентризм; потяг до протиставлення, протесту, боротьби проти виховних авторитетів; підвищене бажання стати дорослим; занадто чутливе реагування на пубертатні зміни; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; гіпертрофовані поведінкові реакції; переважання пасивних копінг-стратегій у подоланні труднощів), детермінантами адиктивної поведінки неповнолітніх є: рівень напруженості у суспільстві;

питні традиції суспільства; тиск реклами тютюнових і алкогольних виробів; негативна молодіжна субкультура; перехід до нової соціальної ролі; неможливість задоволення потреби у персоналізації; подвійна мораль; стрес та інформаційне перевантаження; потреба у зміні стану свідомості; потреба виходу з буденності, готовність та особистісна схильність до вживання психоактивних речовин, негативний соціальний статус у колективі тощо (Н. Максимова, О. Ключова, О. Ратинська та ін.), які підсилює виховання неповнолітніх у неповних сім'ях.

Зазначене артикулює необхідність визначення соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей з метою розробки дієвої програми її психопрофілактики та корекції.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [143; 151; 152; 175; 177].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ

2.1. Організація і методи емпіричного дослідження соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей

Дослідження проводилось упродовж 2015-2023 років на базі науково-практичного Центру медико-соціальних та психотехнологій (м. Северодонецьк, м. Київ), Українського Північно-Східного Інституту прикладної та клінічної медицини (м. Суми), Центру надання правової та психо-соціальної допомоги ВПО (м. Київ), Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» (м. Запоріжжя).

У дослідженні взяли участь 158 неповнолітніх (87 (55,1%) хлопців та 71 (44,9%) дівчина) у віці 13-16 років з неповних сімей, які утворилися внаслідок народження дитини поза шлюбом (17,7% сімей), розірвання шлюбу (59,5% сімей), роздільного проживання батьків (13,9% сімей), смерті одного з батьків (8,9% сімей). 146 неповнолітніх (77 (52,7%) хлопців та 69 (47,3%) дівчат) з повних сімей, які прийняли участь у дослідженні, склали контрольну групу.

Серед емпіричних методів дослідження були обрані: спостереження, бесіда, аналіз продуктів діяльності, інтерв'ювання, анкетування («Шкала Інтернет-залежності С. Чена» (CIAS), в адаптації В. Малигіна, К. Феклісова та ін.; анкета на виявлення особливостей складових структури моральної

самосвідомості неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової) (А. Зимянський)); психодіагностичні методики: методика діагностики схильності до 13 видів залежностей (Г. Лозова), методика на визначення схильності до поведінки, що відхиляється (О. Орел), методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері (О. Потьомкіна), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокич), модифікована методика для визначення моральної самооцінки (М. Савчин, у модифікації А. Зимянського), опитувальник «Дитячо-батьківські відносини підлітків» (ДБВП) (О. Карабанова, П. Троянська), опитувальник стилю батьківського виховання (АСВ) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкіс), проєктивна методика «Незакінчені речення»; констатувальний і формувальний експерименти [44; 66; 67; 71; 77; 88; 123; 157; 178].

Метою використання Шкали Інтернет-залежності С. Чена (тест Chen Internet Addiction Scale, CIAS, S.-H. Chen), в адаптації В. Малигіна, К. Феклісова та ін. була необхідність виявлення Інтернет-залежних і схильних до Інтернет-залежності неповнолітніх.

Шкала Інтернет-залежності С. Чена складається з 26 питань і включає в себе 5 оціночних шкал:

- шкалу компульсивних симптомів;
- шкалу симптомів відміни;
- шкалу толерантності;
- шкалу внутрішньоособистісних проблем і проблем, пов'язаних зі здоров'ям;
- шкалу управління часом.

Крім шкальної оцінки пропонуються 2 типи надшкальних критеріїв:

- інтегральні (ключові) симптоми безпосередньо самої Інтернет-залежності, що включають в себе перші 3 шкали;
- критерій негативних наслідків використання Інтернету (останні 2 шкали).

Сума всіх шкал або загальний бал є інтегральним показником – загальним показником наявності Інтернет-залежної поведінки.

На основі результатів первинного аналізу та адаптації дослідниками пропонуються такі оцінки Інтернет-залежної поведінки неповнолітніх при використанні шкали С. Чена:

- від 27 до 42 – мінімальний ризик виникнення Інтернет-залежної поведінки;
- від 43 до 64 – схильність до виникнення Інтернет-залежної поведінки;
- від 65 і вище – виражений і стійкий патерн Інтернет-залежної поведінки.

Перевагою даної методики є її адаптованість і апробація на українських підлітках. Методика продемонструвала високі показники надійності на ретестовій групі.

Анкета на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової) А. Зимянського будувалася на основі теоретичних уявлень про сутність предмету дослідження. Відповідно до цього автором розроблялися шкали оцінок, типи запитань, визначалася кількість та порядок запитань, що мають ставитися [66].

У проведеному дослідженні вона була спрямована на одержання інформації про основні структурні складові моральної самосвідомості неповнолітніх. Враховувалося, що змістом моральної самосвідомості є усвідомлення особистістю свого індивідуального буття у системі «Я – конкретний Інший», а її функцією – моральна самооцінка вчинків та дій, позицій та переживань, що їх супроводжують, а також саморегулювання власної поведінки (контроль, самопідкріплення, самопідтримка, корекція, рефлексія тощо).

Ми запропонували досліджуваним три варіанти «Іншого»: інший – рідний, інший – знайомий, інший – незнайомий.

А. Зимянським також було запропоновано вісім ситуацій (колізій) [66]:

- 1) «Інший» зробив тобі добре;

- 2) «Інший» зробив тобі погано;
- 3) ти зробив(-ла) «Іншому» добре;
- 4) ти зробив(-ла) «Іншому» погано;
- 5) «Інший» зробив погано іншій людині;
- 6) «Інший» зробив добре іншій людині;
- 7) «Іншому» добре;
- 8) «Іншому» погано.

У зв'язку з тим, що у структурі моральної самосвідомості вичленовуються когнітивна, емоційно-ціннісна та поведінкова (регулятивно-вольова) складові, автором було запропоновано підліткам відповісти на запитання: «Що вони думають про це?»; «Що вони переживають з цього приводу?»; «Як вони будуть діяти у запропонованій ситуації?». Запитання відповідали змісту кожної складової. Загалом анкета включає 24 запитання [66].

На підставі результатів тестування за методикою діагностики схильності до 13 видів залежностей (Г. Лозова) визначалася загальна схильність до тієї чи іншої залежності.

Бали, отримані респондентами за окремими видами схильностей до залежностей сумуються.

Види залежностей за методикою Г. Лозової:

1. Залежність від алкоголю;
2. Телевізійна залежність;
3. Любовна залежність;
4. Ігрова залежність;
5. Залежність від міжстатевих відносин;
6. Харчова залежність;
7. Релігійна залежність;
8. Трудова залежність;
9. Лікарська залежність;
10. Залежність від комп'ютера (Інтернету, соціальних мереж);

11. Залежність від куріння;
12. Залежність від здорового способу життя;
13. Наркотична залежність;

Визначається також загальна схильність до залежностей.

Інтерпретація (умовні норми):

- 5-11 балів – низька;
- 12-18 – середня;
- 19-25 – високий рівень схильності до залежностей.

Методика визначення схильності до поведінки, що відхиляється (О. Орел) використовувалася з метою виявлення неповнолітніх, схильних до адиктивної поведінки. Методика є стандартизованим тестом-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) неповнолітніх до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється.

Опитувальник являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал.

Змістовні шкали:

- шкала схильності до подолання норм і правил;
- шкала схильності до адиктивної поведінки;
- шкала схильності до саморуйнівної поведінки;
- шкала схильності до агресії та насильства;
- шкала вольового контролю емоцій;
- шкала готовності до делінквентної поведінки.

Також методика містить службову шкалу (шкала установки на соціальну бажаність відповідей).

Службова шкала призначена для вимірювання схильності респондентів давати про себе соціально-схвалювану інформацію та оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції результатів по змістовним шкалами в залежності від вираженості установки респондента на соціально-бажані відповіді.

До переваг даної методики слід віднести стандартизованість, можливість урахування і корекції установки на соціально-бажані відповіді респондентів за допомогою службової шкали.

Методика «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційній сфері» (О. Потьомкіна) має різні шкали. Нижче наведено дві з них А і Б.

Шкала А. «Виявлення установок, спрямованих на «альтруїзм – егоїзм».

Чим більше сума балів перевищує 10, тим сильніше у суб'єкта виражений альтруїзм, бажання допомогти людям. І навпаки, чим сума балів менша за 10, тим сильніше у суб'єкта виражена егоїстична тенденція.

Шкала Б. «Виявлення установок на «процес діяльності» – «результат діяльності».

Методика М. Рокича використовувалася для вивчення системи ціннісних орієнтацій неповнолітніх з неповних сімей.

Як відомо, система ціннісних орієнтацій визначає змістовну сторону спрямованості особистості і складає основу її ставлення до світу, до інших людей, до себе самої, становить основу світогляду і ядро мотивації життєвої активності, життєвої концепції та «філософії життя».

Розроблена М. Рокичем методика заснована на прямому ранжуванні двох списків цінностей:

1) термінальних – переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування вартує того, щоб до неї прагнути (стимульний матеріал представлений набором з 18 цінностей);

2) інструментальних – переконання в тому, що певний спосіб дій або властивість особистості є переважаючим у будь-якій ситуації (стимульний матеріал також представлений набором з 18 цінностей).

Цей поділ відповідає традиційному розподілу цінностей на цінності-цілі та цінності-засоби.

Кількісним показником виступав ранг моральних цінностей у прорангованому ряді ціннісних орієнтацій неповнолітніх з неповних сімей.

Значущими для дослідження були такі цінності: у першому списку – щастя інших, любов; у другому списку – відповідальність, самоконтроль, терпимість, чесність, чуйність.

У кожному випадку виявлявся ранг зазначених цінностей.

Для дослідження самооцінки неповнолітніх з неповних сімей було використано модифіковану А. Зимянським методику для визначення моральної самооцінки М. Савчина [66].

Неповнолітнім було запропоновано список із дев'яти моральних якостей та позицій людини:

- 1) знає моральні норми;
- 2) співчуває іншим людям, коли їм погано;
- 3) чесний у стосунках з іншими людьми;
- 4) орієнтується на правильні моральні ідеали;
- 5) відчуває провину, коли зробив погано іншій людині;
- 6) відповідальний у стосунках з іншими людьми;
- 7) знає, що значить поступати по совісті;
- 8) правильно оцінює себе і свою поведінку;
- 9) проявляє доброту у ставленні до інших людей.

Навпроти кожної з них, користуючись анонімним списком своєї групи (складеним у «випадковому» порядку, але за відомим досліднику алгоритмом, який диктувався респондентам), їм було запропоновано записати порядкові номери тих осіб, у яких дані якості проявляються краще, ніж у них самих.

Враховувалося, що парні порівняння, як правило, адекватніші, ніж порівняння індивіда з групою, а включення у список 9 якостей підвищувало точність визначення самооцінки.

Було отримано два кількісні вирази для оцінки та один для самооцінки. Зокрема, було отримано рангову оцінку рівня розвитку моральності неповнолітньої дитини, яка визначалася за кількістю «переваг», отриманих респондентом від інших, і власне оцінка, яка визначалася за формулою:

$$MO_i = 1 + S_{max} - S_i / 9,$$

де MO_i – моральна оцінка, S_{max} – найбільша кількість «переваг», які отримав один з респондентів у групі; S_i – кількість «переваг» i -го респондента.

Значення оцінки (МО), рівне одиниці, характеризувало найбільш високий рівень моральної оцінки. Менше рангове значення відповідало вищій оцінці. Якщо траплялося так, що у групі були відсутні оцінки, які дорівнювали деяким числам із послідовного ряду, наприклад, ряд оцінок мав вигляд: 1, 2, 4, 5, 7, 8, 9, тобто були відсутні оцінки 3 і 6, то цей ряд упорядковувався, і респондентом з оцінкою 4 приписувалася оцінка 3 і т.д. Вважалося, що при порівнянні себе з іншими, досліджуваний складав «неперервний» ранговий ряд.

Моральна самооцінка визначалася за формулою:

$$MCO = 1 + S_m / 9,$$

де MCO – моральна самооцінка, S_m – кількість переваг, які надав респондент іншим.

Адекватність моральної самооцінки визначалася при порівнянні її з оцінкою. Слід виходити з того, що якщо $MCO < MO - 1$, то самооцінка вважалася завищеною, при $MCO = MO + 1$ – адекватною і при $MCO > MO + 1$ – заниженою [66].

У дослідженні була використана також проєктивна методика «Незакінчені речення», що належить до групи проєктивних (асоціативних) тестів. Методика була адаптованої відповідно до мети та завдань дослідження.

Вона складається із 24 незакінчених речень, кожне з яких спрямоване на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості неповнолітніх. Досліджуваним було запропоновано закінчити три блоки розпочатих речень (незакінчені речення були розташовані у випадковому порядку) [66].

«Моїм ідеалом є...»; «На мою думку, совість це...»;

«Поступати гідно, значить...»; «Для мене бути справедливим означає...»; «Для мене робити добро означає...»; «Для мене бути відповідальним означає...»;

«Мої ровесники дотримуються загальноприйнятих норм, бо...» [66].

Для діагностики емоційно-ціннісної складової були запропоновані такі речення: «Мені буває соромно, коли...»; «Найціннішим у людських стосунках є...»; «Нещасні люди викликають у мене...»; «Найчастіше я відчуваю себе винним, коли...»; «Я хотів(-ла) би бути подібним на людину, яка...»; «Найважливішим для мене у житті є...», «Вибираючи між цікавим для мене, але не дуже важливим для інших, і не цікавим для мене, але дуже необхідним для інших, я...» та ін. [66].

Методика «Дитячо-батьківські відносини підлітків» (ДБВП) (О. Карабанової, П. Трояновської) призначалася для виявлення сімейних чинників, що впливають на виникнення адиктивної поведінки неповнолітніх.

Методика включає 19 шкал, об'єднаних у такі групи:

- блок шкал, що описує особливості емоційних відносин батька і підлітка (прийняття, емпатія, емоційна дистанція);
- блок шкал, що описує особливості спілкування і взаємодії (співпраця, прийняття рішень, конфліктність, заохочення автономності);
- блок контролю (вимогливість, обізнаність батьків про справи і інтереси підлітка, контроль, авторитарність, особливості заохочень і покарань);
- блок суперечливості/несуперечності відносин (непоследовність, невпевненість);
- додаткові шкали (задоволення потреб дитини, неадекватність образу дитини, відносини з чоловіком, загальна задоволеність стосунками, ціннісна орієнтація).

Опитувальник заповнюється окремо на матір і на батька.

До переваг даної методики слід віднести можливість виявлення повної і диференційованої картини дитячо-батьківських відносин очима підлітка.

Для батьків неповнолітніх була використана методика визначення стилю батьківського виховання «Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) (Е. Ейдемільер, В. Юстицкіс).

Дана методика застосовувалася з метою виявлення несприятливих, негармонійних стилів сімейного виховання, як сімейних детермінант адиктивної поведінки неповнолітніх.

Опитувальник АСВ включає 130 тверджень, що стосуються виховання дітей. В нього закладені 20 шкал, які дозволяють виявити рівень протекції в процесі виховання, ступінь задоволення потреб дитини, кількість і якість вимог до дитини в сім'ї, строгість покарань, нестійкість стилю виховання, психологічні причини відхилень у сімейному вихованні.

Перевагою даної методики є можливість визначення патологізуючого стилю сімейного виховання: потураючої гіперпротекції, домінуючої гіперпротекції, підвищеної моральної відповідальності, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції.

Також дана методика дозволяла виявити окремі параметри виховання, які можуть впливати на формування адикцій у неповнолітніх.

Верифікація отриманих даних здійснювалася за допомогою математико-статистичних методів у програмному середовищі IBM SPSS Statistics (версія 20.0).

Результати емпіричного дослідження опрацьовувалися з використанням методів математичної статистики з їх подальшою якісною інтерпретацією та змістовним узагальненням. Зокрема, для порівняльного аналізу незалежних вибірок використовувався U-критерій Манна-Уїтні (Uemp.) із попередньою перевіркою нормальності розподілу за критерієм Колмогорова-Смирнова.

2.2. Діагностика внутрішніх соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей

Аналіз документів та проведеного інтерв'ювання дозволив отримати дані щодо успішності досліджуваних у навчанні, відомості про сім'ю та соматичний стан респондентів. Ці дані надали можливість співставити суб'єктивне бачення досліджуваних і тих змінних, які були визначені за допомогою анкетування, в тому числі на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової), та відібраних для дослідження психодіагностичних методик.

Дані дисперсійного аналізу дозволили виокремити соціально благополучні неповні сім'ї (СБНС) (51,3% сімей) та соціально неблагополучні неповні сім'ї (СННС) (48,7% сімей) (соціально неблагополучні, конфліктні сім'ї), в яких виховуються неповнолітні, відповідно до проявів у них адиктивної поведінки, а математична обробка цих даних за допомогою параметричного коефіцієнту t-критерію Стьюдента надала можливість визначити суттєві відмінності у виділених групах сімей за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок.

Зауважимо, що найпоширеним типом соціально неблагополучної неповної сім'ї є конфліктна сім'я, тобто така, де її члени неспроможні вирішувати проблеми, які виникають, конструктивними методами. Виявлено, що неповнолітні, які виховуються у таких сім'ях, не маючи позитивного прикладу, відповідно вибудовують й власні стосунки з оточуючими. Вони характеризуються низьким рівнем соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, а також спотвореними ціннісними орієнтаціями. Загалом для респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей властивий дисбаланс компонентів соціалізованості.

На наступному етапі дослідження був проведений аналіз соціально-психологічних установок неповнолітніх з неповних сімей, схильних до адиктивної поведінки.

Гіпотезою виступило припущення про наявність статистично значущих відмінностей соціально-психологічних установок у неповнолітніх з неповних сімей з різним рівнем схильності до адиктивної поведінки.

Для досягнення мети та перевірки гіпотези були використані такі методики: тест на адикції, що визначає схильність до 13 видів залежностей та дозволяє діагностувати загальну схильність до залежностей (методика Г. Лозової) та методика соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребнісній сфері (О. Потьомкіна).

За результатами виявлення схильності до адиктивної поведінки (за методикою Г. Лозової) були отримані такі дані:

- високий рівень схильності до різних видів адиктивної поведінки (загальний показник) виявлено у 33,5% респондентів;
- середній рівень – у 36,7% досліджуваних;
- 0 низький – у 29,8% неповнолітніх.

При цьому найбільшу кількість досліджуваних з високим рівнем схильності до адиктивної поведінки виявлено у СННС ($p \leq 0,05$).

Крім того, встановлено, що серед видів адикцій у неповнолітніх з неповних сімей домінують схильність до вживання психоактивних речовин та схильності до таких видів нехімічної адикції, як комп'ютерна, ігрова та Інтернет-залежність. Це свідчить про те, що свій вільний час неповнолітні з неповних сімей вважають за краще проводити у віртуальному світі, де можна уникнути різних життєвих проблем і зосередитися на своїх інтересах.

Слід наголосити, що серед неповнолітніх з СННС значуще переважає схильність до вживання психоактивних речовин ($p \leq 0,05$).

У дослідженні розглядався загальний показник схильності до адиктивної поведінки, який виявився низьким у неповнолітніх з повних сімей. Приватні результати показали, що у неповнолітніх з повних сімей переважають

схильності до таких видів нехімічної адикції, як комп'ютерна, ігрова та Інтернет-залежність.

Вивчення соціально-психологічних установок неповнолітніх з неповних сімей (за методикою О. Потьомкіної) виявило розподіл соціально-психологічних установок у респондентів та дозволило провести порівняльний аналіз.

При порівнянні соціально-психологічних установок неповнолітніх з неповних сімей з низьким та середнім рівнями схильності до адиктивної поведінки були отримані статистично значущі (за U-критерієм Манна-Уїтні) відмінності за шкалами «орієнтація на свободу» $U_{\text{емп.}}=412$ (при $p \leq 0,05$) та «орієнтація на владу» $U_{\text{емп.}}=289,5$ (при $p \leq 0,01$).

При порівнянні соціально-психологічних установок у групах неповнолітніх з неповних сімей з низьким і високим рівнями схильності до адиктивної поведінки були отримані статистично значущі (за U-критерієм Манна-Уїтні) відмінності за шкалами «орієнтація на процес» $U_{\text{емп.}}=268$ (при $p \leq 0,01$), «орієнтація на егоїзм» $U_{\text{емп.}}=309,5$ (при $p \leq 0,01$), «орієнтація на результат» $U_{\text{емп.}}=317,5$ (при $p \leq 0,05$).

Отримані відмінності у системі соціально-психологічних установок між групами респондентів з різним рівнем схильності до адиктивної поведінки свідчать про наявність у неповнолітніх з неповних сімей з низьким рівнем схильності до адиктивної поведінки більшої впевненості у своїх вчинках, осмислення життєвих цілей та життєвих уявлень, здатності до досягнення поставлених цілей та орієнтації на соціальні норми.

Їм властива домінуюча спрямованість соціально-психологічних установок на особисту ефективність і значущість при дотриманні соціальних норм, що пояснює наявність низького рівня схильності до адиктивної поведінки.

У неповнолітніх із середнім і високим рівнями схильності до адиктивної поведінки виражена спрямованість установок на самоствердження і свободу від соціальних обмежень, а також прагнення до отримання задоволення і

домінування власних інтересів. Їм властиве прагнення до вільного дозвілля, що приносить задоволення, а також уявлення про можливість досягнення бажаного результату при свободі від соціальних обмежень і заборон. Найбільша кількість таких неповнолітніх переважала у соціально неблагополучних неповних сім'ях.

Слід наголосити, що проблема формування соціально-психологічних установок та адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей має велике значення, ажде в цьому віці відбувається трансформація накопиченого соціального досвіду в особисті цінності та стійкі соціально-психологічні установки, що визначають надалі вибір соціально схвалюваної чи адиктивної поведінки.

Соціально-психологічні установки формують психологічну схильність до адиктивних форм поведінки, створюючи привабливий образ та позитивне ставлення неповнолітніх з неповних сімей до тієї чи іншої адикції.

Результати проведеного дослідження дозволяють зробити висновок про наявність статистично значимих відмінностей соціально-психологічних установок у неповнолітніх з неповних сімей із різним рівнем схильності до адиктивної поведінки.

Система соціальних установок визначає спрямованість особистості неповнолітніх з неповних сімей на прояв різних форм поведінки. Спроба уникнення внутрішньоособистісного конфлікту на початковій стадії адикції призводить до зміни індивідуальних норм поведінки.

Схильність до адикцій перебудовує поведінкову активність на їх реалізацію. У складних життєвих ситуаціях схильна до адиктивної поведінки особистість використовує стратегію уникнення проблем, переключаючи свої інтереси та цінності на надмірну захопленість на певні предмети чи дії. Адиктів відрізняють знижена стресостійкість, страх життєвих труднощів, непереборна жага до виконання бажаного.

Отримані результати можуть бути використані для розробки програм з психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктианої

поведінки неповнолітніх з неповних сімей, спрямованих на корекцію соціальних установок.

Зазначимо, що дослідження соціально-психологічних установок неповнолітніх з неповних сімей, схильних до адиктивної поведінки, вимагає комплексного вивчення. Це надасть змогу виявити загальні спотворення в системі соціальних установок та дозволить вибудувувати на їх основі ефективні програми роботи, спрямовані на психопрофілактику та корекцію такої поведінки у неповнолітніх з неповних сімей.

Виявлено, що за шкалою CIAS виявлено наявність у респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей компульсивних симптомів, симптомів відміни, внутрішньоособистісних проблем і проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом ($p \leq 0,01$).

Аналіз результатів, отриманих за допомогою методики «Шкала Інтернет-залежності С. Чена», виявив у 30,8% неповнолітніх мінімальний ризик виникнення Інтернет-залежної поведінки у 63,7% неповнолітніх – схильність до виникнення Інтернет-залежної поведінки, у 5,5% неповнолітніх – виражений і стійкий патерн Інтернет-залежної поведінки.

Методика продемонструвала високі показники надійності на ретестовій групі.

Методика визначення схильності до поведінки, що відхиляється (О. Орел) допомогла виявити неповнолітніх з неповних сімей, схильних до адиктивної поведінки.

У контексті даної методики під адиктивною поведінкою може розумітися не тільки Інтернет-адикція, але і будь-яка рецидивуюча, компульсивна, ясно і раціонально не мотивована, що не піддається контролю поведінка, кінцевою метою якої є отримання суб'єктивного фізичного і психологічного задоволення, джерелом якого можуть виступати як психоактивні речовини, так і різні види діяльності.

За результатами дослідження були виявлені 24,7% неповнолітніх з неповних сімей, які мають високу схильність до адиктивної поведінки.

Істотна різниця у результатах, отриманих за допомогою «Шкали Інтернет-залежності С. Чена» і методики О. Орел, пояснюється різними підходами авторів зазначених методик до поняття адикції і до компонентів, що закладаються ними у структуру адиктивної поведінки.

С. Чен розглядав з якості об'єкта виключно залежність від Інтернету, в той час як О. Орел розробив інструмент виявлення схильності взагалі до поведінки, що відхиляється, під якою він, зокрема, розумів і агресивну, і деліквентну, і адиктивну поведінку.

Визначення у неповнолітніх з соціально неблагополучних неповних сімей готовності (схильності) до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється, показало їх схильність до протистояння нормам і правилам, готовності до адиктивної та саморуйнівної поведінки, до агресії та зниження вольового контролю емоцій ($p \leq 0,05$) (за змістовними шкалами методики О. Орел, з урахуванням установки досліджуваних на соціально-бажані відповіді, проаналізовані за допомогою службової шкали цієї методики).

Спираючись на теорію інтегральної індивідуальності та на базові психологічні компоненти адиктивної поведінки у структурі інтегральної індивідуальності, можна зробити висновок, що оскільки базові психологічні компоненти адиктивної поведінки у структурі інтегральної індивідуальності Інтернет-залежної особистості і особистості, що має алкогольну або наркотичну залежність, різні, і симптомокомплекс Інтернет-залежних осіб наближений до соціальної норми (на відміну, наприклад, від симптомокомплексів алкогольних або наркотичних адиктів), то і відсоток неповнолітніх, схильних до залежності від Інтернету або тих, хто страждає на таку залежність, виявлених за допомогою «Шкали Інтернет-залежності С. Чена», істотно вище відсотка неповнолітніх, які мають схильність до адиктивної поведінки, виявлених за допомогою методики О. Орел.

Також було виявлено збіг за результатами цих двох методик: неповнолітні з неповних сімей, які виявили схильність до адиктивної поведінки за даними опитувальника О. Орел, також були виявлені як такі, що мають схильність до формування Інтернет-залежної поведінки або стійкий

патерн Інтернет-залежності за даними шкали С. Чена, і у цих респондентів був виявлений найбільший результат за шкалою С. Чена.

Для цілей дослідження за результатами двох методик вибірка була розділена на дві підгрупи:

- неповнолітні з неповних сімей з високим та середнім рівнями схильності до адикцій за методиками Г. Лозової та О. Орел і неповнолітні, які набрали найбільш високі бали за шкалою С. Чена (умовно названі «група ризику»);

- неповнолітні з неповних сімей з низьким рівнем схильності до адикцій, за результатами діагностики за методиками Г. Лозової О. Орел, і відрізняються мінімальним ризиком виникнення Інтернет-залежної поведінки за шкалою С. Чена (умовно названі «група норми»).

Наступний етап дослідження був присвячений з'ясуванню сутності моральної позиції неповнолітніх, яка виявляється у соціально орієнтованій і морально-етичній поведінці, системі ціннісних ставлень, в адекватних емоційно-оцінних реакціях, які формуються у процесі морального розвитку і становлення особистості.

Як зазначає А. Зимянський, моральна позиція – інтегрована властивість особистості, яка визначає її спрямованість та рівень морального розвитку через якість дотримання моральних норм і стійку, усвідомлену сукупність ставлень особистості до суспільства в цілому, до людей, до праці, до самої себе, що виявляється через систему настанов і мотивів, цілей і цінностей, якими вона керується у своїй моральній діяльності, та у характерних особистісних моральних рисах [66].

Структура моральної позиції включає когнітивну, емоційно-ціннісну та поведінкову складові. Їх інтегральними характеристиками виступають моральні ідеали, інтереси, потреби, цінності, норми, знання.

Встановлено, що для більшості неповнолітніх з неповних сімей (41,8%) притаманна невизначена моральна позиція, для майже третини (31,6%) – неморальна (з СННС) і для 26,6% респондентів – моральна позиція. Це свідчить про несформованість моральної позиції у переважної більшості

неповнолітніх з адиктивною поведінкою з неповних сімей (здебільшого з СННС).

Зауважимо, що неморальна позиція свідчить про низький та нульовий рівні розвитку основних складових моральної самосвідомості, коли неповнолітній систематично реалізує аморальну поведінку.

Інтерпретація результатів емпіричного дослідження показала, що серед неповнолітніх у неповних сімей наявна виражена диференціація у виборі моральної позиції та ставленні стосовно іншого-рідного, іншого-знайомого та іншого-незнайомого. Це свідчить про несформованість у них найвищого рівня розвитку моральної самосвідомості, коли для особистості у її моральних судженнях, оцінках, почуттях та ставленнях не залежить хто Інший (рідний, знайомий чи не знайомий), а також простежується тенденція, коли добро від рідних сприймається як належне і, навпаки, на зло спостерігаються яскраво виражені емоційні реакції розчарування, гніву, протесту.

2.3. Аналіз зовнішніх соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей

Аналіз сімейних чинників, що впливають на виникнення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (СННС), надав змогу визначити особливості емоційних відносин (з перевагою у них емоційної дистанції, натомість прийняттю та емпатії); специфіку спілкування і взаємодії у таких сім'ях (здебільшого конфліктність, замість співпраці, спільного прийняття рішень, заохочення самостійності); особливості контролю (як правило, авторитарність, невиправдана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань), а також непослідовність та невпевненість – за блоком суперечливості/несуперечності відносин ($p \leq 0,05$) (за методикою ДБВП). Крім того, за додатковими шкалами цієї методики встановлені неадекватність образу дитини та порушення у задоволенні її потреб.

За результатами методики ДБВП, проведеної у виокремлених підгрупах неповнолітніх з неповних сімей, були отримані результати, наведені у табл. 2.1.

Окремо наведено результати, отримані у «групі ризику» і «групі норми» по відношенню до матері і батька у повних сім'ях, окремо враховані результати по неповним сім'ям. Отримані дані були рознесені по шкалах, співвіднесені з віковими нормами, відхиленнями від норми і були порашовані у відсотковому співвідношенні від числа досліджуваних (див. табл. 2.1).

Таблиця 2.1

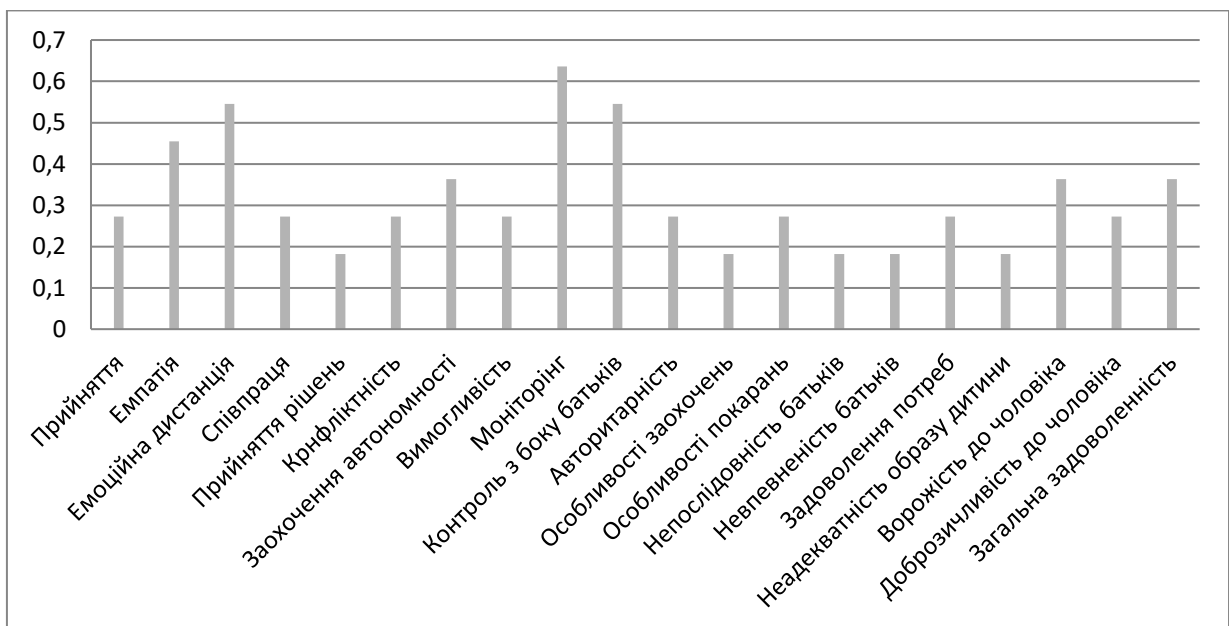
Відхилення від норми у групі ризику (ГР) та групі норми (ГН) за шкалами методики ДБВП у повних та неповних сім'ях

Шкали методики ДБВП	Мати (повна сім'я)		Батько (повна сім'я)		Неповні сім'ї	
	ГР (%)	ГН (%)	ГР (%)	ГН (%)	ГР (%)	ГН (%)
П	27,3%	23,1%	36,3%	23,8%	25,0%	20%
Ем	45,5%	30,7%	45,5%	38,4%	50,0%	40%
ЕД	54,5%	30,7%	63,6%	30,7%	50,0%	40%
С	27,3%	23,8%	27,7%	23,8%	0%	20%
ПР	18,2%	23,1%	27,2%	23,8%	0%	20%
К	27,2%	23,3%	27,7%	23,8%	25,0%	20%
ЗА	36,6%	30,7%	36,3%	23,8%	0%	0%
Вм	27,7%	23,8%	27,7%	30,7%	0%	0%
Об	63,6%	23,8%	72,7%	30,7%	50,0%	40%
КБ	54,4%	30,7%	63,6%	38,6%	75,0%	40%
Ав	27,2%	15,4%	27,7%	23,8%	0%	0%
Оз	18,8%	23,8%	27,2%	23,8%	0%	0%
Оп	27,2%	23,0%	18,8%	23,8%	0%	20%
Нпс	18,1%	23,8%	18,1%	7,6%	25,0%	20%
Нвп	18,8%	15,3%	9,09%	15,8%	25,0%	20%
Зпд	27,2%	15,8%	36,3%	23,8%	0%	20%
Нод	18,8%	15,3%	18,8%	23,8%	0%	0%
ВВ	36,6%	23,8%	36,6%	23,8%	0%	0%
ВД	27,2%	23,8%	18,1%	15,3%	0%	0%
Зс	36,6%	23,8%	36,3%	23,8%	25,0%	20%

Примітка: П – Прийняття; Ем – Емпатія (розуміння почуттів і станів дитини); ЕД – Емоційна дистанція між батьком і дитиною (якість емоційного зв'язку); С – Співробітництво; ПР – Прийняття рішень; К – Конфліктність; ЗА – Заохочення автономності; Вм – Вимогливість; Об – Обізнаність батьків про справи дитини (моніторинг); КБ – Контроль з боку батьків; Ав – Авторитарність; Оз – Особливості заохочень; Оп – Особливості покарань; Нпс – Непослідовність батьків; Нвн – Невпевненість батьків; Зпд – Задоволення потреб дитини; Нод – Неадекватність образу дитини; ВВ – Відносини з чоловіком ворожі; ВД – Відносини з чоловіком доброзичливі; Зс – Загальна задоволеність стосунками.

Окремо були оброблені результати по відношенню неповнолітніх до матері, до батька по неповним сім'ям (у даній вибірці неповні сім'ї представлені родинами без батька).

Отримані результати за відхиленнями від норми у «групі ризику» щодо взаємовідносин неповнолітніх з матір'ю у повних сім'ях (у відсотковому співвідношенні) відображені на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Відхилення від норми у «групі ризику» щодо взаємовідносин неповнолітніх з матір'ю у повних сім'ях

Середнє значення даного ряду дорівнює 31,8%, медіана – 27,2%, мода – 27,2%. Більше медіани отримано значення відхилень від норми за такими шкалами: «емпатія», «емоційна дистанція», «заохочення автономності», «моніторинг», «контроль», «ворожі відносини з чоловіком», «загальна задоволеність стосунками».

За шкалами «емоційна дистанція», «моніторинг» і «контроль» відхилення від норми виявлено більш ніж у половини опитаних неповнолітніх з «групи ризику»; відхилення від медіани за даними шкалами склали 27,2% і більше.

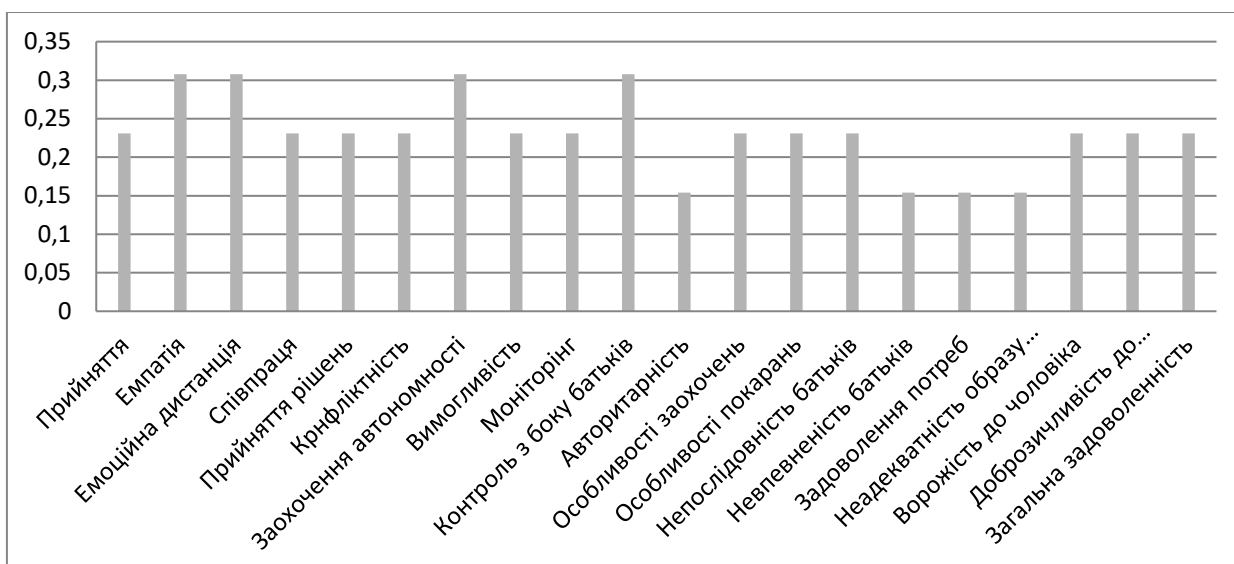
Неповнолітні досліджувані «групи ризику» відчують брак любові та уваги матері, розуміння матір'ю своїх почуттів і станів (шкала «емпатія»), відчують проблеми у питаннях прийняття на себе відповідальності (шкала «заохочення автономності»), не задоволені відносинами матері з батьком, а також відчують загальну незадоволеність відносинами з матір'ю.

Найбільший вплив на неповнолітніх даної групи надає велика емоційна дистанція у відносинах з матір'ю, тобто слабкий взаємозв'язок настрою матері і неповнолітньої дитини, а також низька поінформованість матері про справи і заняття дитини, відсутність контролю з боку матері за життям неповнолітньої дитини.

Результати за відхиленнями від норми у «групі норми» щодо взаємовідносин неповнолітніх з матір'ю у повних сім'ях (у відсотковому співвідношенні) відображені на рис. 2.2.

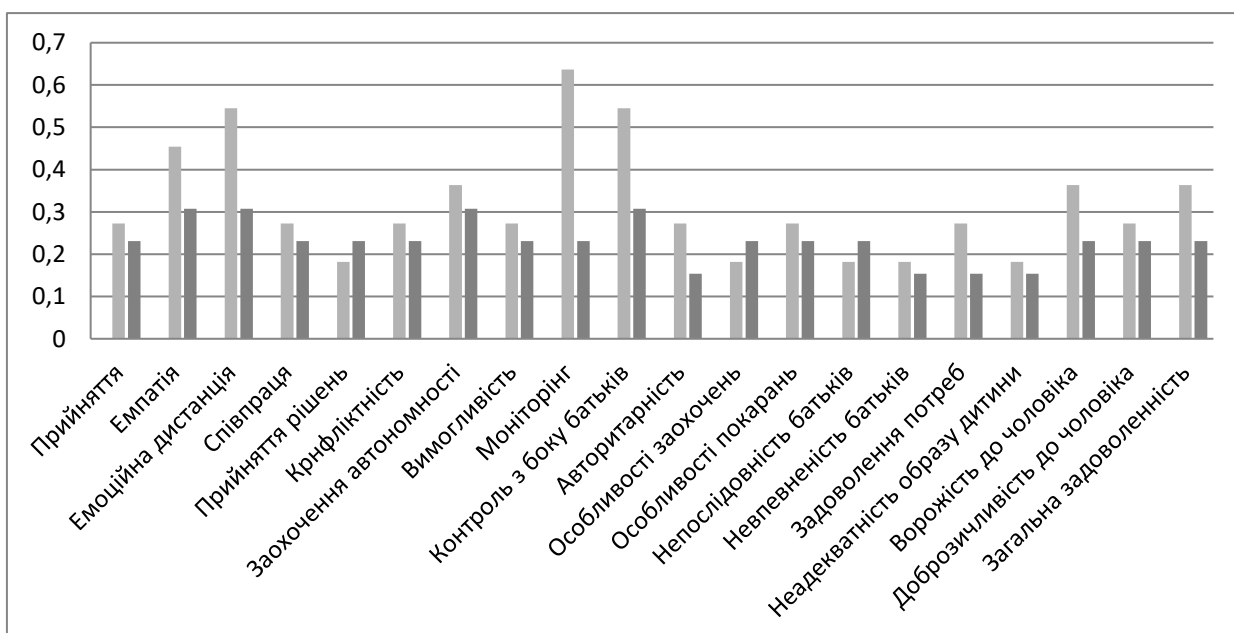
Середнє значення даного ряду дорівнює 23,8%, медіана – 23,8%, мода – 23,8%. Таким чином, більше медіани вийшли значення відхилень від норми за такими шкалами: «емпатія», «емоційна дистанція», «заохочення автономності», «контроль».

Рис. 2.2. Відхилення від норми у «групі норми» щодо взаємовідносин неповнолітніх з матір'ю у повних сім'ях

Відсоток відхилень за вказаними аспектам виховання у «групі норми» нижче, ніж у «групі ризику» (див. рис. 2.3).

Примітка: ряд 1 – відсоток відхилень від норми у «групі ризику», ряд 2 – відсоток відхилень від норми у «групі норми»

Рис. 2.3. Порівняння результатів за відхиленнями від вікових норм у повних сім'ях по відношенню до матері

Слабкий емоційний зв'язок між матір'ю і неповнолітньою дитиною, відсутність контролю за неповнолітньою дитиною і необізнаність матері про справи неповнолітньої дитиною також мають місце у сім'ях підлітків «групи норми», проте, показники цих відхилень є набагато нижчими, ніж показники по неповнолітніх «групи ризику».

На відміну від «групи ризику», у результатах по «групі норми» немає шкал, відхилення за якими були б виявлені у 50% і більше респондентів; найбільший відсоток відхилень у «групі норми» склав 30,7%.

Порівняння результатів за відхиленнями від вікових норм у повних сім'ях по відношенню до матері наведені на рис. 2.3, де ряд 1 відображає відсоток відхилень від норми у «групі ризику», а ряд 2 – відсоток відхилень від норми у «групі норми».

Таким чином, можна зробити попередній висновок про те, що у повних сім'ях у неповнолітніх «групи ризику» взаємини з матір'ю з точки зору дітей є менш задовільними, ніж у підлітків «групи норми».

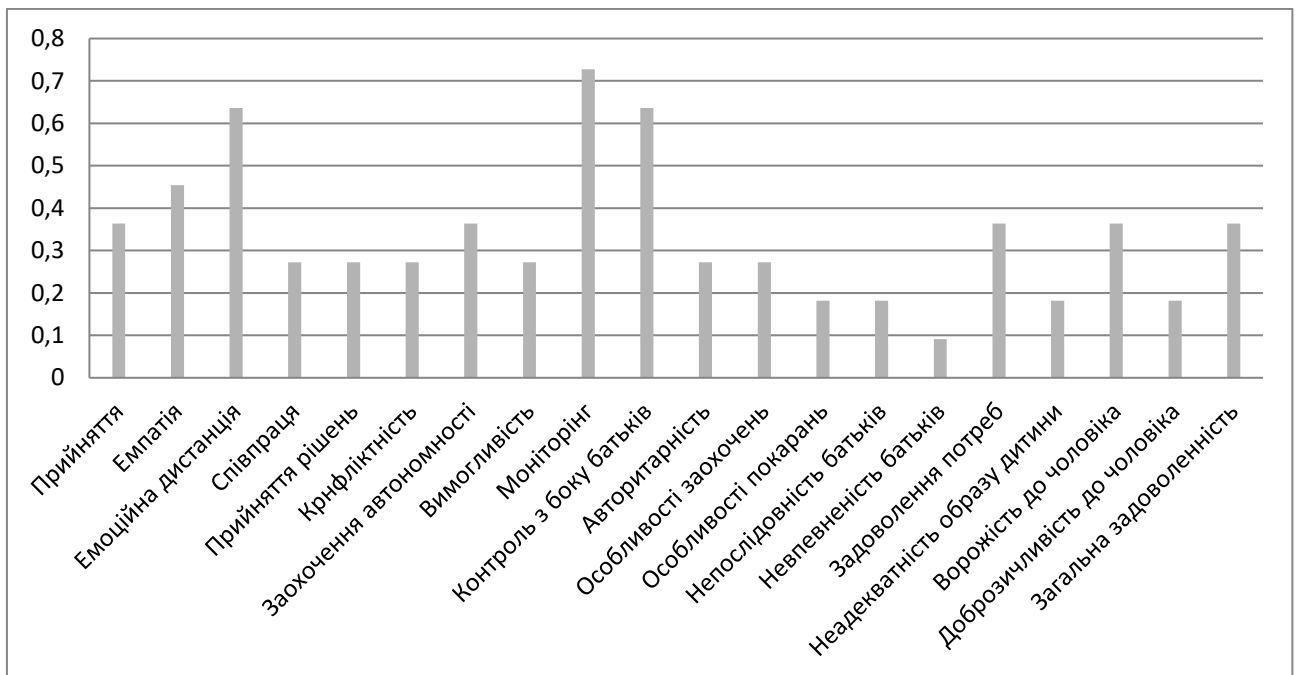
Найбільш кризовими аспектами дитячо-батьківських відносин у підлітків «групи ризику» можна назвати знижену емпатію до неповнолітньої дитини, значну емоційну дистанцію між матір'ю і неповнолітньою дитиною, низьку поінформованість матері про справи дитини і відсутність контролю з боку матері за життям неповнолітньої дитини. Такі недоліки виховання сприяють прагненню дитини зайняти себе комп'ютерними іграми, віртуальним спілкуванням з метою компенсації відсутності близькості і загальних інтересів між нею і матір'ю.

Результати опитування неповнолітніх «групи ризику» з повних сімей щодо взаємовідносин з батьком також були виражені у відсотковому співвідношенні і наведені на рис. 2.4.

Середнє значення даного ряду дорівнює 33,6%, медіана – 27,2%, мода – 27,2%. Більше медіани вийшли значення відхилень від норми за такими шкалами: «прийняття», «емпатія», «емоційна дистанція», «заохочення

автономності», «моніторинг», «контроль», «задоволення потреб дитини», «ворожі відносини з чоловіком», «загальна задоволеність стосунками».

За шкалами «емоційна дистанція», «моніторинг» і «контроль» відхилення від норми виявлено більш, ніж у половини опитаних неповнолітніх з «групи ризику», відхилення від медіани за даними шкалами склали 36,6% і більше.

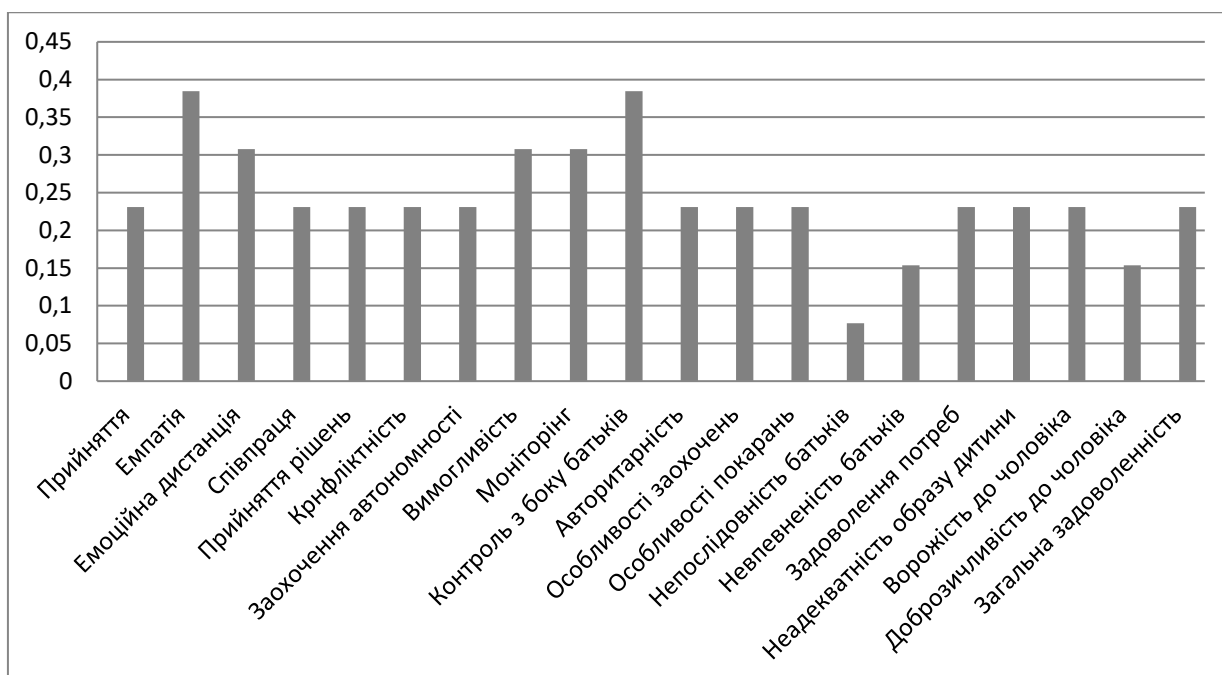
Рис. 2.4. Відхилення від норми у «групі ризику» щодо взаємовідносин неповнолітніх з батьком у повних сім'ях

З'ясовано, що як і у стосунках неповнолітніх «групи ризику» з матір'ю, в діаді «батько-дитина» найбільш критичними параметрами є емоційна віддаленість батька від дитини, відсутність контролю з боку батька, необізнаність батька про життя дитини.

Результати за відхиленнями від норми у «групі норми» щодо взаємовідносин неповнолітніх з батьком у відсотковому співвідношенні наведені на рис. 2.5.

Середнє значення даного ряду дорівнює 24,2%, медіана – 23,8%, мода – 23,8%. Більше медіани вийшли значення відхилень від норми за такими

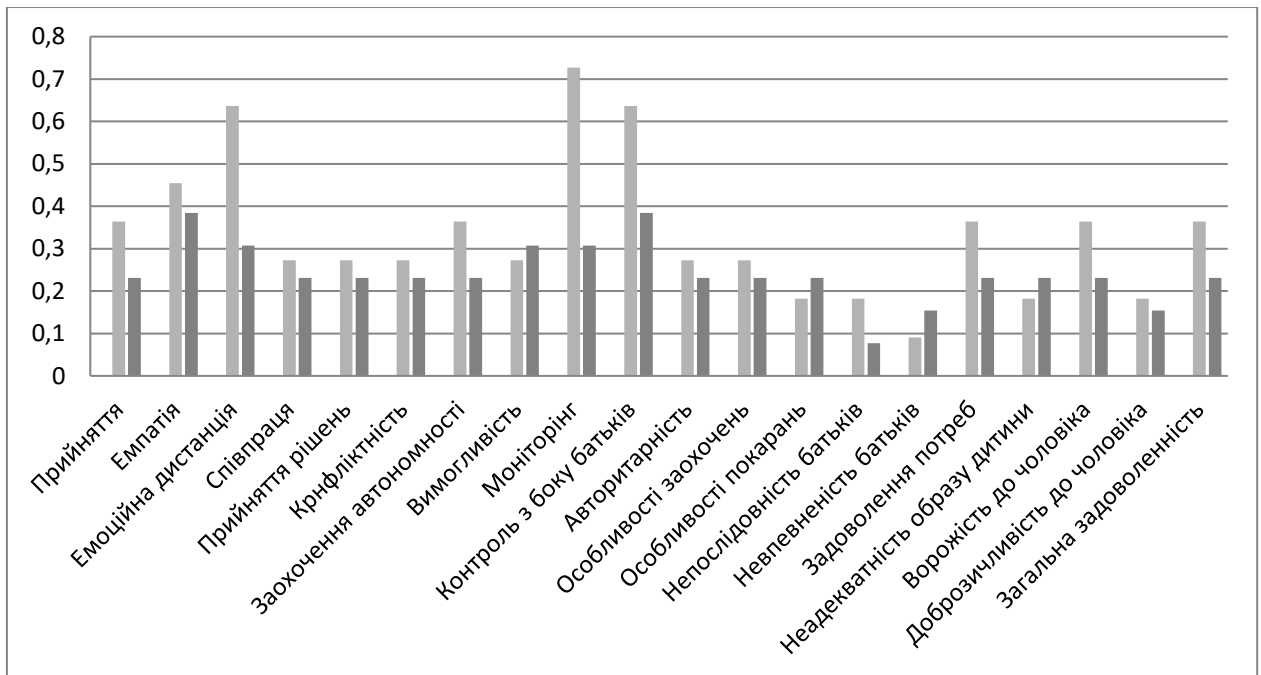
шкалами: «емпатія», «емоційна дистанція», «вимогливість», «моніторинг», «контроль».

Рис. 2.5. Відхилення від норми у «групі норми» щодо взаємовідносин неповнолітніх з батьком у повних сім'ях

На відміну від «групи ризику», у результатах по «групі норми» немає шкал, відхилення за якими були б виявлені у 50% і більше неповнолітніх. Так, показники великої емоційної дистанції неповнолітньої дитини і батька, малої обізнаності батька про справи неповнолітньої дитини, відсутність контролю з боку батька у «групі норми» значно нижче цих же показників у «групі ризику».

Порівняння результатів за відхиленнями від вікових норм по відношенню до батька наведені на рис. 2.6, де ряд 1 відображає відсоток відхилень від норми у «групі ризику», а ряд 2 – відсоток відхилень від норми у «групі норми».

Примітка: ряд 1 – відсоток відхилень від норми у «групі ризику», ряд 2 – відсоток відхилень від норми у «групі норми»

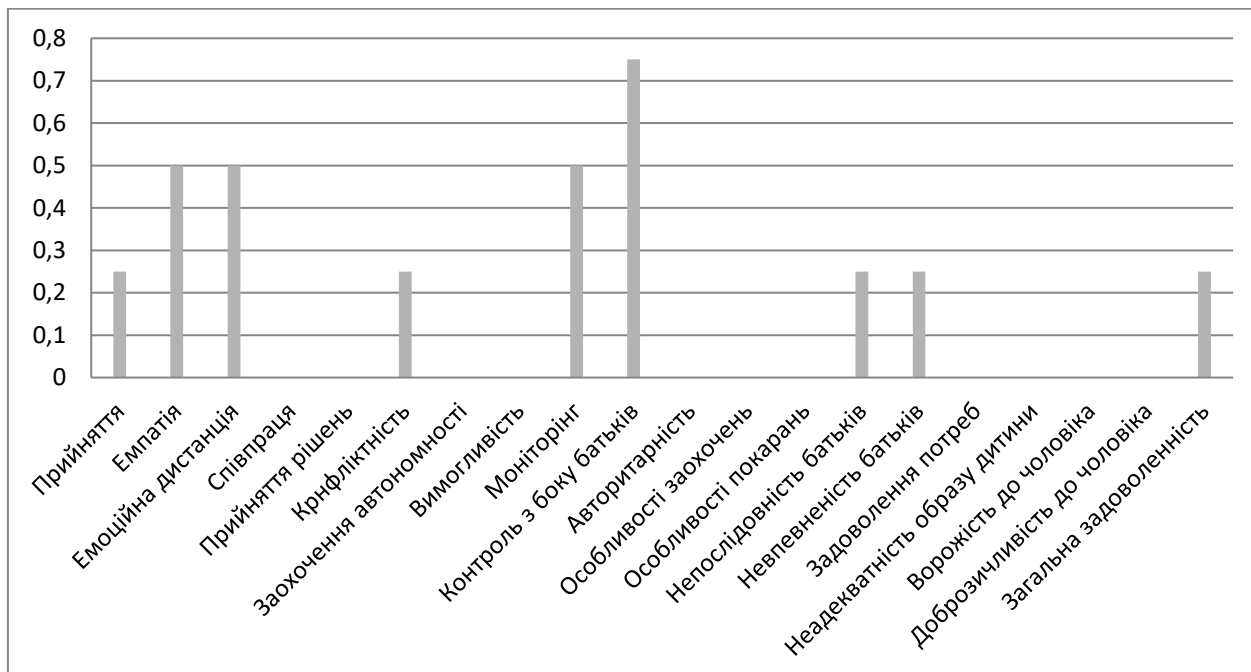
Рис. 2.6. Порівняння результатів за відхиленнями від вікових норм у повних сім'ях по відношенню до батька

Таким чином, можна зробити висновок про схожість результатів, отриманих при дослідженні взаємовідносин підлітків «групи ризику» з матір'ю і з батьком. Стосовно обох батьків в більшості випадків були виявлені істотні відхилення від норми в дитячо-батьківських відносинах за таким аспектом як: якість емоційного зв'язку між батьками і дитиною, моніторинг і контроль з боку батьків за життям і справами дитини. За вказаними параметрами відхилення виявилися більш ніж у половини опитаних.

Як і у випадку з матір'ю, недостатня участь батька у житті неповнолітньої дитини, батьківська емоційна відстороненість і незацікавленість є чинниками, що сприяють виникненню адиктивної поведінки у неповнолітньої дитини.

Окремо було розглянуто результати дослідження за методикою ДБВП неповнолітніх з неповних сімей (виховуються без батька).

Отримані результати за відхиленнями від норми у «групі ризику» у відсотковому співвідношенні наведено на рис. 2.7.

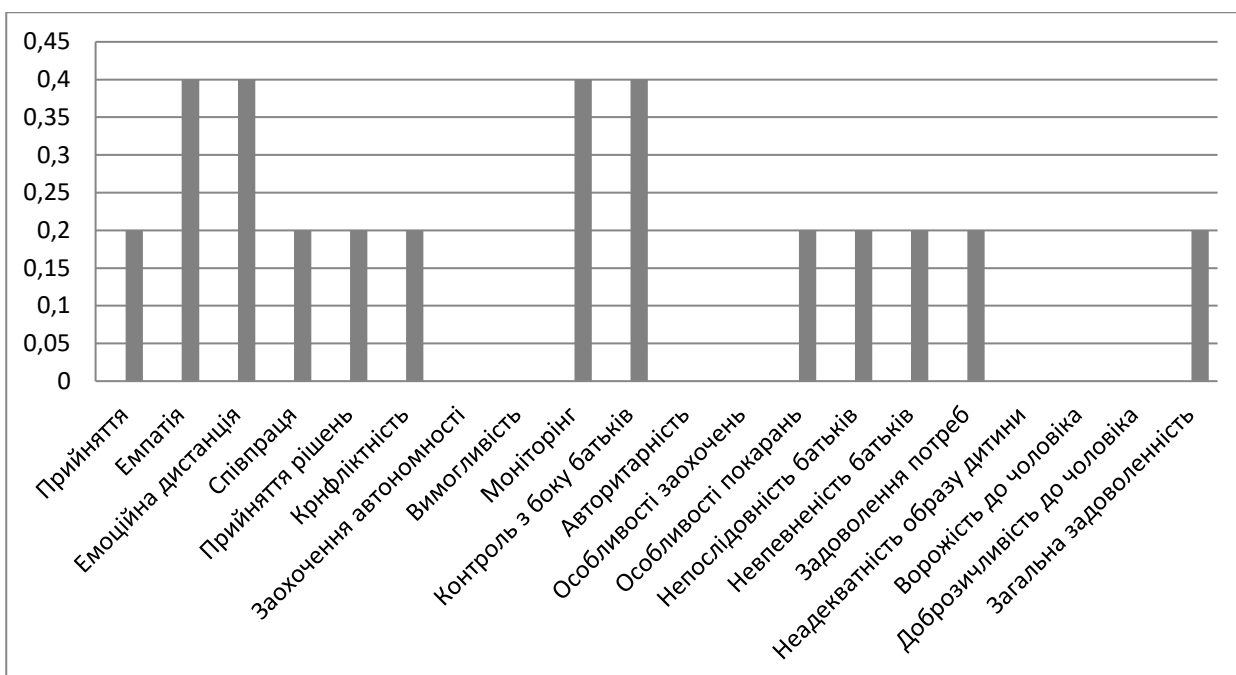
Рис. 2.7. Відхиленнями від норми у «групі ризику» за методикою ДБВП неповнолітніх з неповних сімей (виховуються без батька)

Шкали «ворожі/доброзичливі відносини з чоловіком» у даному випадку не враховувалися.

Середнє значення даного ряду дорівнює 19,4%, медіана – 12,5%, мода – 0%. Таким чином, більше медіани вийшли значення відхилень від норми за такими шкалами: «прийняття», «емпатія», «емоційна дистанція», «конфліктність», «моніторинг», «контроль», «непоследовність батьків», «невпевненість батьків», «загальна задоволеність стосунками».

За шкалами «емпатія», «емоційна дистанція», «моніторинг» і «контроль» відхилення від норми виявлено у половини і більше опитаних неповнолітніх з «групи ризику», відхилення від медіани за даними шкалами склали 37,5% і більше.

Результати за відхиленнями від норми у «групі норми» щодо взаємовідносин неповнолітніх з неповних сімей з матір'ю у відсотковому співвідношенні наведено на рис. 2.8.

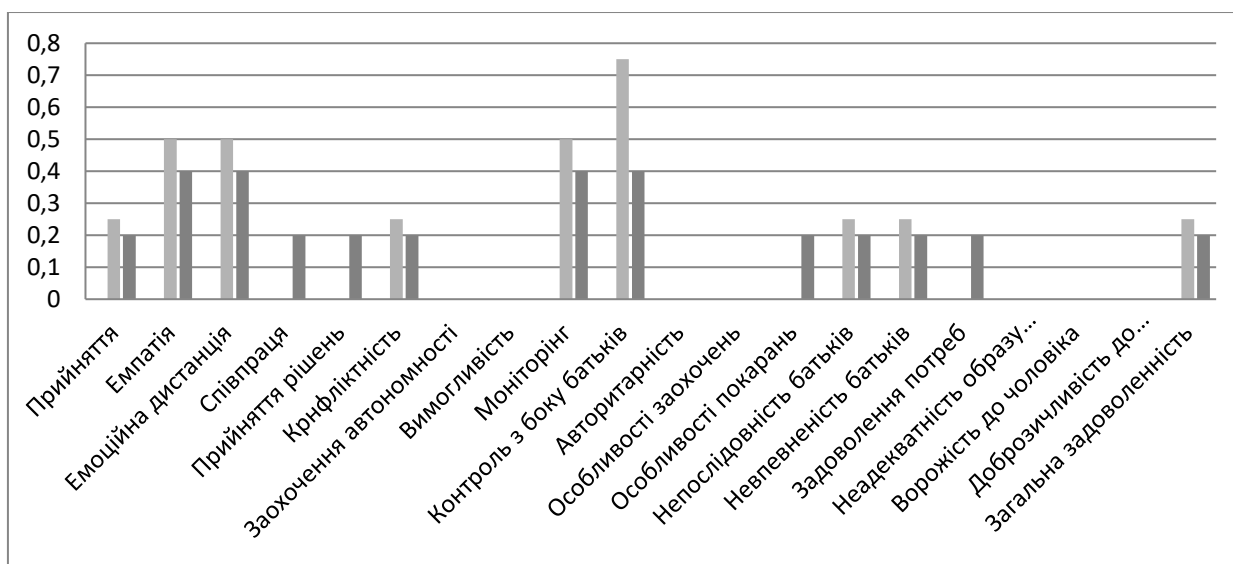

Рис. 2.8. Відхилення від норми у «групі норми» щодо взаємовідносин неповнолітніх з неповних сімей з матір'ю

Шкали «ворожі/доброзичливі відносини з чоловіком» у даному випадку також не враховувалися.

Середнє значення даного ряду дорівнює 18,8%, медіана – 20%, мода – 20%. Таким чином, більше медіани вийшли значення відхилень від норми за такими шкалами: «емпатія», «емоційна дистанція», «моніторинг», «контроль». У даному випадку відхилення від норми за всіма шкалами склали не більше 40% від загального числа виявлених відхилень.

Результати відхилень від вікових норм по неповним сім'ям наведені на рис. 2.9, де ряд 1 відображає відсоток відхилень від норми у «групі ризику», а ряд 2 – відсоток відхилень від норми у «групі норми».

Примітка: ряд 1 – відсоток відхилень від норми у «групі ризику», ряд 2 – відсоток відхилень від норми у «групі норми»

Рис. 2.9. Порівняння результатів за відхиленнями від вікових норм у неповних сім'ях

У неповних сім'ях «групи ризику» відхилення за шкалами «емпатія» (розуміння почуттів і станів дитини), «емоційна дистанція» і «моніторинг» (поінформованість батьків про справи дитини) склали 50%, відхилення за шкалою «контроль з боку батьків» – 75%.

Дані, отримані за методикою ДБВП і за шкалою С. Чена, були співвіднесені за критерієм Спірмена (табл. 2.2.)

Таблиця 2.2

Кореляції між шкалами методик CIAS та ДБВП

Шкали	По відношенню до матері			По відношенню до батька		
	R	t(N-2)	p-level	R	t	p-level
Емпатія	0,005	0,044	0,964	-0,014	-0,092	0,926
Прийняття	-0,047	-0,354	0,724	-0,336	-2,232	0,031
Емоційна дистанція	-0,193	-1,478	0,144	-0,140	-0,888	0,379
Співпраця	0,0126	0,094	0,924	-0,167	-1,060	0,295
Прийняття рішень	0,001	0,012	0,990	-0,101	-0,635	0,528

Конфліктність	0,0724	0,5438	0,588	-0,055	-0,344	0,732
Заохочення автономності	-0,058	-0,441	0,660	-0,135	-0,856	0,397
Вимогливість	0,007	0,054	0,956	0,103	0,650	0,519
Моніторинг (обізнаність)	-0,305	-2,398	0,019	-0,167	-1,060	0,295
Контроль з боку батька	-0,251	-1,943	0,057	-0,171	-1,086	0,283
Авторитарність	-0,089	-0,673	0,503	0,0642	0,401	0,689
Особливості заохочень	-0,009	-0,073	0,941	-0,107	-0,672	0,504
Особливості наказний	-0,0751	-0,564	0,574	-0,005	-0,034	0,972
Непослідовність батька	0,0771	0,579	0,564	0,086	0,545	0,588
Невпевненість батька	0,0471	0,353	0,725	-0,100	-0,629	0,532
Задоволення потреб дитини	0,1631	-1,237	0,221	-0,244	-1,572	0,123
Неадекватність образу дитини	-0,002	-0,016	0,986	0,123	0,780	0,439
Відносини з чоловіком ворожі	0,035	0,222	0,825	-0,027	-0,174	0,862
Відносини з чоловіком доброзичливі	0,092	0,582	0,563	-0,084	-0,532	0,597
Загальна задоволеність відносинами	-0,219	-1,687	0,097	-0,231	-1,487	0,144

Значущі кореляції були виявлені для шкал «моніторинг (обізнаність)» і «контроль з боку батька»: при $R=-0,305$, $p=0,019$ (шкала «моніторинг (обізнаність)»); при $R=-0,251$, $p=0,057$ (шкала «контроль з боку батька»).

Кореляції за критерієм Манна-Уїтні за методикою ДБВП окремо по відношенню до матері та батька представлені у табл. 2.3 та табл. 2.4 відповідно.

Таблиця 2.3

Кореляції за критерієм Манна-Уїтні за методикою ДБВП по відношенню до матері

Відношення до матері (шкала ДБВП)	Σ ранг гр. 1	Σ ранг гр. 2	U	Z	p-level	Z	p-level	N гр. 1	N гр. 2	p
П	3,0	7,0	0,0	-1,54	0,12	-1,54	0,12	2	2	0,333
Ем			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	2	
ЕД			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	2	1	
С	12,0	9,0	2,0	-0,92	0,35	-0,93	0,34	4	2	0,533
ПР	4,5	5,5	1,5	-0,38	0,69	-0,40	0,68	2	2	0,666
К	29,0	16,0	6,0	0,97	0,32	1,00	0,31	5	4	0,412
ЗА			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	2	
Вм	16,5	4,50	1,5	1,15	0,24	1,17	0,24	4	2	0,266
Об			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	2	1	
КБ	18,5	9,50	3,5	-0,58	0,561	-0,59	0,55	5	2	0,571
Ав			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	2	1	
Оз	16,5	4,50	1,5	1,15	0,24	1,19	0,23	4	2	0,266
Оп			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	2	
Нпс	10,0	11,0	4,0	-0,21	0,82	-0,23	0,81	3	3	1,000
Нвп	10,0	11,0	4,0	-0,21	0,82	-0,23	0,81	3	3	1,000

Зпд			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	
Нод	38,5	6,50	3,5	1,02	0,30	1,04	0,29	7	2	0,333
ВВ	5,50	9,50	2,5	-0,28	0,77	-0,29	0,76	2	3	0,800
ВД			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	
Зс	10,5	10,5	4,5	0,00	1,00	0,00	1,00	3	3	1,000

Примітка: П – Прийняття; Ем – Емпатія (розуміння почуттів і станів дитини); ЕД – Емоційна дистанція між батьком і дитиною (якість емоційного зв'язку); С – Співробітництво; ПР – Прийняття рішень; К – Конфліктність; ЗА – Заохочення автономності; Вм – Вимогливість; Об – Обізнаність батьків про справи дитини (моніторинг); КБ – Контроль з боку батьків; Ав – Авторитарність; Оз – Особливості заохочень; Оп – Особливості покарань; Нпс – Непослідовність батьків; Нвн – Невпевненість батьків; Зпд – Задоволення потреб дитини; Нод – Неадекватність образу дитини; ВВ – Відносини з чоловіком ворожі; ВД – Відносини з чоловіком доброзичливі; Зс – Загальна задоволеність стосунками.

Таблиця 2.4

Кореляції за критерієм Манна-Уїтні за методикою ДБВП по відношенню до батька

Відношення до батька (шкала ДБВП)	Σ ранг гр. 1	Σ ранг гр. 2	U	Z	p-level 1	Z	p-level	N гр. 1	N гр. 2	p
П			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	2	
Ем	5,0	10,0	2,0	-0,57	0,56	-0,57	0,56	2	3	0,800
ЕД	20,0	8,0	2,0	1,41	0,15	1,46	0,14	4	3	0,228
С	7,5	13,5	3,5	0,23	0,81	0,23	0,81	2	4	0,800
ПР			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	2	1	

К			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	
ЗА	8,0	7,0	2,0	-0,57	0,56	-0,59	0,55	3	2	0,800
Вм	3,0	12,0	0,0	-1,73	0,08	-1,82	0,06	2	3	0,200
Об	3,0	7,0	0,0	-1,54	0,12	-1,54	0,12	2	2	0,333
КБ			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	
Ав			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	2	
Оз	6,0	4,0	1,0	0,77	0,43	0,77	0,43	2	2	0,666
Оп	12,5	8,50	2,5	-0,69	0,48	-0,70	0,48	4	2	0,533
Нпс			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	
Нвп	6,5	14,5	0,5	-1,74	0,08	-1,79	0,07	3	3	0,100
Зпд			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	
Нод			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	3	1	
ВВ	4,0	6,0	1,0	-0,77	0,43	-0,77	0,43	2	2	0,666
ВД	9,0	27,0	3,0	-1,34	0,17	-1,35	0,17	3	5	0,250
Зс			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	3	

Примітка: П – Прийняття; Ем – Емпатія (розуміння почуттів і станів дитини); ЕД – Емоційна дистанція між батьком і дитиною (якість емоційного зв'язку); С – Співробітництво; ПР – Прийняття рішень; К – Конфліктність; ЗА – Заохочення автономності; Вм – Вимогливість; Об – Обізнаність батьків про справи дитини (моніторинг); КБ – Контроль з боку батьків; Ав – Авторитарність; Оз – Особливості заохочень; Оп – Особливості покарань; Нпс – Непослідовність батьків; Нвп – Невпевненість батьків; Зпд – Задоволення потреб дитини; Нод – Неадекватність образу дитини; ВВ – Відносини з чоловіком ворожі; ВД – Відносини з чоловіком доброзичливі; Зс – Загальна задоволеність стосунками.

На підтвердження раніше зроблених висновків по «групі ризику» у неповних сім'ях, як і у повних, найбільш проблематичними аспектами дитячо-батьківських відносин є значна емоційна віддаленість батьків і

неповнолітніх дітей, низька поінформованість батьків про справи неповнолітньої дитини, і відсутність контролю з боку батьків. Ці параметри можна визначити як сімейні детермінанти адиктивної поведінки неповнолітніх.

За отриманими результатами можна визначити значущі відмінності між чинниками, що сприяють виникненню адиктивної поведінки у неповнолітніх з повної і з неповної сімей.

Результати, отримані на підставі методики ДБВП, дозволяють зробити наступний висновок:

- нерозуміння батьками почуттів і станів неповнолітньої дитини;
  - значна емоційна дистанція між батьками і дітьми;
  - низька поінформованість батьків про життя і інтереси неповнолітньої дитини;
  - слабкий контроль за заняттями і захопленнями неповнолітньої дитини
- виступають сімейними детермінантами адиктивної поведінки неповнолітніх.

Аналіз сімейних взаємин (за методикою АСВ) щодо визначення стилю батьківського виховання у неповних сім'ях засвідчив несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання (домінуючу гіперпротекцію, емоційне відкидання, жорстоке поводження, гіпопротекцію), у поєднанні з нестійкістю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини, невідповідністю кількості і якості вимог до дитини в сім'ї, перебільшеною строгістю покарань та психологічних причин відхилень у сімейному вихованні загалом ($p \leq 0,01$), які також розглядалися нами як чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (переважну більшість таких сімей склали СННС).

За допомогою методики АСВ були опитані батьки неповнолітніх досліджуваних, які увійшли у «групу ризику» і «групу норми». Отримані результати наведено у табл. 2.5.

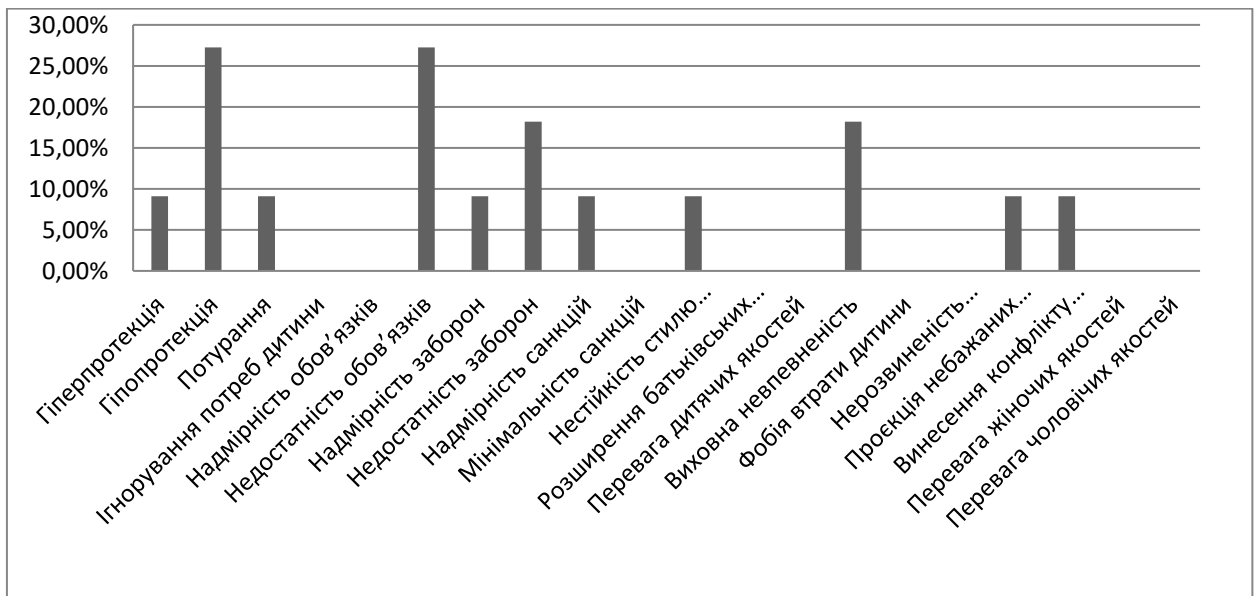
Таблиця 2.5

**Відхилення від норми у групі ризику (ГР) та групі норми (ГН) за
шкалами методики АСВ у повних, неповних сім'ях та за вибіркою
загалом**

Шкали методики АСВ	Повні сім'ї		Неповні сім'ї		Всі сім'ї	
	ГР (%)	ГН (%)	ГР (%)	ГН (%)	ГР (%)	ГН (%)
Гіперпротекція	9,0%	7,6%	0%	0%	6,7%	5,6%
Гіпопротекція	27,2%	7,6%	50%	0%	33,3%	5,6%
Потурання	9,0%	7,6%	25%	20%	13,3%	11,1%
Ігнорування потреб дитини	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Надмірність обов'язків	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Недостатність обов'язків	27,2%	7,6%	25%	20%	26,7%	11,1%
Надмірність заборон	9%	15,8 %	0%	0%	6,7%	11,1%
Недостатність заборон	18,1%	7,6%	25%	0%	20%	5,6%
Надмірність санкцій	9%	7,6%	0%	20%	6,7%	11,1%
Мінімальність санкцій	0%	7,6%	0%	0%	0%	5,5%
Нестійкість стилю виховання	9,0%	0%	0%	0%	6,7%	0%
Розширення батьківських почуттів	0%	7,6%	0%	0%	0%	5,5%
Перевага дитячих якостей	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Виховна невпевненість	18,1%	0%	25%	20%	20%	5,6%
Фобія втрати дитини	0%	7,6%	0%	0%	0%	5,6%
Нерозвиненість батьківських почуттів	0%	7,6%	0%	0%	0%	5,6%
Проекція небажаних якостей на дитину	9,0%	7,6%	0%	20%	6,7%	11,1%

Винесення конфлікту подружжя у виховання	9,09%	15,8%	25%	20%	13,3%	16,7%
Перевага жіночих якостей	0%	7,6%	0%	20%	0%	11,1%
Перевага чоловічих якостей	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Потураюча гіперпротекція	0%	0%	25%	0%	6,7%	0%
Домінуюча гіперпротекція	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Підвищення моральна відповідальність	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Емоційне відкидання	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Жорстоке поведження	0%	0%	0%	0%	0%	0%

Результати дослідження особливостей стилю батьківського виховання неповнолітніх «групи ризику» з повних сімей у відсотковому співвідношенні відображені на рис. 2.10.

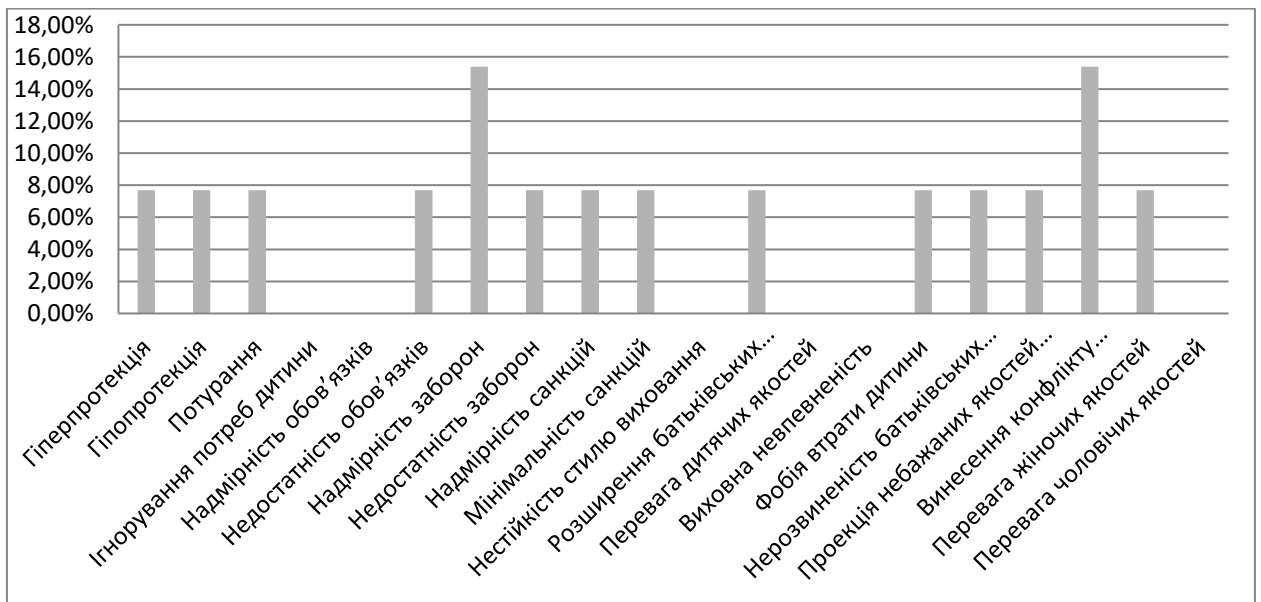
Рис. 2.10. Особливості стилю батьківського виховання неповнолітніх «групи ризику» з повних сімей

Середнє значення даного ряду дорівнює 7,3%, медіана – 9,0%, мода – 0%. Таким чином, більше медіани отримали значення за 10 шкалами з 20.

Найбільші відхилення отримано за шкалами: «гіпопротекція», «недостатність вимог-обов'язків», «недостатність вимог-заборон» і «виховна невпевненість».

У повних сім'ях «групи ризику» батьки недостатньо навантажують неповнолітніх дітей повсякденними обов'язками і багато дозволяють дитині, у т. ч. порушувати заборони; також батьки приділяють недостатньо уваги неповнолітній дитині, не цікавляться її життям, і в деяких випадках надмірно поступаються вимогам дитини, «йдуть у неї на поводу».

Результати дослідження особливостей типу батьківського виховання неповнолітніх «групи норми» з повних сімей у відсотковому співвідношенні відображені на рис. 2.11.

Рис. 2.11. Особливості стилю батьківського виховання неповнолітніх «групи норми» з повних сімей

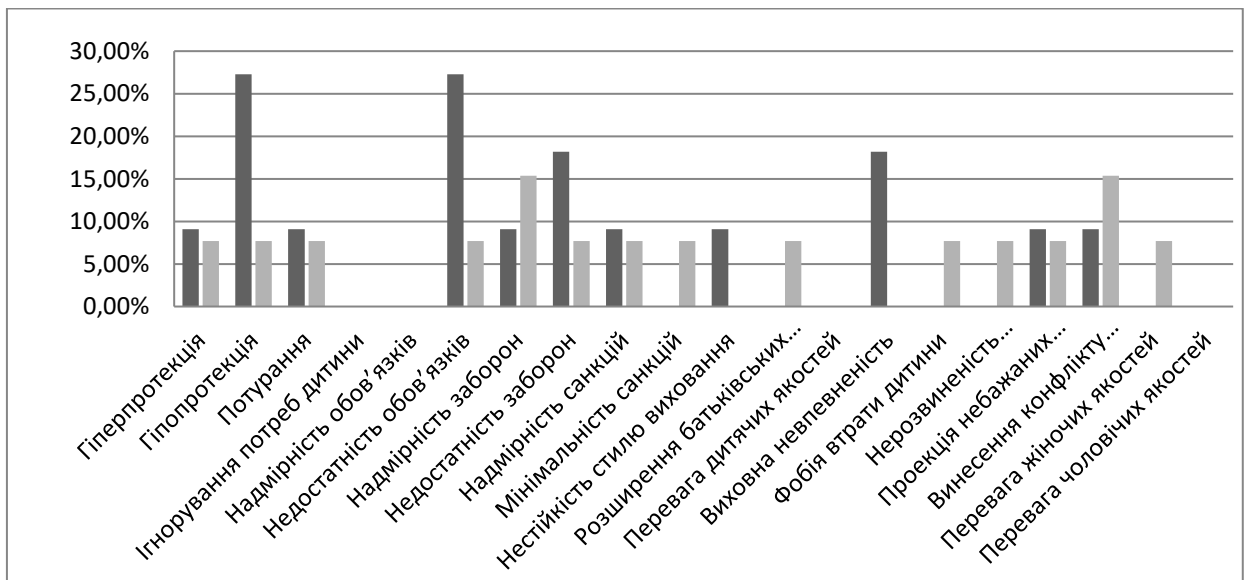
Середнє значення даного ряду дорівнює 6,15%, медіана – 7,6%, мода – 7,6%. Таким чином, більше медіани вийшли значення за такими шкалами: «надмірність вимог-заборон», «винесення конфлікту подружжя у виховання».

На відміну від значень, одержані в результаті тестування батьків неповнолітніх з «групи ризику», у батьків неповнолітніх «групи норми» відхилення від медіани зафіксовані тільки за двома шкалами з 20.

На відміну від «групи ризику», батьки неповнолітніх «групи норми» пред'являють неповнолітнім велику кількість вимог, обмежуючи їх самостійність, і виносять конфлікт між подружжям у виховання неповнолітніх дітей.

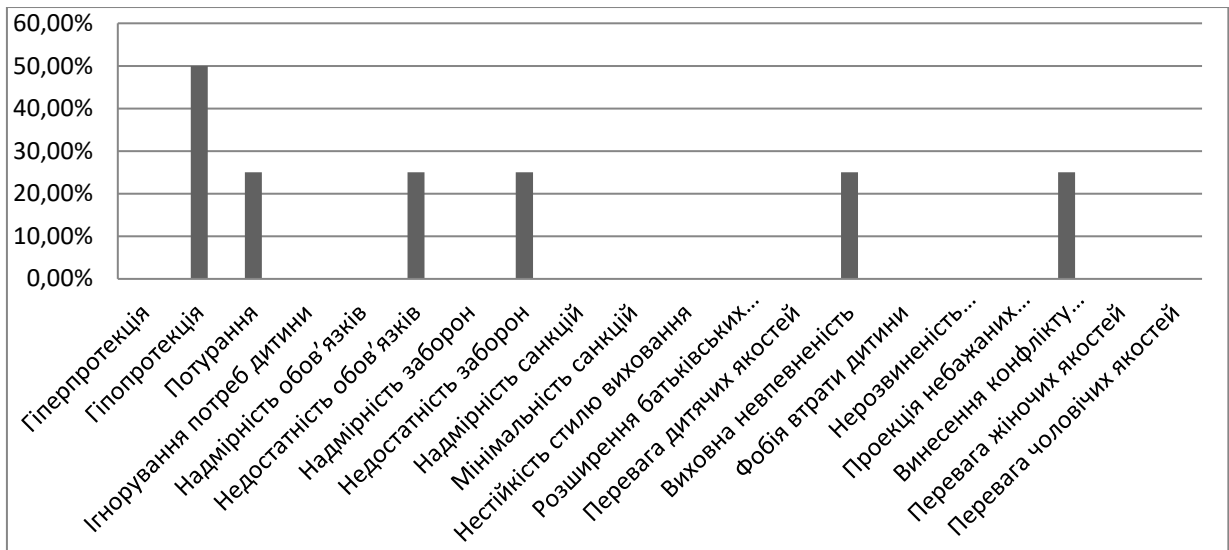
Порівняння результатів по батькам неповнолітніх «групи ризику» та «групи норми» у повних сім'ях відображено на рис. 2.12, де ряд 1 показує значення, отримані у «групі ризику», а ряд 2 – у «групі норми».

Примітка: ряд 1 – значення, отримані у «групі ризику», ряд 2 – значення, отримані у «групі норми»

Рис. 2.12. Порівняння результатів по батькам неповнолітніх «групи ризику» та «групи норми» у повних сім'ях

Результати дослідження особливостей стилю батьківського виховання неповнолітніх «групи ризику» з неповних сімей у відсотковому співвідношенні наведено на рис. 2.13.

Рис. 2.13. Особливості стилю батьківського виховання неповнолітніх «групи ризику» з неповних сімей

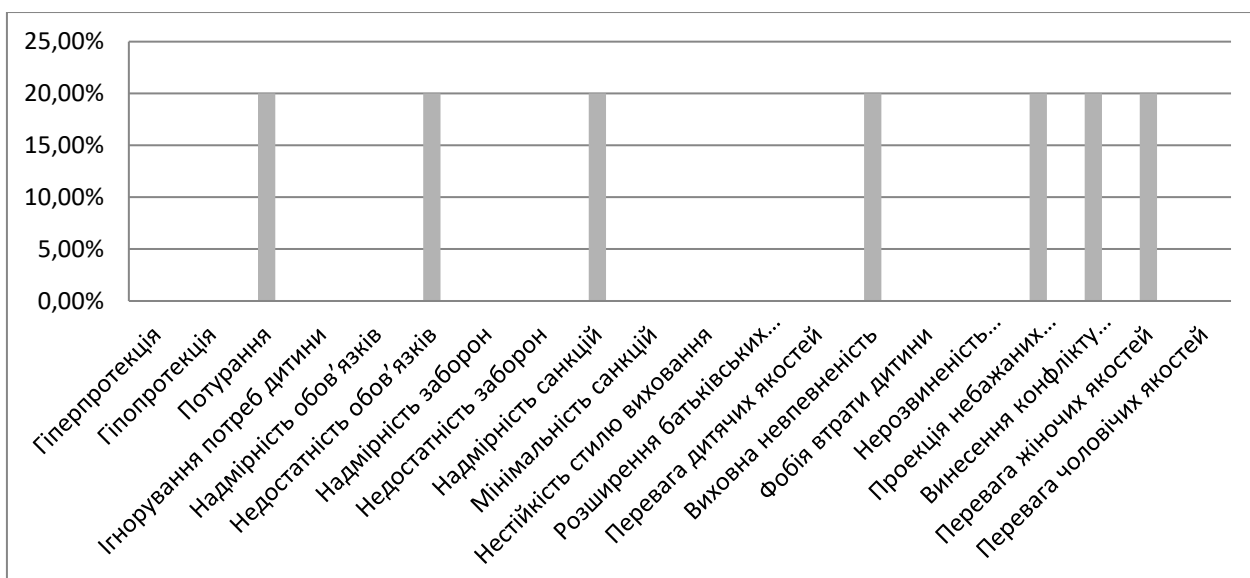
Середнє значення даного ряду дорівнює 8,7%, медіана – 0%, мода – 0%.

Таким чином, більше медіани вийшли значення за 6 шкалами з 20. Найбільші значення вийшли за шкалами: «гіпопротекція», «потурання», «недостатність вимог-обов'язків», «недостатність вимог-заборон», «виховна невпевненість» і «винесення конфлікту подружжя у виховання».

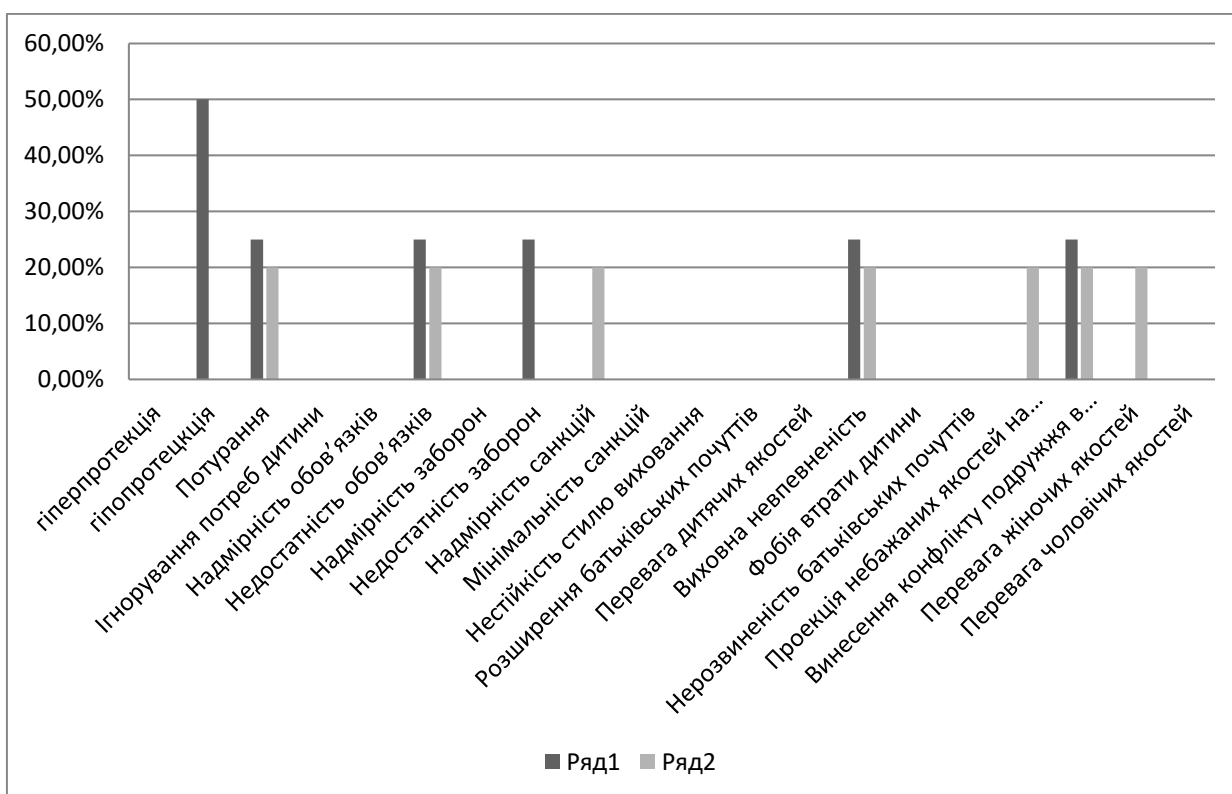
У повних і неповних сім'ях «групи ризику» виявився збіг чотирьох шкал з найбільшими значеннями, що відхиляються: «гіпопротекція», «недостатність вимог-обов'язків», «недостатність вимог-заборон», «виховна невпевненість батьків».

Результати дослідження особливостей типу батьківського виховання неповнолітніх «групи норми» з неповних сімей у відсотковому співвідношенні наведено на рис. 2.14.

Середнє значення даного ряду дорівнює 7%, медіана - 0%, мода - 0%. Серед результатів батьків неповнолітніх «групи норми» з неповних сімей більше медіани вийшли значення за шкалами: «потурання», «недостатність вимог-обов'язків», «надмірність санкцій», «виховна невпевненість», «проекція небажаних якостей на дитину», «винесення конфлікту подружжя у виховання», «перевага жіночих якостей» (за 7 шкалами з 20).

Рис. 2.14. Особливості типу батьківського виховання неповнолітніх «групи норми» з неповних сімей

Примітка: ряд 1 – значення, отримані у «групі ризику», ряд 2 – значення, отримані у «групі норми»

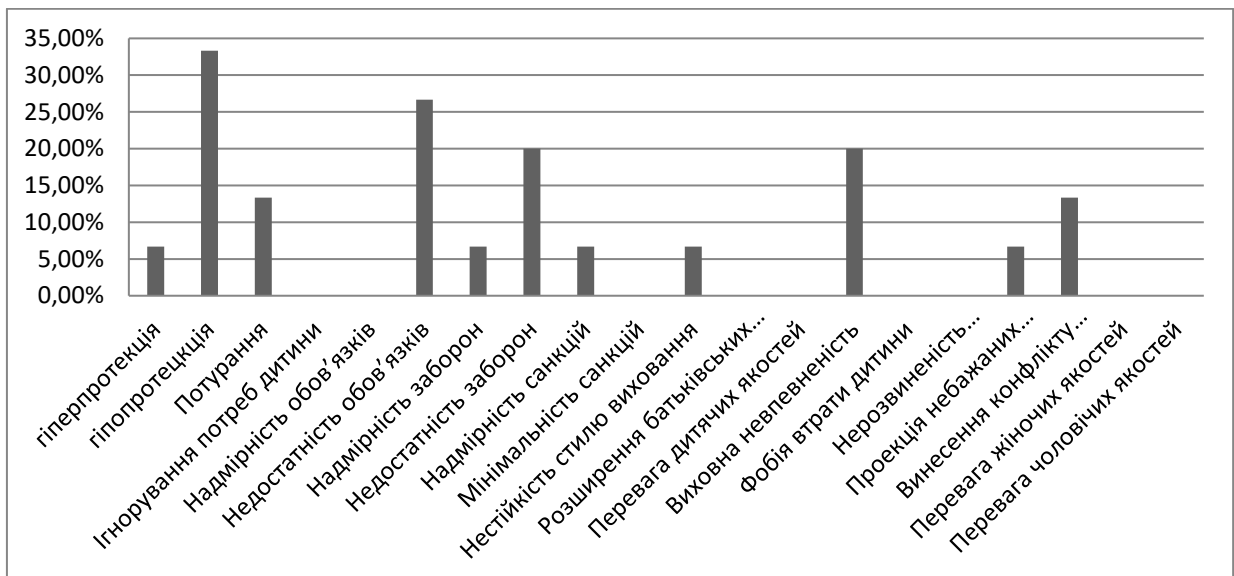
Рис 2.15. Порівняння результатів у «групі ризику» і у «групі норми» серед неповних сімей за методикою АСВ

Порівняння результатів у «групі ризику» і у «групі норми» серед неповних сімей відображено на рис. 2.15, де ряд 1 відображає значення, отримані у «групі ризику», а ряд 2 – у «групі норми».

З рис. 2.15 видно найбільшу розбіжність результатів за шкалою «гіпопротекція» – батьки «групи ризику» не займаються неповнолітньою дитиною; вона надана сама собі, що сприяє розвитку у неї адиктивної поведінки.

У неповних сім'ях, які брали участь у дослідженні, виявлено значні відхилення параметрів виховного стилю, що відрізняються від параметрів повних сімей.

Загальні результати дослідження за особливостями типу батьківського виховання неповнолітніх «групи ризику» (з повних і неповних сімей) у відсотковому співвідношенні наведено на рис. 2.16.

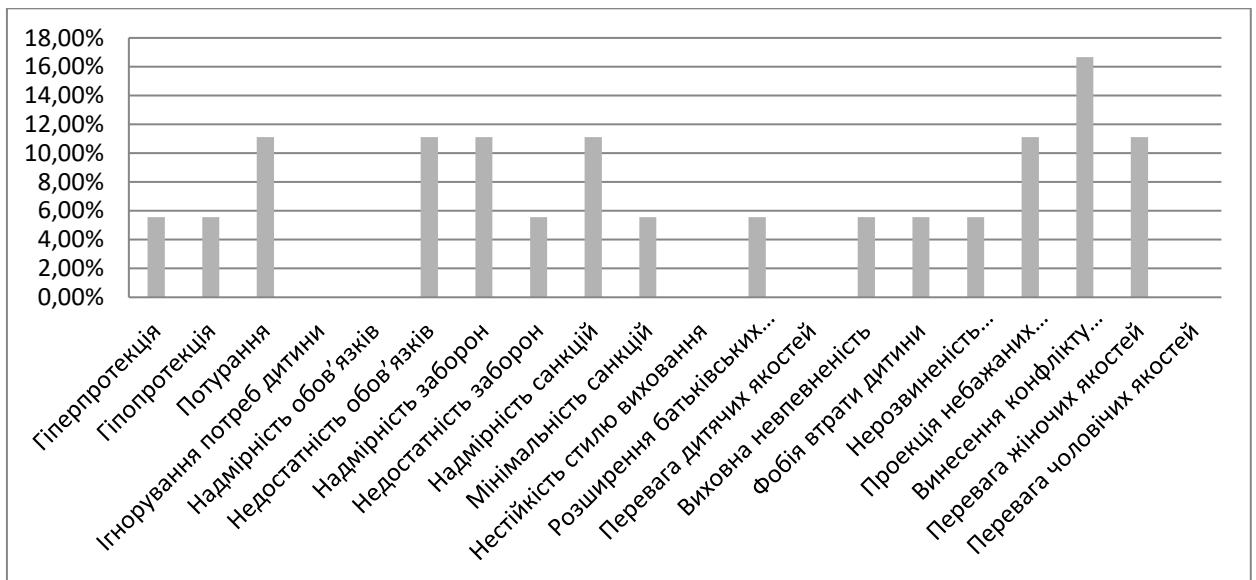
Рис. 2.16. Особливості типу батьківського виховання неповнолітніх «групи ризику» (з повних і неповних сімей)

Середнє значення даного ряду дорівнює 7,6%, медіана – 6,7%, мода – 6,7%.

Таким чином, більше медіани отримано значення за такими шкалами: «гіпопротекція», «потурання», «недостатність вимог-обов'язків», «недостатність вимог-заборон», «виховна невпевненість», «винесення конфлікту подружжя у виховання» – всього за 6 шкалами з 20.

Найбільше значення отримано за шкалою «гіпопротекція».

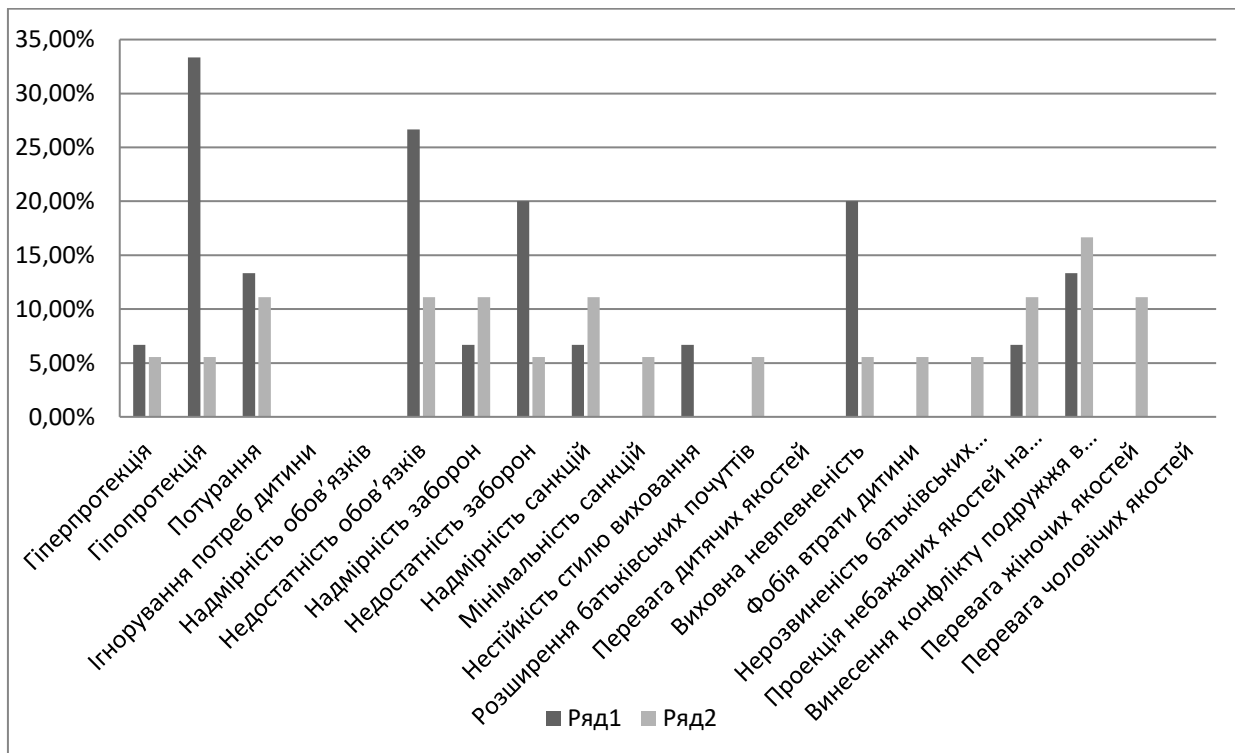
Загальні результати дослідження за особливостями типу батьківського виховання неповнолітніх «групи норми» (з повних і неповних сімей) у відсотковому співвідношенні наведено на рис. 2.17.

Рис. 2.17. Особливості типу батьківського виховання неповнолітніх «групи норми» (з повних і неповних сімей)

Середнє значення даного ряду дорівнює 6,3%, медіана – 5,6%, мода – 5,6%. Таким чином, більше медіани отримано значення за такими шкалами: «потурання», «недостатність вимог-обов'язків», «надмірність вимог-заборон», «надмірність санкцій», «проекція небажаних якостей на дитину», «винесення конфлікту подружжя у виховання», «перевагу жіночих якостей» – всього за 7 шкалами з 20. Найбільше значення вийшло за шкалою «винесення конфлікту подружжя в виховання».

Порівняння загальних результатів по батькам неповнолітніх «групи ризику» та «групи норми» (з повних і неповних сімей) наведено на рис. 2.18, де ряд 1 відображає значення, отримані у «групі ризику», а ряд 2 – у «групі норми».

Примітка: ряд 1 – значення, отримані у «групі ризику», ряд 2 – значення, отримані у «групі норми»

Рис. 2.18. Порівняння загальних результатів по батькам неповнолітніх «групи ризику» та «групи норми» (з повних і неповних сімей)

З рис. 2.18 видно найбільшу розбіжність результатів за шкалою «гіпопротекція», а також за шкалами «недостатність вимог-обов'язків», «недостатність вимог-заборон», «виховна невпевненість батьків».

Отримані дані дозволяють зробити висновок про вплив на формування адиктивної поведінки неповнолітніх таких особливостей виховання, як недостатня кількість обов'язків у неповнолітньої дитини в сім'ї, недостатня кількість заборон (коли дитині «все дозволено»), прагнення батьків через

виховну невпевненість поступитися дитині у спірному питанні. Проте основним фактором, що робить найбільший вплив, є гіпопротекція.

Логічно припустити взаємозв'язок гіпопротекції з зазначеними вище іншими особливостями виховання. Деяким батькам простіше і легше багато дозволяти неповнолітній дитині, поступаючись у спірних ситуаціях, не навантажуючи її домашніми обов'язками, оскільки в цій ситуації від батьків не потрібно великих ні часових, ні енергетичних витрат на перевірку виконання дитиною домашніх справ, на контроль за дотриманням заборон, на аргументовані обговорення з дитиною спірних ситуацій. По суті батьки усуваються від відповідального виконання виховної функції; у таких сім'ях і виникає проблема гіпоопіки, яка може призводити до формування у неповнолітніх адиктивної поведінки.

Патологізуючі стилі сімейного виховання як стійке поєднання особливостей виховного процесу були виявлені у сім'ях «групи ризику»:

- у повній сім'ї «групи ризику» був визначений негармонійний стиль виховання за типом гіпопротекції;

- у неповній сім'ї «групи ризику» був визначений стиль виховання за типом потураючої гіперпротекції.

У сім'ях «групи норми» негармонійних стійких стилів виховання виявлено не було.

Таким чином, для виникнення адиктивної поведінки неповнолітніх у сім'ї не обов'язково має бути реалізованим патологізуючий стиль виховання (як стійкий набір певних особливостей виховання), досить наявності деяких окремих дисгармонійних рис: гіпоопіка, слабкий або відсутній контроль за життям неповнолітньої дитини та ін.

Дані, отримані за методикою АСВ і шкалою С. Чена, були співвіднесені за критерієм Спірмена (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Кореляції між шкалами шкали CIAS та АСВ

Шкали	R	t(N-2)	p-level
Гіперпротекція	0,012	0,096	0,923
Гіпопротекція	0,095	0,714	0,477
Потурання	0,056	0,423	0,673
Ігнорування потреб дитини	0,014	0,111	0,911
Надмірність вимог-обов'язків	-0,056	-0,426	0,671
Недостатність вимог-обов'язків	-0,353	2,827	0,006
Надмірність вимог-заборон	0,001	0,014	0,988
Недостатність вимог-заборон	0,016	0,123	0,902
Надмірність санкцій	-0,164	-1,251	0,216
Мінімальність санкцій	0,129	0,979	0,331
Нестійкість стилю виховання	-0,072	-0,547	0,586
Розширення сфери батьківських почуттів	0,002	0,018	0,985
Перевага у підлітка дитячих якостей	0,012	0,092	0,926
Виховна невпевненість батька	0,259	2,014	0,048
Фобія втрати дитини	-0,133	-1,010	0,316
Нерозвиненість батьківських почуттів	0,025	0,192	0,848
Проекція на дитину власних небажаних якостей	-0,083	-0,626	0,533
Винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання	-0,086	-0,649	0,518
Перевага жіночих якостей	-0,110	-0,829	0,410
Перевага чоловічих якостей	0,202	1,547	0,127

Значущі кореляції були виявлені для шкал «недостатність вимог-обов'язків» і «виховна невпевненість батьків»: при $R=-0,353$, $p=0,006$ (шкала «недостатність вимог-обов'язків»); при $R=0,259$, $p=0,048$ (шкала «виховна невпевненість батька»).

Кореляції за критерієм Манна-Уїтні за методикою АСВ наведено у табл. 2.7.

Значущі кореляції були виявлені для шкал «потурання», «мінімальність санкцій», «нестійкість стилю виховання».

Дані кореляції підтверджують зроблені раніше висновки про те, що однією з основних сімейних детермінант адиктивної поведінки неповнолітніх можна назвати виховну – небажання (або неможливість) батьків докладати зусиль при реалізації процесу виховання.

Таблиця 2.7

Кореляції за критерієм Манна-Уїтні за методикою АСВ

Шкали АСВ	Σ ранг гр. 1	Σ ранг гр. 2	U	Z	p- level	Z	p- level	N гр. 1	N гр. 2	p
Гіпер- протекція	7,00	8,0	2,0	0,57	0,56	0,64	0,51	2	3	0,80
Гіпо- протекція	3,00	7,0	0,0	-1,5	0,12	-1,5	0,12	2	2	0,33
Потурання	3,00	12,0	0,0	-1,7	0,08	-1,82	0,06	2	3	0,20
Ігнорування потреб дитини	26,5	18,5	8,5	0,36	0,71	0,39	0,69	5	4	0,73
Надмірність вимог- обов'язків	9,00	12,0	3,0	-0,6	0,51	-1,0	0,31	3	3	0,70
Недостатність вимог- обов'язків	5,50	15,5	2,5	-0,6	0,48	-0,7	0,47	2	4	0,53
Надмірність вимог-заборон			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	6	1	
Недостатність вимог-заборон	9,00	27,0	6,0	0,00	1,00	0,00	1,00	2	6	1,00
Надмірність	34,0	11,0	1,0	2,20	0,12	2,26	0,13	5	4	0,03

санкцій										
Мінімальність санкцій	29,5	25,5	1,5	-2,0	0,04	-2,14	0,03	7	3	0,03
Нестійкість стилю виховання	45,5	20,5	5,5	1,73	0,08	1,82	0,06	6	5	0,08
Розширення сфери батьківських почуттів	13,5	22,5	7,5	0,00	1,00	0,00	1,00	3	5	1,00
Перевага у підлітка дитячих якостей	21,5	23,5	6,5	-0,85	0,39	-0,9	0,34	5	4	0,41
Виховна невпевненість батька	9,00	12,0	3,0	-0,6	0,51	-0,6	0,50	3	3	0,70
Фобія втрати дитини	29,0	37,0	14	-0,1	0,85	-0,1	0,84	5	6	0,93
Нерозвиненість батьківських почуттів	10,0	11,0	4,0	-0,2	0,82	-0,2	0,82	3	3	1,00
Проекція на дитину власних небажаних якостей			0,0	0,00	1,00	0,00	1,00	1	1	
Винесення конфлікту між подружжям у	42,0	36,0	14	-0,5	0,56	-0,5	0,55	7	5	0,63

сферу виховання										
Перевага жіночих якостей	38,5	39,5	17	-0,0	0,93	-0,0	0,93	6	6	0,93
Перевага чоловічих якостей	52,5	52,5	24	0,00	1,00	0,00	1,00	7	7	1,00

Це може бути викликано нестачею часу батьків, що надається сім'ї, сконцентрованість батьків на інших сферах життя (робота, самореалізація тощо); нерозуміння, недооцінка важливості батьківської участі у розвитку і дорослішанні дитини; прагненням перекласти відповідальність за виховання на інші соціальні інститути (наприклад, освітні установи).

Подібні помилки батьків призводять до того, що неповнолітні шукають компенсації недоотриманої батьківської уваги і спілкування через адикції.

З метою аналізу чинників, які вплинули на адиктивну поведінку неповнолітніх з неповних сімей за допомогою візуального методу «кам'яний осип» були відібрані досліджувані з полярними проявами такої поведінки. За результатами цієї процедури виокремлено:

- *внутрішні соціально-психологічні чинники* адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей:

- *на особистісному рівні*: зниження моральної самосвідомості за когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими; розузгодження в системі ціннісних орієнтацій; спотворення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребнісній сфері; зниження вольового контролю емоцій, моральної самооцінки; невизначена моральна

позиція або неморальна позиція; наявність внутрішньоособистісних проблем (виражений внутрішній дискомфорт, негативне самоствалення) та проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом; схильність до саморуйнівної поведінки;

- на *міжособистісному рівні*: низький рівень соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, соціальне дистанціювання; дисбаланс провідних компонентів соціалізованості; обмеженість чи відсутність конструктивного досвіду соціальної взаємодії; несприятливий соціальний статус у групі та схильність до протистояння нормам і правилам);

- *зовнішні соціально-психологічні чинники* адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей:

- несприятливий психологічний клімат сім'ї, напруженість між її членами; негативні питні традиції сім'ї, позитивне ставлення до алкогольних, тютюнових виробів та ін.; перевага емоційної дистанції у дитячо-батьківських відносинах, натомість прийняттю та емпатії; специфіка спілкування і взаємодії з перевагою конфліктності, замість співпраці, спільного прийняття рішень; дефіцит спілкування з членами сім'ї, їх підтримки та захисту; авторитарність; невиправдана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань; несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання з домінуванням гіперпротекції, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції, у поєднанні з непослідовністю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини.

Структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей наведено на рис. 2.19.

Рис. 2.19. Структурна модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були враховані при побудові комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму.

Висновки до розділу

У розділі висвітлено основні етапи дослідження, обґрунтовано репрезентативність вибірки; здійснено аналіз психодіагностичного інструментарію та його відповідності завданням дослідження; наведено методи кількісної обробки отриманих даних; проведено констатувальний експеримент та узагальнено його результати.

У дослідженні взяли участь 158 неповнолітніх (87 (55,1%) хлопців та 71 (44,9%) дівчина) у віці 13-16 років з неповних сімей, які утворилися внаслідок народження дитини поза шлюбом (17,7% сімей), розірвання шлюбу (59,5% сімей), роздільного проживання батьків (13,9% сімей), смерті одного з батьків (8,9% сімей). 146 неповнолітніх (77 (52,7%) хлопців та 69 (47,3%) дівчат) з повних сімей, які прийняли участь у дослідженні, склали контрольну групу.

Аналіз документів та проведеного інтерв'ювання дозволив отримати дані щодо успішності досліджуваних у навчанні, відомості про сім'ю та соматичний стан респондентів. Ці дані надали можливість співставити суб'єктивне бачення досліджуваних і тих змінних, які були визначені за допомогою анкетування, в тому числі на виявлення особливостей складових структури моральної самосвідомості неповнолітніх (когнітивної, емоційно-ціннісної, поведінкової), та відібраних для дослідження психодіагностичних методик.

Дані дисперсійного аналізу дозволили виокремити групу соціально неблагополучних неповних сімей (СННС) (48,7% сімей) (соціально неблагополучні, конфліктні сім'ї), в яких виховуються неповнолітні, відповідно до рівнів схильності до адиктивної поведінки, а математична обробка цих даних за допомогою параметричного коефіцієнту t-критерію Стьюдента надала можливість визначити суттєві відмінності у виділених групах сімей за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок.

За результатами виявлення схильності до різних видів залежностей (за

методикою Г. Лозової) визначено високий рівень такої схильності (загальний показник) у 33,5% респондентів, середній – у 36,7% досліджуваних, низький – у 29,8% неповнолітніх. При цьому найбільшу кількість неповнолітніх з високим рівнем виявлено у респондентів з СННС ($p \leq 0,05$). Крім того, встановлено, що серед видів залежностей у неповнолітніх з неповних сімей превалюють схильність до вживання психоактивних речовин та схильності до таких видів нехімічної адикції, як комп'ютерна, ігрова та Інтернет-залежність. Встановлено, що серед неповнолітніх з СННС значуще переважає схильність до вживання психоактивних речовин ($p \leq 0,05$).

При порівнянні соціально-психологічних установок неповнолітніх з неповних сімей з низьким та середнім рівнями схильності до адикцій були отримані статистично значущі (за U-критерієм Манна-Уїтні) відмінності за шкалами «орієнтація на свободу» $U_{\text{емп.}}=412$ (при $p \leq 0,05$) та «орієнтація на владу» $U_{\text{емп.}}=289,5$ (при $p \leq 0,01$). При порівнянні таких даних у групах неповнолітніх з неповних сімей з низьким і високим рівнями схильності були отримані статистично значущі відмінності за шкалами «орієнтація на процес» $U_{\text{емп.}}=268$ (при $p \leq 0,01$), «орієнтація на егоїзм» $U_{\text{емп.}}=309,5$ (при $p \leq 0,01$), «орієнтація на результат» $U_{\text{емп.}}=317,5$ (при $p \leq 0,05$).

За шкалою CIAS у респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей виявлено наявність компульсивних симптомів, симптомів відміни, а також внутрішньоособистісних проблем і проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом ($p \leq 0,01$).

Визначення у неповнолітніх з соціально неблагополучних неповних сімей готовності (схильності) до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється, підтвердило їх схильність до протистояння нормам і правилам, готовність до адиктивної та саморуйнівної поведінки, до агресії та зниження вольового контролю емоцій ($p \leq 0,05$) (за змістовними шкалами методики О. Орел, з урахуванням установки досліджуваних на соціально-бажані відповіді, проаналізовані за допомогою службової шкали цієї методики).

Встановлено, що для більшості неповнолітніх з неповних сімей (41,8%)

притаманна невизначена моральна позиція, а для майже третини респондентів (31,6%) – неморальна (з СННС) і для 26,6% респондентів – моральна позиція. Це свідчить про несформованість моральної позиції у переважної більшості неповнолітніх з адиктивною поведінкою з неповних сімей (здебільшого з СННС). Зауважимо, що неморальна позиція свідчить про низький та нульовий рівні розвитку основних складових моральної самосвідомості, коли неповнолітні систематично реалізують аморальну поведінку.

Аналіз сімейних чинників, що впливають на виникнення адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (СННС), надав змогу визначити особливості емоційних відносин (з перевагою у них емоційної дистанції, натомість прийняттю та емпатії); специфіку спілкування і взаємодії у таких сім'ях (здебільшого конфліктність, замість співпраці, спільного прийняття рішень, заохочення самостійності); особливості контролю (як правило, авторитарність, невиправдана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань), а також непослідовність та невпевненість – за блоком суперечливості/несуперечності відносин ($p \leq 0,05$) (за методикою ДБВП). Крім того, за додатковими шкалами цієї методики встановлені неадекватність образу дитини та порушення у задоволенні її потреб.

Визначення стилю батьківського виховання у неповних сім'ях (за методикою АСВ) засвідчило несприятливі та негармонійні стилі такого виховання (домінуючу гіперпротекцію, емоційне відкидання, жорстоке поводження, гіпопротекцію), у поєднанні з нестійкістю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини, невідповідністю кількості і якості вимог до дитини в сім'ї, перебільшеною строгістю покарань та інших психологічних причин відхилень у сімейному вихованні загалом ($p \leq 0,01$), які також розглядалися нами як чинники адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, переважну більшість яких склали СННС.

З метою аналізу чинників, які вплинули на адиктивну поведінку

неповнолітніх з неповних сімей за допомогою візуального методу «кам'яний осип» були відібрані досліджувані з полярними проявами такої поведінки. За результатами цієї процедури виокремлено *внутрішні соціально-психологічні чинники* адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (*на особистісному рівні*: зниження моральної самосвідомості за когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими; розузгодження в системі ціннісних орієнтацій; спотворення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребнісній сфері; зниження вольового контролю емоцій, моральної самооцінки; невизначена моральна позиція або неморальна позиція; наявність внутрішньоособистісних проблем (виражений внутрішній дискомфорт, негативне самоствалення) та проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом; схильність до саморуйнівної поведінки; *на міжособистісному рівні*: низький рівень соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, соціальне дистанціювання; дисбаланс провідних компонентів соціалізованості; обмеженість чи відсутність конструктивного досвіду соціальної взаємодії; схильність до агресії, протистояння нормам і правилам) та *зовнішні соціально-психологічні чинники* такої поведінки (несприятливий психологічний клімат сім'ї, напруженість між її членами; негативні питні традиції сім'ї, позитивне ставлення до алкогольних, тютюнових виробів та ін.; перевага емоційної дистанції у дитячо-батьківських відносинах, натомість прийняттю та емпатії; специфіка спілкування і взаємодії з перевагою конфліктності, замість співпраці, спільного прийняття рішень; дефіцит спілкування з членами сім'ї, їх підтримки та захисту; авторитарність; невинуватана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань; несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання з домінуванням гіперпротекції, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції, у поєднанні з непослідовністю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини).

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були враховані при побудові комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [148; 149; 150; 154; 176; 209].

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ З НЕПОВНИХ СІМЕЙ В УМОВАХ СУЧАСНОГО СОЦІУМУ

3.1. Концептуальні основи та зміст комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму

На основі проведеного теоретичного аналізу та констатувального етапу дослідження було розроблено комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, яка спрямовувалася на розвиток адаптивних можливостей учасників (розвиток здатності до розуміння людей та соціальних ситуацій, позитивної Я-концепції, рефлексивних навичок); розвиток їх соціальної компетентності (формування адекватної самооцінки, узгодженої з рівнем домагань; навичок володіння емоційним станом, зняття емоційної напруги, управління засобами спілкування, конструктивної взаємодії у різних життєвих ситуаціях); зміну ціннісної картини світу.

Комплексна програма психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей була розрахована на 72 години. Заняття проводилися 2 рази на тиждень по 2 академічні години. Загальний термін реалізації програми складав 9 місяців. Оптимальна кількість учасників групи – 12 осіб.

Констатувальний етап дослідження підтвердив наявність у неповнолітніх з СННС психічної напруженості і тенденцій до ірраціональних

форм захисної поведінки на тлі несформованості (неефективності) механізмів психологічного захисту.

Психологічна готовність до вживання психоактивних речовин, будучи системоутворюючим чинником виникнення uzалежненої поведінки, одночасно виступає і прогностичним критерієм цих явищ. Іншими словами, визначивши у неповнолітніх з неповних сімей наявність такої готовності, можна вважати, що психотравматична ситуація приведе їх або до зловживання психоактивних речовин.

Своєчасне виявлення у неповнолітніх з неповних сімей психологічної готовності до вживання психоактивних речовин дозволяє здійснювати ранню профілактику відхилень у їх поведінці, сприяє розробці методів діагностики схильності у неповнолітніх з неповних сімей до адиктивної поведінки [40; 53; 54; 70; 111; 121 та ін.].

Система психопрофілактичних та соціально-психологічних корекційних заходів пов'язана зі створенням у неповнолітніх з неповних сімей альтернативної мотивації по відношенню до негативних потреб, підведенням їх до обдуманого вибору, на якому може будуватися програма допомоги і підтримки у неповнолітніх з неповних сімей з адиктивною поведінкою.

Комплексна програма психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей включала такі заходи:

1. Групові форми роботи, в тому числі психотерапевтичної, які:

а) відкривали можливість формування в актуальних для неповнолітніх з неповних сімей життєвих ситуаціях отримання нового досвіду конструктивних міжособистісних взаємин, стимулювали нові моделі ідентифікації;

б) забезпечували формування почуття приналежності до ближніх, що виключає ізоляцію у навколишньому середовищі; захищеність від хронічного стресу; розширення часових перспектив.

Вправи, які при цьому виконували учасники – рольові ігри, тренінги та інші, – допомагали отримати новий досвід при взаємодії з оточуючими шляхом включення різноманітних почуттів. Програвалися не тільки сцени з життя, які неповнолітнім з неповних сімей добре знайомі, але й робилася спроба проникнути у невідомий світ дорослих. Це допомагали розширити уявлення про життя, про свої можливості, почуття, розібратися у проблемах, приміряти на себе дорослі ролі, зрозуміти «зсередини» своїх батьків, викладачів, вихователів, близьких, а значить, зробити ще один крок до дорослості.

2. Індивідуальні форми роботи, що включали соціально-психологічну корекцію поведінки та широкий діапазон впливів – від групових тренінгів до цікавої, предметної (у тому числі трудової) діяльності, професійну орієнтацію неповнолітніх з неповних сімей, що сприяло побудові позитивної взаємодії з оточуючими, розширювало їх контакти та сприяло інтеграції у соціум.

3. Корекція ставлення до майбутнього завдяки професійній орієнтації та формуванню установок на вибір кар'єри під керівництвом кваліфікованого фахівця через фіксацію і розвиток особистісних смислів змін, що відбуваються у соціальних відносинах, цілеспрямоване впорядкування своєї діяльності, визначення найближчих і віддалених перспектив, виділення та усвідомлення різних систем цінностей.

У межах комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей було виокремлено такі види профілактичної роботи:

1. Первинна профілактика – заходи, спрямовані на те, щоб проблема адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей взагалі не з'явилася.

2. Вторинна профілактика – заходи спрямовані на якомога більш раннє виявлення і припинення проявів адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей.

3. Третинна профілактика – зупинка чи уповільнення перебігу адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей та її наслідків.

Первинна профілактика адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей виглядала як:

- а) інформаційні кампанії у засобах масової інформації;
- б) забезпечення відповідних засобів захисту;
- в) пропозиція альтернативної поведінки у громаді та культурному середовищі.

Вторинна профілактика адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей включала:

- а) цілеспрямовані інформаційні кампанії;
- б) надання засобів захисту і пояснення їх використання;
- в) використання фармакологічних та інших засобів для впливу;
- г) навчання психологів, педагогів, лікарів та інших осіб, які реалізують профілактичні програми.

Профілактика рецидивів адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей включала:

- а) передачу інформації та навчання конкретних осіб;
- б) безпосередні лікувальні та реабілітаційні дії;
- в) сприяння роботі конкретних структур та організацій (лікувально-реабілітаційна база).

Вагомою вимогою психопрофілактичної діяльності у межах комплексної програми вважалося надання інформації, яка безпосередньо досягає учасників програми і залучає його до активної роботи.

Друга вимога: інформація повинна бути розміщена у рамки певного контексту. Цей контекст повинен збагачуватися і перероблятися в залежності від появи нововведень, а також під впливом індивідуальної чи групової реакції учасників програми, відповідно до їх потреб і почуттів.

- У психопрофілактичній діяльності будь-яка інформація повинна бути:
  - правильною;

- відповідною реальності;
- повною;
- доступною;
- вміщеною у потрібному контексті;
- систематизованою;
- відповідною ситуації у суспільстві;
- спрямованою на те, щоб досягти максимальної зацікавленості учасників програми.

Таким чином, психопрофілактика включала всі види діяльності, мета яких – запобігання появі і розвитку адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей умовах сучасного соціуму.

Основна мета психопрофілактики адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей умовах сучасного соціуму в межах розробленої програми – створення умов, при яких учасники програми не вживають психоактивні речовини, а значить, не приносять шкоди собі та оточуючим.

Ефективність психопрофілактики адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей у загальноосвітніх закладах багато в чому залежала від її координації.

Проведення окремих заходів (місячників, масових акцій, позакласних заходів тощо), з метою досягнення бажаного результату, реалізовувалися поряд із іншими заходами [1; 97; 216 та ін.]. Психопрофілактична діяльність, орієнтована на педагогів, неповнолітніх та їх батьків, є цілісною системою, координовано спрямованою на всіх учасників освітнього процесу. Така координація дій у повній мірі забезпечувала успішну реалізацію превентивних стратегій, що лежать в основі шкільної політики по відношенню до вживання неповнолітніми з неповних сімей психоактивних речовин.

Слід зазначити, що політика закладу освіти значною мірою залежить від позиції вчителів, батьків та неповнолітніх, від взаємодії у питаннях профілактики всіх зацікавлених організацій і відомств, таких як адміністрації

районів, соціальних служб, поліції, громадських організацій, центрів дозвілля.

Цілісність системи роботи з психопрофілактики адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей умовах сучасного соціуму у межах запропонованої програми забезпечувалася низкою принципів, що лежать в основі науково-методичного підходу до психопрофілактичної діяльності:

1. Принцип науковості. Є одним з найважливіших у психопрофілактиці адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. Інформаційне поле формувалося з використанням наукових і літературних матеріалів, на основі практичного досвіду фахівців.

2. Принцип співробітництва. Передбачає кооперацію і єдність дій усіх учасників програми в школі, серед зацікавлених відомств на території мікрорайону, міста.

3. Принцип політичної та громадської підтримки. Реалізація цього принципу є необхідною умовою успішності пропаганди здорового способу життя. Тільки за підтримки адміністрації, громадських організацій та засобів масової інформації можна отримати реальні результати діяльності.

4. Принцип активності всіх учасників програми. Передбачає активну участь учителів, неповнолітніх, батьків у плануванні та реалізації відповідної профілактичної роботи.

5. Принцип формування реальних ясних цілей і постановки завдань. Завдання психопрофілактики адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей повинні бути реальними, адаптованими до умов освітньої установи, враховувати можливості колективу закладу освіти, підкріплюватися необхідними ресурсами для досягнення поставлених цілей.

6. Принцип оцінювання ефективності та результативності реалізації профілактичних програм адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. Методи оцінки ефективності і якості результатів психопрофілактичної роботи повинні бути закладені на початку планованої діяльності. Важливість розробки критеріїв оцінки полягає в тому, що вони дозволяють

відслідковувати результати роботи на проміжних етапах реалізації програми з метою координації і коригування ефективності та якості всієї психопрофілактичної діяльності [40; 53; 56; 111; 121 та ін.].

Програма психопрофілактики адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей складалася з таких блоків:

а) аналіз ситуації: опис мікрорайону школи; типу школи; умов навчання у школі; кількість учнів, педагогів, батьків; число неповних сімей; стан здоров'я учнів і вчителів; кількість курців, кількість неповнолітніх, які вживають алкоголь, наркотики (за даними анонімного анкетування або відомостями районного нарколога); кількість неповнолітніх з поведінковими відхиленнями, що входять до групи ризику адиктивної поведінки; участь батьків у навчально-виховному процесі (участь у роботі батьківського комітету, відвідування батьківських зборів, організація класних і шкільних свят тощо);

б) аналіз наявних ресурсів: наявність у районі наркологічної служби та співпраця між дільничним інспектором, педіатром, зв'язків з громадськими організаціями та центрами дозвілля; функціонування шкільних гуртків, секцій, клубів, проведення профілактичних заходів (уроки, класні години, бесіди, рольові ігри тощо); участь у профілактичній роботі вчителів, психологів, батьків;

в) аналіз чинників, що сприяють ризику залучення неповнолітніх з неповних сімей у тютюнопаління, вживання алкоголю і наркотиків;

г) аналіз чинників, які перешкоджають розвитку адиктивної поведінки серед неповнолітніх з неповних сімей;

д) визначення пріоритетних напрямів діяльності освітнього закладу і постановка цілей і завдань психопрофілактичної роботи;

е) план заходів, які необхідно реалізувати для отримання бажаного результату, включаючи науково-методичну, психолого-медико-соціальну діяльність закладу освіти, роботу з батьками (батьківський лекторій,

«Батьківський університет», анкетування, тестування з наступним обговоренням тощо);

- ж) визначення виконавців і учасників реалізації запланованих заходів;
- з) очікувані результати;
- і) критерії оцінки ефективності психопрофілактичної діяльності.

Ефективність і результативність психопрофілактичної програми значною мірою забезпечується за умови її багатосторонності і довгостроковості.

Психопрофілактична робота адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей у межах розробленої комплексної програми здійснювалася за такими напрямками:

1. Вивчення і виявлення причин адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.
2. Попередження розвитку асоціальної, кримінальної та патологічної спрямованості особистості неповнолітніх з неповних сімей.
3. Організація спеціальної психологічно та педагогічно вивіреної діяльності з неповнолітніми з неповних сімей, що входять до групи ризику.
4. Взаємодія з іншими фахівцями і суміжними соціальними службами, що беруть участь у профілактичному соціально-педагогічному процесі для інтеграції виховних зусиль.

Таким чином, психопрофілактична діяльність передбачала здійснення таких функцій:

- а) дослідницькі;
- б) попереджувальні, профілактичні;
- в) корекційно-розвивальні, реабілітаційні;
- г) розвивальні, взаємодію в цілях вирішення проблем неповнолітньої дитини.

Дослідницький напрям психопрофілактичної роботи передбачав вивчення соціальної ситуації розвитку неповнолітніх з неповних сімей, які потребують психолого-педагогічної підтримки, одержання найбільш повної

інформації про рівень їх соціального розвитку. Інформація такого роду є, як правило, у членів адміністративної команди, вчителів, класних керівників, психолога школи, батьків.

Збиралася і вибудовувалася інформація на основі уявлень фахівців, які працюють з неповнолітніми з неповних сімей. Вони виявляли систематичних порушників шкільних норм і правил (часті пропуски уроків, зухвала поведінка, непокоря загальним вимогам, куріння, лихослів'я та ін.) Наступну групу складали неповнолітні з неповних сімей, які порушували морально-правові норми в сім'ї, на вулиці, у дворі, школі (образя однокласників, малюків, вчителів, використання фізичної сили при з'ясуванні відносин, злочинство, примус до чогось, псування меблів та інших предметів шкільного інтер'єру та ін.)

Дізнавалися й про соціальний склад сім'ї і по можливості вивчали контакти своїх потенційних клієнтів за межами школи. Після цього починалося безпосереднє спілкування та встановлення контактів з неповнолітніми з неповних сімей. Аналізувалися також особливості психологічного клімату в класі, де навчалися неповнолітніми з неповних сімей. З цією ж метою була використана соціометрична методика, яка дозволяла виявити в колективі так званий «індекс ізоляції» тих чи інших його членів.

Отримана інформація надавала матеріал для вибудовування стратегії роботи, спрямованої на вирішення проблем адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. Використовувалися такі стратегії:

1. Робота безпосередньо з неповнолітніми з неповних сімей. Дана стратегія мала місце в тому випадку, коли навколишнє середовище дитини зовні благополучне, але вона з тих чи інших причин починає виявляти схильність до порушення соціокультурних норм, потрапляє під поганий вплив. У подібних випадках ми прагнули до розвитку у неповнолітніх суб'єктної позиції. Основа такої стратегії складає підвищену увагу до досягнень і успіхів неповнолітньої дитини, допомогу у самореалізації і

підвищенні її статусу серед. Головний напрям даної стратегії – це орієнтація на особистий потенціал самої дитини, допомога у зміні ставлення до способів самоствердження з використанням можливостей психологічної підтримки фахівців закладу освіти.

2. Робота з педагогічним і «дорослим» оточенням неповнолітніх з неповних сімей. Ця стратегія вибиралася в тих випадках, коли сформована досить стійка негативна громадська думка про дитину, тільки посилююча і без того несприятливу ситуацію, що сприяє розвитку адиктивної поведінки. Оточуючі пов'язують негативні вчинки дитини з її загальною порочністю. Настільки генералізоване засудження не стільки проступку, скільки самої дитини, прояв узагальненого негативного ставлення до неї викликають у неповнолітнього відповідну реакцію. Так формується конфронтація, яка сприяє зміцненню цих негативних рис у структурі особистості дитини. Основне завдання, яке вирішується у таких випадках, полягає в переорієнтації поглядів дорослого оточення на дитину і в об'єднанні зусиль з її підтримки, що, безумовно, може сприяти створенню сприятливих умов для самореалізації та позитивного психологічного самопочуття неповнолітнього в соціумі. Зміна ставлення оточуючих сприяє розвитку позитивних тенденцій у позиції самої дитини, що дозволяє будувати з нею роботу по усвідомленню власних проблем, формуванню зацікавленості бути прийнятою. Одним з важливих соціально-психологічних завдань, розв'язуваних у межах розробленої комплексної програми у рамках даної стратегії, було створення сприятливих умов для вибору неповнолітніми з неповних сімей позитивно орієнтованої групи або шкільного співтовариства в якості референтних.

3. Робота з оточенням однолітків неповнолітніх з неповних сімей в системі організованого простору. Ця стратегія була необхідною, коли дитина або в ізоляції, або піддається постійним глузуванням і нападкам з боку однолітків, або, навпаки, вважає себе набагато вище всіх, виключною, видатною особистістю, лідером, заводієм, якому всі повинні підкорятися. У цьому випадку спільно з іншими фахівцями ми проводили роботу по

оздоровленню відносин у підлітковому середовищі, зважаючи на розвиток гуманістичної спрямованості відносин. Завдання полягало у тому, щоб виробити у неповнолітніх мотивацію для звернення за допомогою до фахівців, а також у створенні умов для їх включення у нормальну систему життєдіяльності (допомога у виборі нового освітнього закладу тощо). Основний зміст даної стратегічної лінії – змінити ставлення неповнолітніх до ситуації, що склалася, допомогти звільнитися від усвідомлення своєї приреченості, ізольованості або від неадекватно завищеної самооцінки і винятковості, що носять скандальний характер.

4. Робота з неповнолітніми з неповних сімей у неорганізованих (неформальних) структурах. Це найбільш складна діяльність. Як правило, неформальні угруповання надзвичайно закриті для дорослих. Тому можливим представлявся тільки непрямий вплив. Стратегія будувалася на прояві дорослим щирого, непідробного інтересу до того, чим живе неповнолітня дитина, на яких принципах будується її спілкування в тому чи іншому угрупованні, що цінного вона отримує, беручи участь в таких об'єднаннях. Відсутність засудження і явної критики з боку дорослого допомагало зняти бар'єри при спілкуванні, робило дітей більш відкритими. Психологу, який зумів знайти контакт з дитиною, яка перебуває у неформальному об'єднанні, може надалі використовувати найбільш сильні, позитивні сторони діяльності останньої і поступово залучити її до просоціальних заходів.

Виділені стратегічні лінії, безумовно, не вичерпують всіх можливих варіантів психопрофілактичної діяльності в межах розробленої програми. Кожна може мати свою траєкторію в залежності від конкретної ситуації та індивідуальності учасників програми.

Форми профілактичної роботи включали також просвітництво, бесіди, консультування, соціальну терапію, терапію розваг і дозвілля.

Консультування передбачало вихід на конкретні проблеми неповнолітніх з неповних сімей, причини їх виникнення і спільну роботу з їх переосмислення [200; 213; 214; 217; 218 та ін.].

Основою соціально-терапевтичного впливу було надання допомоги і підтримки у вирішенні проблем неповнолітніх з неповних сімей.

Соціальна терапія проходила на індивідуальному рівні на основі безпосередньої роботи з учасниками програми в залежності від специфіки ситуації, що склалася, особливостей особистості і припускала опосередковані шляхи впливу на роботу з оточенням учасника програми, з середовищем, що перешкоджає або ускладнює його соціальний розвиток.

Соціальна терапія включала і метод, який умовно називається «залучення і захоплення дітей». Він полягає в тому, щоб зацікавити дитину якою-небудь ідеєю, викликати в неї бажання брати участь у запропонованих заходах, відводячи їй при цьому активну роль. В якості одного з методів корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей пропонувалася й індивідуальна трудова терапія. Передбачалося, що в процесі трудової діяльності дитина зуміє знайти способи самореалізації, відволіктися від безглузлого проведення часу.

Соціальна терапія проходила і на груповому рівні. Серед групових форм соціальної терапії особливо відзначимо тренінги особистісного зростання, саморегуляції, рольової поведінки, різні види ігрової терапії, спрямовані на розвиток навичок спілкування, культури поведінки під час проведення масових заходів.

При розробці комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей ми зважали на те, що вживання алкоголю неповнолітніми забезпечує їх включення у середовище однолітків, підвищення самооцінки, зняття емоційної напруги. Куріння, алкоголізація можуть бути інструментами налагодження відносин з однолітками, своєрідною соціалізацією. Тому при реалізації розробленої програми ми брали до уваги те, що види адиктивної

поведінки виконують важливі для неповнолітніх функції, їх неможливо просто усунути. Необхідно запропонувати альтернативні види поведінки, що задовольняють їх потребам, тобто змінити форму поведінки, залишивши незмінними цілі розвитку.

Принципами побудови програми соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей були:

1. Багатофакторність впливу на особистість неповнолітніх з неповних сімей і їх навколишнє соціальне середовище.
2. Формування групи неповнолітніх, які змогли б виконувати соціально-підтримуючі функції для інших членів групи.
3. Обговорення результатів і ефективності роботи програми, виявлення помилок, проблем та шляхів їх подолання.
4. Добровільність участі у програмі.
5. Конфіденційність відомостей про учасників програми.

Мета програми: соціально-психологічна корекція адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Завдання:

1. Формування життєвих навичок, що забезпечують відмову неповнолітніх з неповних сімей до вживання будь-яких психоактивних речовин, та розвиток вміння ефективно будувати спілкування і взаємодію з людьми, приймати відповідальні рішення.
2. Виховання позитивної самооцінки, усвідомлення наявності власних цінностей у житті.
3. Наявність відомостей про психоактивні речовини.

Реалізація поставлених завдань здійснювалася через застосування занять, що сприяють перенесенню позитивного досвіду учасників програми у реальне життя.

Програма, зокрема, включає такі методи роботи:

1. Психологічна корекція:
  - а) соціально-психологічний тренінг спілкування;

- б) тренінг сензитивності;
- в) тілесно-орієнтований тренінг.

2. Драматична психоелевація означає «піднесення душі» (подолання недоліків) (вплив театральними прийомами; програвання складних, подібних життєвим, загальних ситуацій).

3. Розминки (мовні, рухові, голосові).

Для проведення занять необхідним було приміщення, яке дозволяло працювати в колі і виконувати рухові вправи, мати можливість малювати як за столами, так і лежачи на підлозі.

Були запропоновані вправи, які збільшують супротив учасників програми до чинників розвитку адиктивної поведінки.

Нижче наведено низку вправ, які виявилися найбільш дієвими у програмі соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Вправа «Добрі справи».

Згадайте, яку конкретно добру справу Ви зробили за вчорашній день? Кому? Що ви при цьому відчували? Як вас віддячила ця людина? Якими повинні бути, на вашу думку, форми подяки? Чи здатні ви на добрі справи?

Вправа «Вміння сказати «ні»».

Деякі варіанти відмови:

1. Назви причину. Скажи тим, хто тобі пропонує, чому не хочеш приймати наркотик. «Я знаю, що це небезпечно для мене». «Я вже пробував і це мені не сподобалося».

2. Будь готовий до різних видів тиску. Люди пропонують наркотики, можуть бути доброзичливі або агресивні. Будь готовий піти або зробити щонебудь, що могло б зменшити тиск на тебе.

3. Зроби це просто для себе. Ти не повинен пояснювати всім свої причини. Просто скажи «Ні».

4. Май якусь справу. Якщо ти зайнятий, це вже буде причиною відмови від наркотиків. Навіть якщо ти скажеш, що всього-на-всього збираєшся піти

поїсти, то це вже можливість уникнути ситуації, коли ти знаходишся «під тиском».

5. Уникай ситуації. Ти ж можеш знати, хто вживає наркотики, в яких місцях вони збираються. Намагайся бути подалі від цих місць, від цих людей.

6. Дружи з тими, хто не вживає наркотики. Твої справжні друзі не будуть примушувати тебе приймати наркотики, пити спиртне і не будуть робити цього самі.

Важливими є бесіди про навички підтримки та збереження власного здоров'я. Кожна людина хоче бути здоровою, сильною і спритною. І кожна людина може цього домогтися, звичайно, якщо у неї немає будь-яких важких хвороб. Є один секрет здорового життя: вся справа в точному і правильному розпорядку дня.

Згадай, як ти проводиш свій день, як ти нічого не встигаєш: ні погуляти, ні читати книжки. Вже я не кажу про те, що в тебе часто не вистачає і 5 хвилин, щоб пришити собі гудзика, почистити туфлі. А про те щоб допомогти батькам по господарству, – і мови бути не може. А між тим, доба – це 24 години. Щогодини – 60 хвилин. Кожна хвилинка – 60 секунд. Звичайно, одна секунда – дуже короткий відрізок часу. Але хвилинка, в якій 60 секунд, тягнеться досить довго. А скільки дорогоцінних тисяч секунд у тебе пропадають марно!

І ось, якщо ти будеш берегти свій час і зрозумієш, який він дорогий, ти будеш встигати все: і приготувати вчасно уроки, і погуляти, і почитати.

Вставши вранці, ти зробиш гімнастику і холодне обтирання, а ввечері, вмиваючись, і почистивши зуби, ляжеш спати і проспийш покладену тобі кількість годин.

Один-два тижні тобі доведеться важко, поки ти увійдеш в ритм твердого розпорядку дня. Тобі не раз доведеться проявити і зусилля волі, і наполегливість. Тобі часто захочеться махнути рукою на своє рішення берегти час.

Ти, можливо подумаєш: хай іде, як йшло колись, так легше! Але запевняю тебе, якщо ти досягнеш твердого розпорядку, як багато справ ти будеш встигати за день!

Для відпрацювання розвитку уваги, довільності поведінки були дієвими вправи: «Слухай команду», «Ковдра», «Птахи».

Вправа «Слухай команду».

Звучить спокійна, але не надто повільна музика. Учасники йдуть в колоні один за одним. Раптово музика припиняється. Всі зупиняються, слухають вимовлену пошепки команду ведучого (наприклад: «Покладіть праву руку на плече сусіда») і відразу ж її виконують. Потім знову звучить музика, і всі продовжують ходьбу. Команди даються тільки на виконання спокійних рухів. Гра проводиться до тих пір, поки група в змозі добре слухати і виконувати завдання.

Гра допоможе змінити ритм дій, заспокоїтися учасникам і без складнощів переключиться на інший, більш спокійний вид діяльності.

Вправа «Ковдра».

Ведучий збиває ковдру і «саджає» її на стілець у центрі кола, як ніби це він сам.

Інструкція: «Уявіть собі, що тут сиджу я, Тетяна Іванівна. Зараз кожен з вас по черзі може підійти і щось зробити з цією ковдрою, тобто зі мною. Діти підходять до ковдри. ... Ну як, тепер вона вам подобається? .. Що ви відчуваєте?»

Вправа «Птахи».

Можна запропонувати якусь асоціацію зі станом групи і в ігровій формі відреагувати накопиченням почуттів.

Інструкція: «Наша група зараз схожа на пташину зграю: всі зайняті своїми справами, перемовляються про щось. Давайте побудемо цими птахами, уявимо себе ними ... Що ви відчуваєте, літаючи в цій зграї?»

Наступний блок занять – це сформувати вміння протистояти чужій думці.

Для формування цих навичок були запропоновані і проведені нижченаведені вправи.

«Різні відповіді».

Вправа допомагала учасникам навчитися краще відрізнити упевнені відповіді від неупевнених і агресивних.

Перед виконанням вправи з учасниками обговорювалося, як вони розуміють відмінність впевнених відповідей, неупевнених і агресивних. Ведучий підсумовує і надає приклади подібних відповідей.

Заздалегідь складається список складних ситуацій, в яких гіпотетично можуть виявитися учасники. Наприклад: «Друг просить у тебе книгу, а ти сам узяв її тільки що почитати. Ти говориш ...». Групі пропонується перша ситуація зі списку, вибираються три добровольці, які демонструють неупевнену, агресивну і упевнену відповіді в даній гіпотетичній ситуації. Після виконання, група обговорює, які відповіді вийшли в учасників, при цьому важливо звернути увагу не тільки на вербальні, а й на невербальні компоненти. У наступній ситуації беруть участь інші три члени групи. У подальшому можна використовувати одну ситуацію на одного учасника, щоб він спробував відповісти неупевненою, агресивною і впевненою відповіддю в даній ситуації.

«Установи контакт».

Мета: формування вміння встановлювати контакт невербальними засобами.

Всі учасники розташовуються великим півколом. Кожен з учасників виходить у центр і намагається будь-якими доступними засобами, але тільки невербальними, встановити контакт з кожним учасником завдання.

«Говори».

Мета: розвиток уміння контролювати імпульсивні дії. Скажіть учасникам наступне: «Друзі, я буду ставити прості і складні питання. Але відповідати на них можна буде тільки тоді, коли я дам команду: «Говори!» Давайте потренуємося: «Яке зараз пора року?» (Ведучий робить паузу).

«Говори!»; «Якого кольору у нас стеля?» ... «Говори!» І так далі. Гра проводиться як індивідуально, так і з групою.

«Відповідь «ні».

Мета: відпрацювання навички говорити «ні» у різних ситуаціях.

Метод: дидактична гра у формі інсценування.

Перший учасник грає роль людини, на яку тиснуть і вона повинна знайти вихід з ситуації, кажучи «ні». Решта учасників повинні чинити тиск. Важливо, щоб всі учасники спробували себе у першій ролі.

Ситуації.

Твій друг пропонує тобі:

а) вкрасти кілька цигарок;

б) прогуляти заняття;

в) втекти з дому;

г) випити пиво;

д) покурити травичку;

е) списати контрольну роботу;

«Великий майстер».

Кожен по колу починає зі слів: «Я великий майстер ...». Наприклад, піших прогулянок, приготування кави і т. п. Причому, інших учасників треба переконати в цьому.

Ведучий запитує у групи: «А хто-небудь є в групі, хто робить це краще? Вся група повинна погодитися, що людина в цій справі дійсно великий майстер. У кожної людини є щось, що вона робить краще, в чому вона відчуває себе майстром, і це її ресурс. Вправа актуалізує сильні сторони.

«Прорвися до кола».

Учасники стають у коло, тримаючись за руки. Один учасник стоїть поза колом і його завдання – опинитися в центрі кола.

Ця вправа виявляє приховану агресію групи. Після відпрацювання агресії група може поставитися до цього учасника по-іншому. Іноді потрібна

участь психолога, він повинен надати підтримку цьому учаснику, особливо якщо її не надає ніхто з членів групи.

«Секрети».

Учасникам пропонується на листочку паперу написати свій секрет, але не підписуватися, потім скласти записку і покласти її в загальну купу в середину кімнати. Потім кожен учасник по черзі вибирає записку і читає її вголос групі, ніби це його власний секрет.

Спочатку учасники намагаються переконатися, чи дійсно ніхто не зможе дізнатися, що саме вони написали цю записку. Після цього вправа викликає зацікавленість і проходить жваво.

«Наші запитання».

Ставимо в центр кімнати коробку і пропонуємо учасникам написати записки з такими запитаннями, які їх цікавлять, але вони не вирішуються задати їх вголос, соромляться запитати. Обов'язково слід сказати, що підписувати їх не треба і вам не важливо, хто саме написав конкретні запитання. Учасники повинні відчувати себе в безпеці. Потім ці запитання можна обговорити. Якщо запитань дуже багато, можна обговорювати їх на наступних заняттях. Якщо ж їх дуже мало, можна поставити цю коробку в якесь певне місце і учасники зможуть класти в неї запитання на інших зустрічах.

Вправа «Два в одному».

Учасники інтуїтивно занурюються у світ цінностей, ідеалів та інтересів своєї статі. Ця вправа дозволяє учасникам усвідомити особливості «чоловічого» і «жіночого» культурних світів, визначитися в рамках власного світу.

Для проведення цієї вправи ведучому треба приготувати різноманітні предмети, які традиційно пов'язуються в нашій культурі з чоловічим або жіночим світом інтересів. Для дівчат – косметика, прикраси, шарфи, сумочки, квіти і багато іншого. Для хлопців – машини, мотоцикли, зброя і т. д. Учасникам повинні бути надані також папір, дрібні, олівці, великі

шматки тканини для зображення тих предметів і тих сфер життя, які не забезпечені реальними предметами. Дівчатам пропонується створити «жіночий світ», а хлопцям – «чоловічий світ». Кімната повинна бути розділена на дві половини умовно, тобто учасники можуть спостерігати, як створюється інший світ. Так само щодо предметів: якщо хлопцям знадобляться «жіночі» предмети, їх можна надати їм, і навпаки. Це дозволяє учасникам вільно проявляти свою фантазію в уявленні про «чоловіка» і «жінку», а стереотипи суспільства (у вигляді набору предметів) лише пропонуються.

Обговорення. Хто як себе почуває в обладнаному просторі? Хто щонебудь хоче розповісти про свій світ? Як проходить життя у вашому світі? Після розповідей про свої світи, якщо щось здалося цікавим або незвичайним, ведучий або учасники можуть уточнити щось для себе за допомогою питань. Потім дівчата діляться враженнями, що вони дізналися нового про «чоловічий світ», а хлопці – «про жіночий світ». Можна запропонувати кожній групі аркуш ватману і крейду, щоб вони зобразили світ протилежної статі, і знову поділитися враженнями.

Вправа «Як інша людина».

Для цієї вправи треба принести якомога більше листівок із зображеннями чоловіків і жінок. На кожній листівці повинна бути зображена лише одна людина. Підібрати листівки треба так, щоб були представлені люди різного віку, починаючи з немовлят, різних епох, професій, у різному одязі і без одягу. Можна використовувати репродукції картин, фотографії скульптур. Листівки треба розкласти на столі так, щоб їх можна було добре розгледіти.

Інструкція: «Давайте встанемо навколо столу і подивимося, кожен зі свого місця, на ці листівки. Зараз ми будемо ходити повільно навколо столу, щоб мати можливість пильніше розглянути їх усі. Чіпати руками листівки не треба. Постарайтеся закріпити очима ту листівку, яка вас чимось притягує, подобається. Про всяк випадок зверніть увагу на ще одну, раптом ви з кимось

збіглися у виборі. Примітили? Тепер постарайтеся встати так, щоб бути з іншої сторони цієї листівки, поки інші ще не визначилися у виборі ... Всі вибрали? Візьміть її. Якщо вашу листівку взяли, візьміть запасний варіант. Тепер давайте сядемо в коло. Спробуйте уявити себе цією людиною. Будучи нею, що ви відчуваєте, про що думаєте? Уважно розгляньте своє тіло, які почуття воно викликає? Зверни увагу на свій одяг, вираз обличчя, позу. Чим ти зараз зайнятий? Чим взагалі займаєшся в житті? Який у тебе характер? Що ти любиш? А тепер давайте поділимося своїми роздумами. Свою розповідь ми будемо починати зі слів: «Я чоловік (жінка), мені стільки-то років».

Вправа «Два світи».

Група ділиться на дві частини – чоловічу та жіночу. Учасники встають один напроти одного «стіною» і по черзі говорять один одному:

Мені подобається бути жінкою / чоловіком, тому що ... Мені хочеться бути чоловіком / жінкою, тому що ... Мені важко бути жінкою / чоловіком, тому, що ... Я пишаюся, що я чоловік / жінка, тому що ... Я заздрю чоловікам / жінкам, тому що ... Мені не подобається в чоловіках / жінках ... Добре бути жінкою / чоловіком, тому, що ...

Вправа «Жінка у розвитку».

Створюється історія якоїсь жінки. Група визначає, як її звать, чим вона займається. Учасники вибирають собі різні етапи її життя і потім послідовно розповідають її історію в міру її дорослішання. Тут можна звернути увагу на вибір віку учасниками. Можна так само створити історію чоловіка.

Вправа «Коли я стану дорослим».

Ця вправа дозволяє учасникам задуматися про те, з якими надіями і тривогами пов'язано для них майбутнє перетворення на чоловіка (жінку), чого б вони хотіли досягти в майбутньому. Ведучий прикріплює до великої дошки фотографії чоловіків і жінок різних професій. Наприклад, чоловіки – лікар, бізнесмен, вчитель, спортсмен, чоловік з дитиною, танцюрист, музикант, робочий, каскадер, солдат, поліцейський, художник, водій, офіціант. Жінки – лікар, медсестра, секретар, вчитель, спортсменка, жінка з

дитиною, фотомодель, балерина, працівниця фабрики, офіціантка. У кожній картинці є номер. Діти розглядають фотографії і визначають, чим займаються ці люди.

Обговорення. Чим займаються ці чоловіки і жінки? На кого з них ти хотів би бути схожий, чому він (вона) тебе приваблює? Як ти думаєш, чи зможеш ти стати таким (такою) і що для цього потрібно? На кого тобі зовсім не хотілося б бути схожим?

При обговоренні акцентується увага на тому, яким учасники бачать своє майбутнє, порівнюють свої бажання зі своїми можливостями. Подібне експериментування дає учасникам досвід у виборі напрямку свого життєвого шляху, своїх пріоритетів.

Вправа «Твоє життя».

Інструкція: «Намалюй щось, що символізувало б тебе маленького і тебе похилого. І подумай, що тобі сьогоднішньому можеш дати ти маленький і ти літній, що допомогло б тобі зараз».

Після вправи учасники діляться своїми відкриттями.

Вправа «Сімейки тварин».

Ця вправа піднімає настрій, активізує учасників. Для цієї вправи ведучий заготовлює листочки паперу з назвами тварин, наприклад: корова, кішка, собака, свиня. Кожна з цих тварин пишеться кілька разів, загалом має вийти стільки листочків з назвами тварин, скільки учасників групи. Всі вони згортаються так, щоб не було видно написи.

Інструкція: «Зараз я пропоную пограти в сімейки тварин. Я підкину листочки вгору, і кожен візьме один з них. Прочитайте на ньому назву тварини, але не називайте її вголос. Після цього закрийте очі і видавайте звуки вашої тварини. За звуком вам треба буде об'єднатися зі своєю сім'єю. Намагайтеся тримати очі закритими і «говорити» тільки як ваша тварина. Очі можна буде відкрити по моїй команді».

Ведучий просить відкрити очі після того, як всі сімейки зберуться. Ведучий запитує у кожної групи, хто вони. Це дає можливість переконатися, чи всі опинилися в своїй групі.

Обговорення: Як ви шукали свою групу? Ходили і прислухалися до звуків або стояли і намагалися голосно видавати звуки? Що ви відчули, коли знайшли свою сім'ю?

Вправа «Троянда і будяк».

Дається два цих предмета одному з учасників. І він може підійти до будь-якого з тих, хто в колі і сказати: «Я дарую тобі цю троянду за те, що ти ... і дарую тобі цей будяк за те, що ти ... (троянда – за ту якість, яку ти приймаєш в людині, воно тобі подобається, а будяк – за ту якість, яку ти не приймаєш в людині, над якою, як тобі здається, їй потрібно попрацювати). Учасник, що отримав троянду і будяк «дарує» їх іншому члену групи і т. д.

Кінець цього етапу є підведення підсумків роботи, згадування різних епізодів і сценок, орієнтація учасників у матеріалі занять, допомога щодо включення досвіду, набутого в групі в повсякденному житті.

На останньому занятті можна запропонувати дві вправи, які позиціонуються як завершувальний етап у спілкуванні з учасниками.

Вправа «Побажання».

Кожен учасник пише на листку паперу будь-яке побажання, згортає листок і кладе його в центр кімнати. Коли всі учасники напишуть свої побажання, вони стають в коло і милуються безліччю побажань в центрі. Потім кожен виймає по одному побажання, і, таким чином, виходить, що всі учасники групи обмінялися побажаннями.

Вправа «Чемодан в дорогу».

Інструкція: «Наша робота підходить до кінця. Ми, звичайно, будемо зустрічатися, але не будемо більше збиратися тут всією нашою групою і займатися. Ми провели тут багато часу і багато дізналися один про одного. Зараз ми для кожного з нас зберемо «валізу» – зберемо якості та особливості, що проявились на наших заняттях. Кожен з нас буде виходити з кімнати, а ті,

хто залишилися будуть вирішувати, які якості ми йому зберемо, ми візьмемо одну якість, яка нам сподобалася, з тих, що вже є в учасника і одну якість, яку нам хотілося б, щоб він змінив. Вибирати якості будемо всі разом, щоб між нами була згода з приводу цих виборів. Хто хоче вийти першим?».

Виявлення психологічної готовності до вживання психотропних речовин обумовлює необхідність нового підходу до вирішення проблеми алкоголізму та наркоманії неповнолітніх. Він полягає в перенесенні акценту з проблеми алкоголізму до проблем людини, що зловживає алкоголем, до проблеми особистості. Іншими словами, долається зосередженість на самому факті зловживання, стає очевидною наївність подібного уявлення про цілі антиалкогольної роботи: «лише б не пили, а інше додасться». Насправді, рішення проблеми алкоголізму та наркоманії виходить за рамки тільки однієї сфери зловживання.

При проведенні психопрофілактики адиктивної поведінки слід пам'ятати, що психологічна готовність до вживання психоактивних речовин полягає у нездатності адекватного сприйняття ситуацій, пов'язаних з необхідністю подолання життєвих труднощів, налагодження відносин з оточуючими, правильної регуляції своєї поведінки. Цей феномен являє собою поєднання певних особистісних особливостей, що перешкоджають соціальній адаптації неповнолітніх з неповних сімей. Будучи особистісним утворенням, психологічна готовність до адиктивної поведінки проявляється не завжди, перебуваючи у латентному стані. Вона актуалізується у ситуації неможливості задоволення значимих соціальних потреб неповнолітньої дитини.

Розглянемо типову ситуацію розвитку неповнолітньої дитини з неповної сім'ї, яка в силу різних причин постійно отримує зауваження, догани від вчителів, погано вчиться і не зустрічає розуміння і підтримки у батьків, оскільки ті не вміють (або не хочуть) зайняти правильну виховну позицію і шукати адекватні методи психолого-педагогічного впливу.

У цьому випадку виявляється низка соціальних потреб неповнолітнього:

а) потреба у позитивній оцінці значущих для нього дорослих (оскільки наслідком негативної оцінки зазвичай буває негативна оцінка батьків);

б) потреба у самоповазі (оскільки низька оцінка успішності зазвичай асоціюється з недостатнім розвитком здібностей і інтелекту);

в) потреба у спілкуванні (думка вчителя у підлітковому віці в значній мірі визначає думку колективу, а низька оцінка успішності не сприяє покращенню становища учня в системі міжособистісних відносин у колективі класу).

Основною характеристикою фрустрованої поведінки неповнолітніх є втрата ними первісно значущої мети. Однак, їх дії і поведінка в цілому можуть бути цілком цілеспрямовані, але досягнення нової мети позбавлене сенсу відносно початкової мети чи мотиву їх поведінки і діяльності. У результаті первинна мета втрачається, і у неповнолітнього актуалізується інша – позбутися від негативних емоційних переживань, викликаних психотравмуючими впливами (проблемами у неповній сім'ї, негативною оцінкою вчителя, зневагою однокласників та ін.)

Для неповнолітніх «групи ризику» з неповних сімей ситуація утруднення у досягненні бажаного дуже часто адекватна ситуації неможливості задоволення потреб. Це, як правило, пов'язано або з їх особистісними особливостями, або з засвоєними раніше стереотипами поведінки, що дозволяють уникати негативних емоційних переживань в ситуації неуспіху. Відсутність розвинутої звички до подолання труднощів, прагнення скоріше відновити стан емоційного благополуччя спонукає неповнолітніх переглянути ситуацію, негативно оцінену дорослими, уявити її собі такою, в якій немає необхідності застосовувати вольові зусилля.

Природно, що всі механізми захисної поведінки ще не усвідомлюються неповнолітніми, вони інтуїтивно шукають те, що задовольняє їх рішення.

Важливу роль у цьому відіграє і те, що більшість неповнолітніх «групи ризику» з неповних сімей, незважаючи на наявність негативного життєвого досвіду, залишаються внутрішньо інфантильними. Досягнення максимально

можливого у даних умовах емоційного благополуччя, прагнення до життя «за принципом задоволення» є визначальним і сенсоутворювальним мотивами інфантилізму. Тому самосвідомість підлітка прямує лише «по лінії найменшого опору», що детермінує включення захисних механізмів поведінки, як мимовільних, неусвідомлюваних процесів, покликаних позбавити від сприйняття небажаної психотравмуючої інформації, усунути тривогу і напруженість. Їх дія звичайно нетривала і триває до тих пір, поки потрібен «відпочинок» для нової активності. Проте, якщо стан емоційного благополуччя фіксується на тривалий період і по суті замінює активність, то психологічний комфорт досягається ціною спотворення сприйняття реальності, або самообманом.

Психологічний захист, спотворюючи реальність, з метою одномоментного забезпечення емоційного благополуччя, діє без урахування довгострокової перспективи. Мета досягається через дезінтеграцію поведінки, нерідко пов'язану з виникненням відхилень у розвитку особистості.

У міру збільшення негативної інформації, критичних зауважень, невдач, неминучих при порушенні процесу соціалізації, психологічний захист, тимчасово дозволяє неповнолітнім з неповних сімей ілюзорно-позитивно сприймати об'єктивне неблагополуччя, стає все менш ефективним. У разі неефективності його дії, або недостатньої сформованості, при виникненні загрози невротичного зриву неповнолітній інстинктивно шукає вихід і нерідко знаходить його у зовнішньому середовищі. До зовнішніх способів захисту від психотравмуючої ситуації належить і вживання психоактивних речовин.

Єдність психологічних механізмів, що лежать в основі алкоголізму, наркоманії, невротичних проявів, психотичних реакцій, самогубств, відзначають як вітчизняні, так і зарубіжні автори.

Таким чином, неповнолітні з неповних сімей, які зіткнулися з неможливістю змінити свій негативний емоційний стан продуктивним

шляхом і не мають ефективних способів психологічного захисту, опиняються перед вибором: невроз або вживання психоактивних речовин. Якщо соціальний контроль досить високий і забороняє вживання алкоголю (наркотиків), велика можливість захворювання неврозом. У разі відсутності соціального контролю при доступності алкоголю (наркотиків) актуалізована психологічна готовність до вживання психоактивних речовин, як правило, реалізується.

Іншими словами, ті неповнолітні з неповних сімей, яким властива така психологічна готовність, у ситуації ускладнення щодо задоволення життєво важливих соціальних потреб, схильні до алкоголізму або неврозу. У цьому випадку вони поділяються на дві групи: більш імпульсивні, авторитарні і екстравертовані – стають на шлях алкоголізму; більш конформні, інтровертіровані – хворіють на невроз.

Як показав попередній аналіз, актуалізацію психологічної готовності до вживання психоактивних речовин обумовлюють такі внутрішні і зовнішні причини:

- нездатність неповнолітніх з неповних сімей до продуктивного виходу із ситуації ускладнення у задоволенні актуальних життєво важливих потреб;
- несформованість або неефективність способів психологічного захисту неповнолітніх з неповних сімей, що дозволяє їм хоча б тимчасово зняти емоційне напруження;
- наявність психотравмуючої ситуації, з якої неповнолітні з неповних сімей не знаходять конструктивного виходу.

За таких умов неповнолітні з неповних сімей виявляються безпорадним перед негативними емоційними станами. Інстинктивно рятуючись від дезінтеграції психічних функцій і виникнення невротичних проявів, вони вдаються до зміни свого стану штучним (хімічним) шляхом.

У підлітковому віці стан емоційної напруженості, психічного дискомфорту, причини яких не усвідомлюються, виникають дуже часто. Цей критичний етап у розвитку особистості іноді протікає настільки болісно, що

неповнолітніх з неповних сімей мимоволі прагнуть пережити його у відході від реальності.

У межах психопрофілактичного блоку комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей було запропоновано заходи психопрофілактики та корекції Інтернет-залежності у неповнолітніх з неповних сімей.

Метою цих заходів були: створення умов для запобігання виникненню Інтернет-залежної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей, а у разі вже наявної Інтернет-залежності – для зменшення її рівня та запобігання зривам ремісії та зниження шкоди від адикції, зокрема з використанням потенціалу закладу освіти.

Запропоновані заходи було реалізовано у форматі проєкту з профілактики Інтернет-залежної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей.

На першому занятті усі учасники групи боали участь у розробці проєкту за заданим ведучим алгоритмом. Такий підхід сприяв усвідомленню учасниками своєї причетності до створення проєкту; вони мали можливість вносити свої пропозиції та корективи, а тому вже на початковому етапі сприймали проєкт не як нав'язаний ззовні, а як розроблений самостійно, хоча і за допомогою фахівця.

Дотримання цієї умови мотивувало учасників на активність та зацікавленість у процесі всієї подальшої проєктної діяльності. Усі заняття, включені у програму, реалізувалися через інтерактивні форми роботи з неповнолітніми та членами їхніх сімей.

Інтерактивні форми роботи були обрані як найбільш доцільні для ефективного досягнення поставлених у програмі завдань. Вони дозволяли об'єднати різні методи роботи: дискусії, практичні вправи, рольові ігри, практикуми тощо.

Важливо, що з використанням інтерактивних форм роботи створюються умови для переосмислення своєї поведінки та набуття позитивного досвіду у процесі занять.

Це означає, що учасники мають можливість одночасно з отриманням інформації обговорювати неясні моменти, ставити запитання, відразу закріплювати отримані знання, формувати навички поведінки.

У такій формі інформація засвоюється швидше, учасники залучаються до процесу, а сам процес пізнання стає легшим та цікавішим.

Теоретична частина занять є інформуванням і навчанням учасників та членів їхніх сімей з питань Інтернет-залежності.

Вона включає проведення комплексу лекцій, бесід, просвітницьких заходів, видання та розповсюдження спеціальної літератури, відео- та аудіоматеріалів, документальних фільмів тощо. Така форма профілактичної роботи дає можливість неповнолітнім та членам їхніх сімей отримати необхідну інформацію, співвіднести її з власним досвідом, знаннями, поглядами, конструктивно переосмислити, зробити висновки, обговорити різні думки з питань, що розглядаються.

У практичну частину занять входили тренінги та активізація особистісних ресурсів учасників. Тренінги були спрямовані на створення необхідних умов для формування в учасників особистісних структур, що забезпечують стійкість до виникнення Інтернет-адикції.

До таких тренінгів належали, наприклад, тренінги на подолання відчуження та формування адекватної самоідентифікації; тренінг стійкості до негативного соціального впливу, що допомагає розвивати здатність говорити «ні» у разі негативного тиску однолітків; тренінг афективно-ціннісного навчання, у ході якого формуються навички прийняття рішення, підвищується самооцінка, стимулюються процеси самовизначення та розвитку позитивних цінностей; тренінг формування життєвих навичок, спрямований на формування вміння спілкуватися, підтримувати дружні зв'язки та конструктивно вирішувати конфлікт.

Активізація особистісних ресурсів учасників була спрямована на організацію діяльності, альтернативної узалежненій поведінці. У випадку з Інтернет-залежністю альтернативними видами діяльності є організація спілкування в реальному форматі, зустрічі з друзями та іншими значущими людьми, подорожі, пізнавальні екскурсії, творче чи інше продуктивне дозвілля, залучення до наукової діяльності тощо.

Дозвілля для учасників реалізувалося у формі спільних відвідувань культурних та спортивних заходів, походів, творчих вечорів тощо.

Заняття мали блочно-модульну структуру

- блок роботи з сім'єю (орієнтований на освіту сім'ї);
- блок особистісного розвитку (орієнтований на розкриття в учасників особистісних ресурсів, що перешкоджають виникненню чи розвитку адикції);
- блок дозвілля (орієнтований на продуктивну зайнятість учасників та захоплююче дозвілля).

Блок роботи з сім'єю включав:

- бесіди, які проводяться учасниками в якості домашнього завдання у колі своєї сім'ї на теми, пов'язані з впливом Інтернету на життя людини з наступним аналізом цих розмов на занятті групи;
- поширення у сім'ях учасників інформаційних та просвітницьких матеріалів (буклетів, листівок) про правильне користування мережею-Інтернет, що не викликає виникнення залежності від нього, а також причин виникнення Інтернет-адикції.

Цей блок не містив модулів і мав інформаційно-просвітницький характер. У той же час, цей блок необхідним, оскільки сприяв освіті членів сім'ї, підвищенню рівня уваги в сім'ї до перших проявів залежної поведінки та, як наслідок, вживання своєчасних заходів при прояві ознак адикції.

Крім того, цей блок орієнтував всіх членів сім'ї на формування культури та організації здорового способу життя під час користування Інтернетом.

Блок особистісного розвитку був основним і включав низку модулів.

Модуль інформаційний (теоретичні заняття з учасниками у формі групових лекцій та дискусій на теми, пов'язані з впливом Інтернету на життя людини; їх основна мета – ознайомлення з необхідною інформацією та вироблення позитивних когнітивних установок щодо користування мережею Інтернет).

Модуль особистісного розвитку (практичні заняття для учасників у формі тренінгових вправ, рольових ігор, занять з моделювання ефективної соціальної поведінки; їх основна мета – формування життєвих навичок та розвиток особистісних якостей, що допомагають справлятися з важкими життєвими ситуаціями та психологічними проблемами, формування в учасників психологічної стійкості до стресових ситуацій і фрустрацій, формування захисної поведінки від виникнення проблем потенціалу здоров'я – освоєння та розкриття ресурсів психіки та особистості, підтримку учасників і допомогу у самореалізації власного життєвого призначення).

Модуль складається з тематичних розділів:

- «Психологічна діагностика». Розділ спрямований на виявлення схильності до адиктивної поведінки, у т.ч. до Інтернет-адикції.

- «Ціннісне ставлення до життя». Реалізувався у формі групових тренінгів особистісного зростання, спрямованих на вироблення навичок ставити життєві цілі та планувати їх досягнення, формування цілісного погляду на свій життєвий шлях, здатності долати перешкоди на шляху досягнення мети.

- «Позитивне ставлення себе». Реалізувався у формі групових тренінгів та рольових ігор, спрямованих на підвищення рівня самопізнання, подолання відчуження, розвиток адекватної самооцінки та адекватної самоідентифікації, формування позитивного образу Я, розвиток навичок позитивного мислення.

- «Керую собою». Реалізувався у формі групових тренінгів, спрямованих на зниження рівня тривожності та напруженості, управління емоціями, стресостійкість, самоконтроль.

- «Комунікації». Реалізувався у формі групових тренінгів та занять з моделювання ефективної соціальної поведінки, розвитку стійкості до негативного соціального впливу, освоєння комунікативної грамоти, розвитку навичок ефективного спілкування, мотивування на спілкування у режимі реальності.

Модуль «Я можу все!». Реалізувався через включення учасників «групи ризику» до суспільної та наукової роботи, у проєктну діяльність, постійне створення для них «ситуацій успіху»; основна мета – створення для учасників «групи ризику» в умовах освітнього процесу психологічної атмосфери, сприятливої для їх самореалізації, сприяння формуванню у них упевненості у своїх силах, адекватної самооцінки, розвитку цілепокладання.

В рамках цього модуля також проводилася індивідуальна робота з учасниками «групи ризику»: бесіди, консультації, довірчі розмови.

Блок дозвілля включав спільне групове проведення дозвіллевих заходів: відвідування виставок, походи в театр, спільні перегляди фільмів, спільні прогулянки на природу, залучення групи до шкільних дозвіллевих заходів: творчі вечори, спортивні змагання і т.д.; основна мета – подолання страху міжособистісних комунікацій, формування дружніх відносин, підвищення впевненості у спілкуванні з оточуючими людьми, формування позитивного ставлення до спілкування у реальних умовах.

Блок дозвілля був важливою формою профілактики, що активізує особистісні ресурси. Залучення до заняття спортом, творча діяльність, участь у громадській діяльності – все це значною мірою активізує особистісні ресурси, що забезпечують розвиток особистості, її здоров'я та стійкість до негативного зовнішнього впливу.

Загалом, розроблена програма була практико-орієнтованою. Практичні заняття посідали основне місце і включали:

- групові тренінги, рольові ігри, заняття з моделювання ефективної соціальної поведінки;

- індивідуальну роботу з учасниками «групи ризику» щодо створення для них «ситуації успіху»;

- спільні групові дозвіллієві заходи.

Структура програми була побудована таким чином, що цілісна та послідовна реалізація всіх її складових частин забезпечувала проведення одночасно первинної, вторинної та третинної профілактики залежної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей. Такий результат обумовлений, по-перше, реалізацією програми саме в інтегрованій групі, що включає учасників трьох категорій: не схильних до адиктивної поведінки, які мають початкову стадію прояву залежності та мають стійку стадію залежності, по-друге, - включенням до структури програми теоретичних та практичних занять, спрямованих одночасно для цілей первинної, вторинної та третинної профілактики.

Зокрема, первинна профілактика проводилася щодо учасників, які не мають Інтернет-залежності, її мета – не допустити виникнення адикції.

Вторинна профілактика проводилася щодо учасників із початковою стадією Інтернет-залежності. Мета вторинної профілактики – раннє виявлення і реабілітація нервово-психічних порушень і робота з «групою ризику», тобто з учасників, що мають виражену схильність до формування поведінки, яка відхиляється без прояву такої в даний час.

Третинна профілактика проводилася щодо учасників із сталою Інтернет-залежністю. Її мета – запобігання зривам ремісії та зниження шкоди від залежності у осіб із Інтернет-адикцією, що сформувалася.

При реалізації програми можливі ризики.

Так, враховуючи наявність деформацій особистісних структур в учасників, які страждають на Інтернет-залежність, їх емоційну закритість, імпульсивність, часто нещирість, недисциплінованість, непереборне бажання перебувати он-лайн в мережі Інтернет та інші негативні особисті якості, не слід очікувати, що учасників з великим бажанням включатимуться до процесу самовдосконалення. Тому фахівцю слід виявляти терпіння та

терпимість і на першому етапі застосовувати методи мотивації учасників до роботи над собою.

Крім того, робота над собою вимагає великих внутрішніх зусиль, це справжнє подолання себе. Не всі учасники зможуть протягом періоду реалізації програми дисципліновано відвідувати всі заняття; у зв'язку з цим фахівцю слід передбачити додаткові заняття; учасники повинні розуміти, що пропуск занять все одно доведеться компенсувати наступним відвідуванням.

Не у всіх учасників члени сім'ї виявлять бажання до вивчення просвітницької літератури про небезпеку Інтернет-залежності. У цьому випадку не слід чинити на них тиск. Важливіше, щоб сам учасник виявив інтерес до участі у програмі.

При розробці комплексної програми психопрофілактики і соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей враховувалося те, що кожному суспільству властиві такі форми соціальних відхилень і в тих масштабах, які впливають із конкретно-історичних умов його існування – соціальних, економічних, політичних, моральних та ін. [74; 78; 79; 105; 140 та ін.]. Обсяг соціальних відхилень дозволяє судити про моральний клімат даного суспільства, рівні законності і правопорядку, ступень згуртованості соціальних груп.

Серед завдань соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей у межах розробленої програми вбачалися:

1. Формування життєвих навичок, які забезпечують відмову неповнолітніх від прилучення до будь-яких психоактивних речовин, включаючи вміння ефективно будувати спілкування і взаємодію з людьми, приймати відповідальні рішення.

2. Виховання позитивної самооцінки, усвідомлення наявності власних цінностей у житті.

3. Наявність відомостей про психоактивні речовини.

Реалізація поставлених завдань здійснювалася через застосування занять, що сприяли перенесенню позитивного досвіду учасників в реальне

життя.

Вступне заняття.

Мета заняття: знайомство учасників один з одним, з ведучим.

Вправа «Хто Я?».

Інструкція: Візьміть аркуш паперу і дайте відповідь на питання «Хто Я?». Кілька разів. Після цього учасники зачитують написане і дають пояснення.

Вправа «Моя улюблена Тварина».

Учасники по черзі коротко розповідають про свою улюблену тварину, чому вони її люблять, звідки вона у них.

Вправа «Оплески по колу».

Інструкція: «Ми добре попрацювали сьогодні і мені хочеться запропонувати вам гру, в ході якої оплески спочатку звучать тихенько, а потім стають все сильніше і сильніше».

Ведучий починає плескати у долоні, дивлячись і поступово підходячи до одного з учасників групи. Потім цей учасник вибирає з групи наступного учасника, кому вони аплодують удвох. Третій вибирає четвертого і т.д. Останньому учаснику аплодує вже вся група.

Блок 1. Робота з агресією.

Мета: корекція агресії неповнолітніх з неповних сімей.

Завдання:

- бути уважним до потреб і проблем неповнолітніх з неповних сімей;
- демонструвати модель неагресивної поведінки;
- навчати прийнятним способам вираження гніву;
- давати неповнолітнім з неповних сімей можливість проявляти гнів безпосередньо після фруструючої події;
- навчати розпізнаванню власного емоційного стану і стану оточуючих людей;
- розвивати здібності до емпатії;
- розширювати поведінковий репертуар неповнолітніх з неповних сімей;

- відпрацьовувати навички реагування у конфліктних ситуаціях;
- вчити брати відповідальність на себе.

Заняття № 1.

Вправа «Ласкаві лапки».

Мета: зняття напруги, м'язових затисків, зниження агресивності, розвиток почуттєвого сприйняття, гармонізація відносин між неповнолітньою дитиною і дорослим.

Дорослий підбирає 6-7 дрібних предметів різної фактури: шматок хутра, пензлик, скляний флакон, намиста, вату та інше. Все це викладається на стіл.

Дитині пропонується оголити руку по лікоть; ведучий пояснює, що по руці будуть ходити «звіри» і торкатися ласкавими лапками. Треба з закритими очима вгадати, який «звір» торкався до руки – відгадати предмет.

Дотики повинні бути погладжуючими, приємними.

Варіант гри: «звір» буде торкатися до щоки, коліна, долоні. Можна помінятися місцями з дитиною.

Вправа «Мінялки».

Мета: розвиток комунікативних навичок, активізація учасників. Гра проводиться у колі, учасники вибирають ведучого, який встає і виносить свій стілець за коло, таким чином, виходить, що стільців на один менше, ніж гравців. Далі ведучий говорить: «Міняються місцями ті у кого ... (світле волосся, годинник і так далі). Після цього ті учасники, які мають названу ознаку повинні швидко встати і помінятися місцями, в той же час ведучий намагається зайняти вільне місце. Учасник гри, який залишився без стільця, стає ведучим.

Вправа «Розмова з руками».

Мета: навчити учасників контролювати свої дії. Якщо учасник подрався, щось зламав або заподіяв кому-небудь біль, можна запропонувати йому таку гру: обвести на аркуші паперу силует долоні. Потім запропонуйте йому оживити долоні – намалювати їм очі, рот, розфарбувати кольоровими олівцями. Після цього можна затіяти розмову з руками. Запитаєте: «Хто ви,

як вас звать?», «Що ви любите робити?», «Чого не любите?», «Які ви?». Якщо учасник не підключається до розмови, промовте діалог самі. При цьому важливо підкреслити, що руки хороші, вони багато чого вміють робити (перерахуйте, що саме), але іноді не слухаються свого господаря. Закінчити гру потрібно «укладенням договору» між руками і їх господарем. Хай руки пообіцяють, що протягом 2-3 днів вони постараються робити лише добрі справи: майструвати, вітатися, грати і не будуть нікого ображати. Якщо учасник погодиться на такі умови, то через заздалегідь обумовлений проміжок часу потрібно знову пограти в цю гру і укласти договір на більш тривалий термін, похваливши слухняні руки і їх господаря.

Заняття № 2.

Вправа «Передай м'яч».

Мета: зняти зайву рухову активність.

Сидячи на стільцях або стоячи в колі, учасники, що грають намагаються якомога швидше віддати м'яч, не впустивши його, сусідові. Можна в максимально швидкому темпі кидати м'яч один одному або передавати його, повернувшись спиною до кола і прибравши руки за спину. Ускладнити вправу можна, попросивши учасників грати з закритими очима або використовуючи у грі одночасно кілька м'ячів.

Вправа «Роззяви».

Мета: розвиток довільної уваги, швидкості реакції, навчання вмінню керувати своїм тілом і виконувати інструкції. Усі учасники йдуть по колу, тримаючись за руки. За сигналом ведучого учасники зупиняються, хлопають 3 рази у долоні, повертаються і йдуть в іншу сторону. Хто не встиг виконати завдання, вибуває з гри. Гру можна проводити під музику.

Вправа «Обзивалки».

Мета: зняти вербальну агресію, допомогти учасникам виплеснути гнів у прийнятній формі.

Скажіть учасникам наступне: «Хлопці, передаючи м'яч по колу, давайте називати один одного різними необразливими словами (заздалегідь

обговорюється умова, якими обзивалками можна користуватися. Це можуть бути назви овочів, фруктів, грибів і так далі). Кожне звернення повинно починатися зі слів: «А ти, ..., морквина!» Пам'ятайте, що це гра, тому ображатися один на одного не будемо. У заключному колі обов'язково слід сказати своєму сусідові що-небудь приємне, наприклад: «А, ти, ..., сонечко!» Гра корисна не тільки для агресивних, але і для вразливих учасників. Слід проводити її у швидкому темпі, попередивши учасників, що це тільки гра і ображатися один на одного не варто.

Заняття № 3.

Вправа «Два барани».

Мета: зняти невербальну агресію, надати дитині можливість «легальним чином» виплеснути гнів, зняти зайву емоційну і м'язову напругу, спрямувати енергію в позитивне русло. Ведучий розбиває учасників на пари і читає текст: «Рано-вранці два барана зустрілися на мосту». Учасники гри, широко розставивши ноги, схиливши вперед тулуб, впираються долонями і лобами один в одного. Завдання – протистояти один одному, не зрушуючи з місця, як можна довше. Можна видавати звуки «Бе-е-е». Необхідно дотримуватися «техніки безпеки», уважно стежити, щоб «барани» не розшибли собі лоби.

Вправа «Я бачу».

Мета: встановити довірчі відносини між дорослим і неповнолітньою дитиною.

Учасники гри, сидячи у колі, по черзі називають предмети, які знаходяться у кімнаті, починаючи кожен вислів словами: «Я бачу ...» Повторювати один і той же предмет двічі не можна.

Вправа «Дракон».

Мета: допомогти учасникам, які відчувають труднощі у спілкуванні, знайти упевненість і відчути себе частиною колективу. Гравці стають у лінію, тримаючись за плечі один одного. Перший учасник - «голова», останній – «хвіст». «Голова» повинна дотягнутися до «хвоста» і

доторкнутися до нього. «Тіло» дракона нерозривно. Як тільки «голова» схопила «хвіст», вона стає «хвостом». Гра продовжується до тих пір, поки кожен учасник не побуває у двох ролях.

Заняття № 4.

План:

Вправа «Добра тварина».

Мета: сприяти згуртуванню групи, навчити учасників розуміти почуття інших, надавати підтримку і співчувати. Ведучий тихим таємничим голосом говорить: «Встаньте, будь ласка, у коло і візьміться за руки. Ми – одна велика тварина. Давайте послухаємо, як вона дихає! А тепер подихаємо разом! На вдих – робимо крок вперед, на видих – крок назад. А тепер на вдих робимо два кроки вперед, на видих – 2 кроки назад. Вдих – 2 кроки вперед. Видих – 2 кроки назад. Так не тільки дихає тварина, так само чітко і рівно б'ється її велике добре серце. Стук – крок вперед, стук – крок назад і т.д. Ми всі беремо дихання і стукіт серця цієї тварини собі».

Вправа «Сигнал».

Мета: розвиток навичок вольової регуляції, здатності концентрувати увагу на певному сигналі. Учасники марширують під музику один за одним. Попереду йде командир, який вибирає напрямок руху. Як тільки командир грюкне у долоні, учасник, який йде останнім повинен негайно зупинитись. Всі інші учасники продовжують марширувати і слухати команду. Таким чином, командир розставляє всіх учасників у задуманому порядку. Щоб чути команди, учасники повинні пересуватися безшумно.

Вправа «Жужа».

Мета: навчити агресивних учасників бути менш уразливими, дати їм унікальну можливість подивитися на себе очима оточуючих, побути на місці того, кого вони самі кривдять, не замислюючись про це. «Жужа» сидить на стільці з рушником у руках. Всі інші ходять навколо неї, будують пики, дражнять, доторкаються до неї. «Жужа» терпить, але коли їй все це набридає, вона схоплюється і починає ганятися за кривдниками,

намагаючись зловити того, хто образив її більше за всіх, він і буде «Жужею»
Ведучий повинен стежити, щоб «дражнилки» не були занадто образливі.

Блок 2. Розвиток міжособистісного спілкування неповнолітніх з неповних сімей.

Мета: розвивати навички міжособистісного спілкування неповнолітніх з неповних сімей.

Завдання:

- формувати вміння психологічно вірно і ситуативно зумовлено вступити у спілкування;
- формувати вміння підтримувати спілкування, психологічно стимулювати активність партнера;
- формувати вміння зняти зайву напругу;
- формувати вміння емоційно налаштуватися на ситуацію спілкування;
- формувати вміння психологічно адекватно ситуації спілкування вибрати жести, пози, ритм своєї поведінки;
- формувати вміння мобілізуватися на досягнення поставленої комунікативної задачі.

Заняття № 1.

Вправа «Плутанина».

Мета: ця гра спрямована на активізацію спільної діяльності і може служити в якості розминки, вона наочно показує взаємозв'язок всіх учасників.

Вправа виконується у колі. Учасники стоять близько один до одного.

Інструкція: «З закритими очима підніми праву руку перед собою і рукою знайди руку партнера. Потім простягни вперед ліву руку і знайди ліву руку іншого учасника. (Таким чином, учасники тримають за руки тих, хто знаходиться не поруч з ними.) Знайшли?.. Тепер відкрийте очі ... Тепер спробуйте розплутатися, не відпускаючи рук, так, щоб знову вийшов круг. Хтось при цьому виявиться оберненим у коло, а хтось – особою поза колом».

Вправа «Рукоштовування».

Мета: Формування кола спілкування.

Інструкція: «Ми всі зараз будемо ходити по кімнаті (2-5 хвилин). Завданням є потиснути якомога більше рук за цей час. Кожен рахує при цьому, скільки рук він потиснув».

Обговорення: Наскільки ти був товариським, активним або тиснув руки тільки тим, хто сам до тебе підходив? Чи пов'язана твоя поведінка у вправі з тим, товариська ти в житті або замкнута людина?

Вправа «Долоні».

Мета: встановити тривалий контакт.

Вправа проводиться у парах. Граючи з партнером в «Долоні», необхідно досягти максимально високого темпу не збиваючись і не говорячи.

Обговорення: Наскільки важливо налаштуватися на партнера? Коли готові обидва перейти до іншого темпу? Коли відчули один одного? Наскільки було приємно і чи було бажання припинити? Хто не може довго бути в контакті – це більш замкнуті люди, а кому хочеться продовжити, кому комфортно у тривалому спілкуванні – більш товариські. Пари змінюються.

Заняття № 2.

Вправа «Привітання».

Мета: ця вправа забезпечує можливість контакту і взаємодії. Крім того, учасники в цій грі можуть відчути все своє тіло.

Інструкція: «Зараз ми будемо грати в гру, в якій все треба буде все робити дуже швидко. Спочатку ви всі будете мовчки ходити по кімнаті, а по моєму сигналу потрібно буде дуже швидко «привітатися» один з одним. Я буду говорити вам, яким способом слід «привітатися», при цьому кожен раз вам треба буде знаходити нового партнера. Отже: очима ... руками ... плечима ... вухами ... носами ... колінами ... п'ятами».

Обговорення: Чи сподобалася тобі гра? Чи легко було діяти так швидко? Як було вітатися простіше? З ким контакт було встановлювати легше, а з ким - складніше?

Вправа «Контакт очима».

Мета: ця вправа забезпечує можливість контакту і взаємодії.

Інструкція: «Зараз ми подивимося, якого кольору в нас очі. Для цього ми будемо 2 хвилини ходити по кімнаті і дивитися в очі один одному, запам'ятовуючи колір очей, а потім нам треба буде всім побудуватися за кольором очей – від найтемніших до самих світлих».

Обговорення: Дізнався ти щось нове про колір очей? Що ти відчував, коли дивився в очі?

Вправа «Мовчанка-Говорилка».

Мета: встановити тривалий контакт.

Вправа виконується у парах. Спочатку дві хвилини треба мовчати, нічого не говорити і дивитися один одному в очі. Треба спілкуватися очима. Важливо утримування уваги без розмов, утримування дистанції. Наступні дві хвилини – говорити про щось, обговорювати що-небудь.

Обговорення: Як ти себе відчував у ситуації мовчання і як – коли говорили? Що тобі більше сподобалося, що здалося важким?

Заняття № 3.

Вправа «Мінга-манга».

Мета: формування кола спілкування.

Інструкція: «Зараз ми з вами подивимося, хто з вас самий товариський. Для цього ми з вами зіграємо в гру. Ви всі будете ходити по кімнаті. Спочатку повільно, потім швидше, і при цьому будете вітатися один з одним, а саме, якщо хто каже: «Мінга», то інший відповідає: «Манга». За моїм сигналом вам треба буде швидко встати групою, утворюючи коло, торкаючись партнерів ліктями (руки зігнуті на рівні грудей). Кількість учасників у вашій групі повинна збігатися з тим числом, яке я при цьому назву. Наприклад, якщо я грюкну у долоні і скажу «4», то у вашому колі повинно стояти 4 учасники. Коло, в якому інша кількість осіб, а також ті учасники, які опинилися поза колом, вибувають з гри. Таким чином, у нас до

кінця гри залишаться тільки самі товариські учасники. Якщо ви вибуваєте, не забувайте, що це тільки гра і що ми можемо зіграти кілька разів.

Обговорення: Чи сподобалася гра? Що ти відчував? Чи вважаєш ти себе товариською людиною, замкнутоб, популярною в групі, самотньою?

Вправа «Мое особисте місце».

Мета: при проведенні попередніх вправ можна помітити, що учасники недостатньо відчують свої «межі». У ході цієї вправи ми ще раз можемо порушити питання про простір кожного. При цьому ми підтверджуємо право кожного учасника і на вступ в контакт, і на самотність, в залежності від стану, настрою і потреби.

Інструкція: «Почніть ходити по кімнаті в пошуках такого місця, яке вам подобається. Не поспішайте, постарайтеся вибрати собі приємне містечко не дуже близько до інших учасників. (Надайте учасникам більше часу і переконайтеся, що кожен знайшов місце, яке цілком його задовольняє). Твій простір перебуває там, де ти зараз стоїш. Ніхто інший не може перебувати на цьому місці. Сядь на підлогу, коли ти сідаєш, тобі треба трохи більше місця, щоб зручно розміститися, – і все це теж твій простір. Спробуй використовувати його, адже він належить тобі. Відчуй ґрунт під ногами. Тепер витягни руку і намалюй уявне коло, що охоплює твій простір. Зроби його таким великим, як ти хочеш. При цьому зверни увагу на те, щоб ти міг дотягнутися рукою до будь-якої його частини. Вся територія, до якої ти можеш вільно дотягнутися, належить тобі ... Тепер доторкнися до підлоги на твоєму особистому місці. Це твоя власна підлога. Якщо хочеш, в своїй уяві ти можеш пофарбувати її в будь-який колір ... Ти можеш повільно покласти на неї м'який ворсистий килимок ... А можеш розташувати на ньому теплий круглий матрац і розвалитися на ньому. А можеш пострибати на своєму особистому місці вгору-вниз ... Можливо, ти захочеш обнести своє місце невеликою стіною. Для цього тобі досить доторкнутися до підлоги і повільно витягнути з неї стіну. (Покажіть учасникам цей рух.) Ти можеш побудувати цю стіну такої висоти, щоб тебе ніхто не бачив за нею ... Можливо, зараз ти

захочеш зробити в ній віконце, щоб виглядати назовні. Своєму віконцю я додам форму сердечка (покажіть, що ви начебто прорізуєте вікно у своїй уявній стіні). А як буде виглядати твоє вікно? Зараз я пофарбую стіни (покажіть це за допомогою пантоміми). Що ще ти можеш зробити зі своїм особистим місцем і зі стіною навколо нього? Давайте трохи помовчимо, щоб кожен в тиші міг придивитися до свого місця. Кому з вас подобається свій простір? Зараз я голосно скажу: «Поміняйтеся місцями». І кожен з вас повинен буде встати зі свого місця і перейти на місце іншого. Отже, поміняйтеся місцями. Всі зайняли нові місця? Чи подобається воно вам так само, як колишнє? А тепер поверніться у свій простір. Як ви відчуваєте себе тут? Як ви себе відчуваєте, коли у вас є особистий простір? А тепер акуратно «складіть і упакуйте» свій особистий простір і покладіть його поруч з собою».

Обговорення: Чи сподобалася тобі вправа? Що було найважчим? Що ти відчував, коли був у чужому місці і коли повернувся у своє? Що ти думаєш про свій простір?

Вправа «Дружня рука».

Мета: навчання терпінню.

Всі учасники сідають спинами у коло, закривають очі. Потрібно підійти і покласти руки на плечі того, кому захочеться, хто тобі більше всіх подобається. Обмежень по кількості немає. Ведучий підходить до учасників і піднімає того, хто буде класти руки, так, щоб інші учасники не знали, хто до них підходить. Завдання: ні за що не відкривати очі. Важливо терпіння – як би довго не підходили, терпіти і не відкривати очі.

Обговорення: Чи важко було не відкривати очі? Підглядав? Чи був терплячим?

Заняття № 4.

Вправа «Встановлення дистанції».

Мета: визначення особливостей спілкування з конкретними учасниками, групою.

Існує два варіанти цієї вправи: «індивідуальні дистанції» і «групова дистанція». Груповий варіант виконується наступним чином. Один учасник стоїть у центрі кола. Учасники тримаються за руки. Вони по команді ключового учасника підходять ближче або відходять далі від нього, змінюючи величину кола. Можна варіювати рух: повільно підходити, швидко, спиною і т. д. Коли центральний учасник відчуває, що йому стає вже некомфортно, він каже «стоп» – і вся група завмирає.

Індивідуальний варіант виконується інакше. До центрального учасника по черзі підходить кожен член групи. Він рухається до тих пір, поки центральний учасник не скомандує «Стоп», тобто поки йому не почне ставати дискомфорно. Рух можна варіювати, як і у груповому варіанті.

Вправа «Сцени ввічливості».

Мета: виробити навички ввічливої поведінки.

Це рольова гра. Учасникам пропонується розіграти певну ситуацію. Вибирається ситуація, в якій передбачається поводитися ввічливо, оскільки цього вимагає суспільство. Наприклад, в автобусі треба поступитися місцем «старенькій». Учасники групи розсаджуються півколом, входить «бабуся» і по черзі звертається до кожного учасника з проханням поступитися місцем. Учасники групи можуть відповідати хто як хоче. Ведучий, може дати групі завдання. Наприклад: «Зараз ви всі повинні бути ввічливими і піклуватися про те, щоб старенькій було зручно їхати». Інше завдання: «Ви будете всі агресивно налаштовані, може бути, у вас радикуліт і сильно болить спина, може бути, ви вагітні, а може бути, вам не подобається, що ця бабуся дуже нав'язлива або ви просто не хочете поступитися їй місцем». Ще одне завдання: «На прохання бабусі всі, ввічливо посміхаючись, кажуть «ні». Кожен учасник може спробувати побути в ролі бабусі.

Обговорення: Чи легко було бути ввічливим пасажиром, відмовляти, бути «бабусею»? Чи легко було відповідати «ні»? Які відповіді були найбільш агресивними, а які ввічливими? Що ти відчував? Як зазвичай ти дієш у житті і що при цьому відчуваєш?

Вправа «Затримати дихання».

Мета: вироблення навичок саморегуляції.

По команді ведучого учасники затримують дихання на кілька секунд. Затримка дихання на вдиху – активізує, а на видиху – заспокоює.

Блок 3. Зняття м'язових затисків.

Мета: розвиток в учасників ставлення до себе як до самоцінності; відчувати індивідуальність через осмислення відчуттів тіла і супутніх переживань; зняття м'язових затисків.

Завдання:

- розвиток поведінкової пластичності;
- розширення діапазону і потенціалу рухів;
- формування позитивного образу фізичного «Я»;
- зниження тривожності, що виникла внаслідок негативного образу тіла.

Заняття № 1.

Вправа «Намалюй настрій».

Мета: розібратися у своїх почуттях і висловити їх за допомогою тіла.

Завдання виконується парами. Необхідно висловити за допомогою тіла свій настрій, стан на даний момент. Один з учасників приймає кілька різних поз, що виражають його настрій. Він повинен вибрати відповідну позу, в якій може завмерти. Коли він завмирає, інший учасник зображує цю позу на папері і намагається відчутти його настрій. Потім учасники міняються ролями. Вони з'ясовують, що зрозуміли по положенню тіл один одного, чому обрали саме такі пози.

Вправа «Сліпий і глухонімий».

Мета: зрозуміти закони спілкування.

Цей метод вимагає взаємної довіри і відповідальності. Суть методу – найкраще висловлюють слова Халіля Джебрана «Ти сліпий, а я глухонімий, тому візьмемося за руки і постараємося зрозуміти один одного». Учасники, розбившись на пари, розподіляють ролі: один – «сліпий» (він повинен бути із закритими очима), інший – «глухонімий» (він повинен

мовчати). «Глухонімиий» водить «сліпого» «по лісу» 15-20 хвилин, потім учасники мінються ролями.

Завдання: ознайомити «сліпого» з навколишнім світом.

Примітка: відразу ж обговорити досвід. Рефлексія: питання «сліпому»:

1. Що ти відчував, коли нічого не міг бачити?
2. Довіряв ти поводити?
3. Якщо так – чому?
4. Якщо ні – чому?
5. Який світ він показав тобі?
6. Що нового ти зрозумів і відкрив?
7. Як відчуваєш себе зараз?
- а. Питання поводити («глухонімого»):
8. Чи відчував ти відповідальність за людину, яку водив?
9. Що при цьому найважче? Чому?
10. Що більше сподобалося – водити або бути відомим? Чому?
11. Що ти зазнав нового і важливого?

Вправа «Тиша».

Мета: концентрація на звуках ззовні і на відчуттях всередині тіла.

Учасники розташовуються півколом. Ведучий пропонує всім закрити очі, розслабитися і протягом декількох хвилин зосередитися і прислухатися до того, що робиться у зовнішньому світі (у кімнаті, за вікном, у сусідніх приміщеннях). Учасникам пропонується почути і запам'ятати якомога більше звуків і прислухатися, які відчуття при цьому виникають в тілі. Після цього необхідно поділитися тим, що почули і відчули учасники під час вправи.

Заняття № 2.

Вправа «Веселка».

Мета: розширення меж невербального самовираження.

Група розташована півколом. Ведучий пропонує учасникам подумати, яким кольором можна висловити їх настрої в даний момент.

Кожен з учасників виходить у центр півкола і невербально показує колір свого настрою.

Вправа «Якості».

Мета: краще пізнати один одного, заохочення невербальної комунікації.

Учасники сидять у колі. Кидаючи м'яч один одному, кожен з учасників невербально зображує якусь відмінну рису чи якість того учасника, який отримує м'яч.

Вправа «Запрошення».

Мета: заохочення невербальної комунікації.

Учасникам пропонується вибрати собі партнера. Кожен придумує, яким чином можна провести наступний день (наприклад, кататися на ковзанах, піти в кіно і т. д.) і запрошує партнера, використовуючи тільки невербальні засоби.

Заняття № 3.

Вправа «Етюди».

Мета: отримати навички взаємодії і взаємозв'язку, використовуючи невербальну мову спілкування.

Вправа проводиться у парах.

Учасникам пропонується виконати етюди на такі теми:

- а) гра в м'яч;
- б) гра у шахи;
- в) пилка дров;
- г) гра у теніс.

Примітка: ведучий може довільно міняти умови етюдів, що ведуть до узгоджених дій у парах.

Вправа «Якби ти був ...».

Мета: розвиток уяви і розширення невербального самовираження.

Кожному з учасників пропонується зобразити свій емоційний стан в дії та рух, якщо б він був:

- музикою;

- погодою;

- квіткою.

Після того, як учасник представив себе у запропонованих умовах, він виходить у центр кола або півкола і показує свою роль. Решта учасників повинні вгадати те, що заявлено.

Вправа «Розтопити візерунки на склі».

Мета: релаксація через дихання.

Глибоко вдихніть, не піднімаючи плечі. Направте повітря в живіт. Ваше дихання струмує, як ніби ви збираєтеся розтопити візерунки на склі або губами розсіяти насіння рослин. Ви відчуваєте, як ваше тепле дихання струмує через губи. Повторіть вправу кілька разів.

Заняття № 4.

Мета: навчити розслаблювати окремі групи м'язів.

Ведучий. Коли ви напружені, засмучені або нервуєте, деякі м'язи вашого тіла скорочуються. Напружуючи самостійно окремі м'язи, ви зможете визначати, які м'язи скорочені. Потім ми навчимося розслаблювати їх.

Спробуйте напружити і розслабити такі групи м'язів.

Лоб. Наморщіть чоло. Позначте місця, де ви відчуваєте максимальну напругу. Повільно розслабте лоб і особливо уважно стежте за тими областями, які напружені найбільше. Поспостерігайте кілька секунд, як почувують себе розслаблені м'язи, потім розслабте їх повністю.

Зафіксуйте різницю у м'язових відчуттях.

Очі. Дуже щільно закрийте очі. Позначте місця, де ви відчуваєте максимальну напругу. Ваші очі повинні бути напружені у верхній і нижній частинах, за зовнішніми та внутрішніми кордонами очей. Зверніть особливу увагу на ті області, які напружені найбільше. Поступово розслабляйте очі, повільно відкриваючи їх. Відзначте різницю у м'язових відчуттях.

Ніс. Наморщить ніс. Позначте місця, де ви відчуваєте максимальну напругу (перенісся і ніздрі). Зверніть особливу увагу на ті області, які напружені найбільше. Поступово розслабте ніс, знявши всю напругу.

Поспостерігайте кілька секунд, як відчувають себе розслаблені м'язи, потім розслабте їх повністю. Зафіксуйте різницю у м'язових відчуттях.

Посмішка. Широко усміхніться. Позначте місця, де ви відчуваєте максимальну напругу (верхня і нижня губа, щоки). Губи повинні бути широко розтягнуті. Поступово розслабте обличчя. Поспостерігайте кілька секунд, як відчувають себе розслаблені м'язи, потім розслабте їх повністю.

Блок 4. Схильність протистояти шкідливим звичкам (4 заняття).

Мета: профілактика шкідливих звичок.

Завдання:

- дати уявлення про шкоду куріння, алкоголю і наркотиків;
- допомогти у виробленні учасниками активної життєвої позиції.

Блок 5. Протистояння чужій думці (4 заняття).

Мета: формувати вміння протистояти чужій думці.

Завдання:

- вироблення навичок впевненої поведінки;
- навчання аргументувати свою точку зору;
- формування вміння відстоювати свої інтереси.

Заключне заняття.

Мета: підбиття підсумків роботи, згадування різних епізодів і сцен, орієнтація учасників у матеріалі занять, допомога щодо використання отриманого досвіду, набутого у групі в повсякденне життя.

Паралельно з заняттями для неповнолітніх учасників проводилися заняття для батьків, спрямовані на розвиток умінь та здібностей надання допомоги їх дітям у формуванні навичок, що підвищують рівень їхньої соціалізованості та сприяють психопрофілактиці та подоланню проявів адикцій у їх поведінці. Для батьків були запропоновані заняття за програмою «Я і моя дитина. Як краще порозумітися».

Після закінчення роботи були зроблені такі висновки.

Комплексна програма психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей була

присвячена одній ідеї – раціонально будувати своє життя. Звертаючись до усвідомлення себе, свого життя, учасники приходили до відкриття нових значень, відносин, умов, нових можливостей.

У програмі ми разом з учасниками рухалися від усвідомлення особистісних якостей до прийняття почуттів, вибудовування контактів, розширення зв'язків у соціальних ситуаціях, моделювання близьких відносин.

Одним із основних етапів роботи було ознайомлення учасників з основними завданнями, що утворюють зміст занять у групі, та актуальністю і важливістю їх вирішення в період особистісного становлення. Зокрема, перед неповнолітніми були поставлені такі завдання: пізнання власного внутрішнього світу; актуалізація потенційних можливостей морального саморозвитку; формування знань про власну моральну сутність крізь призму добра, краси, істини і смислу життя; усвідомлення неповторності власної особистості та особистості інших; вироблення позитивного ставлення як до власного Я (самоповага), так і до іншого; усвідомлення свого покликання та місця у світі; формування моральної позиції на засадах добра, любові, краси, істини, доцільного життєздійснення.

З цією метою була задіяна система групових занять, що включала комплекс психологічних дій, які активізують моральну свідомість неповнолітніх з неповних сімей. Різноманітні форми і методи соціально-психологічної корекції дозволяли одночасно стимулювати і розвивати процеси, які лежать в основі моральної самосвідомості неповнолітніх – диференціацію моральних понять, моральну рефлексію, прогностичну функцію мислення, емпатію, інтроспекцію (здатність до самоаналізу і внутрішнього діалогу), розширювати навички саморегуляції та самоконтролю, а також удосконалювати здатність приймати відповідальні рішення у ситуації морального вибору.

Слід погодитися з А. Зимянським [66], що якісна своєрідність новоутворень, які виникають у підлітковому віці, визначається тими

завданнями розвитку, які повинні бути вирішені за допомогою навчальних і виховних впливів, спланованого і спеціально організованого процесу впливу на неповнолітніх, з метою повноцінного розвитку моральної самосвідомості, досягнення ними моральної вихованості та зрілості.

3.2 Результати формувального етапу дослідження та їх узагальнення

Після апробації комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей було проведено контрольне вимірювання, завдяки якому визначалася її ефективність.

Серед дієвих напрямків психопрофілактичної роботи, задіяних у розробленій програмі, слід виокремити: формування у неповнолітніх чітких установок на неприйняття психоактивних речовин, виявлення неповнолітніх групи ризику та надання їм психологічної допомоги, створення атмосфери, що виключає вживання психоактивних речовин засобами заповнення дозвілля, надання допомоги учасникам в організації власного життя без психоактивних речовин; формування у неповнолітніх стратегічної мотивації та рис соціально-успішної особистості, що удосконалює, посилює захисні механізми; забезпечення просоціальної активності неповнолітніх, залучення їх до суспільно-корисної діяльності, необхідної для повноцінного розвитку і попередження адиктивної поведінки; поширення інформації про причини, форми і наслідки uzалежнення, формування навичок аналізу та критичності; зміна ціннісного ставлення неповнолітніх до психоактивних речовин, формування особистої відповідальності за свою поведінку, що обумовлює зниження попиту на психоактивні речовини у неповнолітніх; надання рекомендацій батькам, вчителям щодо роботи з питань профілактики вживання психоактивних речовин серед неповнолітніх з неповних сімей.

Дієвими засобами соціально-психологічної корекції адиктивної

поведінки неповнолітніх з неповних сімей за результатами апробації та впровадження програми слід визнати моделювання і аналіз проблемних ситуацій, ділові ігри та зустрічі з елементами практикуму, групові дискусії, психологічні ігри, мозковий штурм, елементи психодрами та соціотерапії, тілесно орієнтовані техніки, аутотренінги.

Такі форми роботи потребували різноманітних методичних прийомів, які залежали від віку учасників, їх соціально-психологічних особливостей і визначалися завданнями кожного конкретного заняття комплексної програми.

Все це створювало атмосферу довіри, комфорту та відкритості. Так, прийом «питання – відповідь» передбачав інтелектуальну включеність, а психотехніки – емоційну співучасть. Ігрові техніки були необхідні для розвитку емпатії, підвищення активності, оптимізації міжособистісної взаємодії.

У групових дискусіях учасники навчалися знаходити компроміс та відстоювати свої погляди, життєві принципи.

Обговорення допомагало учасникам проаналізувати ті почуття, які вони зазнали, визначити, як вони можуть використовувати у своєму житті набуті навички та знання.

Мозковий штурм був необхідним для створення нових ідей, спрямованих на створення різних завдань і вирішення проблем. Ця техніка допомагала учасникам ставати більш терпимими, приймаючи ідеї інших учасників та батьків.

Рольова гра дозволяла батькам та дітям отримувати досвід іншої безпечної поведінки.

У програмі велика увага приділялася також придбання учасниками навичок релаксації та саморегуляції, як ефективних засобів самодопомоги.

Важливо відзначити позитивні відгуки про програму самих учасників. Неповнолітні, які брали участь у програмі, стали на шлях усвідомлення себе, особистісних змін і побудови свого життя. У них з'явилися для цього

ресурси: досвід прийняття себе такими, якими вони є, відчуття своєї унікальності і поваги до себе, відчуття повноти життя.

Встановлено, що для неповнолітніх учасників ефективними були заняття за модулем «Твій шлях до конструктивної поведінки та взаємодії з оточуючими», спрямованої на коригування адиктивної поведінки з урахуванням вимог суспільства та закладу освіти як соціального інституту.

При цьому учасники вчилися успішно справлятися з побутовими та кризовими ситуаціями, що сприяло прийняттю відповідальності за своє життя та вчинки.

Для батьків ефективними були заняття за модулем «Я і моя дитина. Як краще порозумітися».

Мета такої взаємодії з батьками – ухвалення ними відповідальності за процес виховання своєї неповнолітньої дитини. Слід зазначити, що такий соціально-психологічний супровід неповних сімей у межах розробленої програми мав комплексний характер і будувався за принципом «йти від інтересів дитини».

В результаті занять в учасників з Інтернет-залежністю відбулося зниження рівня напруженості, тривожності, агресивності та інших якостей, властивих особистості, схильній до Інтернет-залежності; були сформовані стійкі навички успішної комунікації в умовах реальності, а також навички адекватної самооцінки; з'явилася стала тенденція до успішної соціально-психологічної адаптації; відбулося зниження рівня схильності до Інтернет-залежної поведінки. В учасників та членів їхніх сімей підвищився рівень компетентності у питаннях Інтернет-залежності.

Результати формувального експерименту засвідчили, що внаслідок застосування запропонованої програми виявлено позитивну динаміку та кількісне зростання багатьох показників щодо зміни моральної позиції учасників.

Зокрема, статистично значуще підвищився рівень моральної самосвідомості та зросли показники рефлексії, інтроспекції, почуття

відповідальності, емпатії, самоконтролю, що сприяло розвитку здатності до самоаналізу, розуміння інших людей, удосконаленню моральних якостей ($p \leq 0,05$).

Виявлено, що поряд із актуалізацією бажання учасників бути самостійними, зросло прагнення виконувати свої обов'язки, брати відповідальність за свої слова та вчинки, що є свідченням формування у неповнолітніх позитивного ставлення до моральних норм й активізації здатності свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Зафіксовано зміни у зростанні рівня розвитку саморегуляції та самоконтролю, виборів та вчинків. Так, учасники оволоділи навичками контролю емоційних станів (стримання почуття гніву, образи), здатністю критично ставитися до проявів адикцій у своїй поведінці. Поряд із цим, зріс рівень моральних домагань та очікувань, а також вимогливість до себе.

Визначено позитивні зміни у взаєностосунках у сім'ях досліджуваних: вірогідно зменшилася напруженість та конфліктність між членами сім'ї, що сприяло зниженню тривожності, почуття неповноцінності і ворожості у сімейній ситуації ($p \leq 0,05$).

Зафіксовано зниження проявів дезадаптивних форм батьківського ставлення, що призвело до зменшення імпульсивних реакцій, адекватного прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог ($p \leq 0,05$).

Отже, отримані результати показали, що запропонована програма формувального впливу сприяє психопрофілактиці та соціально-психологічній корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та підвищенню ефективності процесу їх соціалізації.

Узагальнюючи результати формувального етапу дослідження слід зазначити, що заняття можуть проводитися підготовленими шкільними психологами, соціальними педагогам. Підготовлений фахівець повинен мати уявлення про цілі, завдання і методи програми і бути «значущим дорослим» для неповнолітніх.

Програма орієнтована на зацікавленого фахівця, з яким надається можливість, використовуючи знання конкретної групи неповнолітніх, скласти і провести кожне заняття в авторському варіанті.

Виходячи з результатів контрольного експерименту, можна зробити висновок, що комплексна програма психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей сприяє виробленню у них активної життєвої позиції, заснованої, зокрема, на негативному ставленні до психоактивних речовин.

Як вже зазначалося, під час впливу на моральну сферу неповнолітніх з неповних сімей відбувалося підвищення рівня розуміння і диференціації моральних понять, трансформація спотворених, неконструктивних і суперечливих моральних переконань в адекватні моральні переконання, відбулася активізація розвитку здібності до моральної рефлексії, актуалізація почуття відповідальності та здатності до емпатії, оптимізація ієрархії ціннісних орієнтацій у напрямі зростання значущості моральних цінностей, розвиток здатності до самоконтролю, навчання прийомів адекватного морального вибору та моральної саморегуляції. Слід наголосити, що саме розвиток особистості неповнолітніх з неповних сімей нерозривно пов'язаний з розвитком їх моральної самосвідомості: засвоєнням моральних понять, посиленням відповідальності за себе та за інших, підвищенням рівня моральної саморегуляції.

Реалізована комплексна програма психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей привела до зміни їх моральної позиції і визначила динаміку розвитку показників складових їх моральної самосвідомості.

Зменшилась кількість неповнолітніх з неповних сімей, у яких до формувального експерименту відзначався низький рівень моральної самосвідомості. Якісні змінювання змісту всіх її компонентів, особливо таких, як осмислення моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, привели до покращення

здатності неповнолітніх з неповних сімей до самоаналізу, співпереживання, співчуття та розуміння інших людей, удосконалення їх моральних якостей.

Проведена комплексна програма дозволила визначити соціально-психологічні умови психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Соціально-психологічними умовами психопрофілактики адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму є:

- актуалізація механізмів наслідування зразків моральної поведінки, емпатії, моральної ідентифікації, моральної рефлексії, моральної саморегуляції та морального самооцінювання;

- забезпечення розвитку когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової складових моральної самосвідомості в напрямі їх гармонізації;

- врахування рівнів та типів розвитку моральної самосвідомості та окремих складових;

- врахування індивідуальних та статевих особливостей моральної самосвідомості неповнолітніх з неповних сімей;

- забезпечення становлення у моральній свідомості позитивного образу іншого.

Соціально-психологічними умовами корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму є: організація їх життєдіяльності (спілкування, навчання, суспільно корисна діяльність, ігри) на моральних засадах; взаємодія з неповнолітніми на моральних принципах; забезпечення засвоєння неповнолітніми ідеалу моральної людини (моральних ідеалів), моральних принципів та норм; просвіта батьків та педагогів щодо завдань, умов та засобів розвитку моральної самосвідомості неповнолітніх з неповних сімей.

Отже, результати контрольного експерименту засвідчили, що внаслідок застосування запропонованої комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей виявляється позитивна динаміка та кількісне зростання багатьох її показників: зміна моральної позиції неповнолітніх, зменшилась

кількість неповнолітніх, у яких до формувального експерименту відзначався низький рівень моральної самосвідомості, відбулися якісні зміни змісту всіх компонентів, особливо таких, як осмислення моральних понять, моральна рефлексія, інтроспекція, почуття відповідальності, емпатія, самоконтроль, привели до поліпшення здатності неповнолітніх до самоаналізу, співпереживання, співчуття та розуміння інших, удосконалення їх моральних якостей.

Результати формувального експерименту відображають зростання у неповнолітніх з неповних сімей здатності до логічного та осмисленого розуміння моральних понять, уміння знаходити взаємозв'язки між цими поняттями, давати моральним якостям узагальнені, диференційовані характеристики, більш об'єктивною стала моральна самооцінка, зросла рефлексія.

У більшості неповнолітніх з неповних сімей, поряд з актуалізацією бажання бути самостійним, зросло прагнення виконувати свої обов'язки, брати відповідальність за свої слова та вчинки, більше проявляти емпатію, моральні цінності стали займати вищі рангові місця, що є свідченням формування у неповнолітніх з неповних сімей позитивного ставлення до моральних норм й активізації здатності свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Проявилися зміни у зростанні рівня розвитку моральної саморегуляції, морального самоконтролю, моральних виборів та моральних вчинків. Зокрема, неповнолітні з неповних сімей оволоділи навичками контролю власних емоційних станів (стримувати почуття гніву, образи), здатністю критично ставитися до власних неморальних вчинків, уміння відстоювати моральні позиції, активно виступати на захист приниженої людини. Зріс рівень моральних домагань та очікувань і вимогливість до себе.

Результати проведеного дослідження показали, що важливим резервом психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму є формування позитивного образу батьків. Реальний позитивний батьківський

образ створює ту сімейну атмосферу, яка допомагає неповнолітній дитині відчувати себе комфортно, відчувати психологічне благополуччя, опановувати соціально схвалювані форми поведінки. Батьки, які позитивно сприймаються, виступають психологічним бар'єром на шляху формування адиктивних форм поведінки у неповнолітніх з неповних сімей.

Оскільки під час відсутності батька в сім'ї особливо значущу роль у формуванні особистості і поведінки неповнолітньої дитини відіграє його образ, велику увагу було приділено специфічним змістам образів батьків, в першу чергу, батька, а також їх значенню у виникненні uzалежненої поведінки неповнолітніх з неповних сімей. Проведено також порівняльний аналіз образів рідного батька і вітчима і їх зв'язків з деякими особистісними особливостями неповнолітніх з неповних сімей.

Зважаючи на вищезазначене важливими аспектами комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму вважаємо формування у неповнолітніх чітких установ на неприйняття психоактивних, виявлення неповнолітніх групи ризику та надання їм психологічної допомоги, навчання батьків та створення у родині атмосфери, що виключає вживання психоактивних речовин засобами заповнення дозвілля, надання допомоги неповнолітнім в організації свого життя без психоактивних речовин; формування у неповнолітніх стратегічної мотивації, формування рис соціально-успішної особистості, що удосконалює, посилює захисні механізми; забезпечення просоціальної активності неповнолітніх, їх суспільно-корисної діяльності, необхідної для їхнього повноцінного розвитку і попередження адиктивної поведінки; поширення інформації про причини, форми і наслідки зловживання, формування у неповнолітніх навичок аналізу та критичності; зміна ціннісного ставлення неповнолітніх до психоактивних речовин, формування особистої відповідальності за свою поведінку, що обумовлює зниження попиту на психоактивні речовини у неповнолітніх; надання рекомендацій батькам і фахівцям по роботі з питань профілактики вживання психоактивних речовин серед неповнолітніх.

Висновки до розділу

У розділі розкрито концептуальні основи та зміст комплексної програми психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму і здійснено оцінку її ефективності.

На основі проведеного теоретичного аналізу та констатувального етапу дослідження було розроблено комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей, яка спрямовувалася на розвиток адаптивних можливостей учасників (розвиток здатності до розуміння людей та соціальних ситуацій, позитивної Я-концепції, рефлексивних навичок); розвиток їх соціальної компетентності (формування адекватної моральної самооцінки, узгодженої з рівнем домагань; навичок володіння емоційним станом, зняття емоційної напруженості, управління засобами спілкування, конструктивної взаємодії у різних життєвих ситуаціях); зміну ціннісної картини світу.

Розроблена програма була практико-орієнтованою та блочно-модульною за своєю структурою (блок особистісного розвитку, блок роботи з сім'єю та блок організації дозвілля).

До програмних заходів формувального етапу дослідження були залучені неповнолітні з високим рівнем схильності до адиктивної поведінки з СННС.

Серед дієвих напрямків психопрофілактичної роботи, задіяних у розробленій програмі, слід виокремити: виявлення неповнолітніх групи ризику, відповідно до різновиду неповної сім'ї, та надання їм психологічної допомоги; створення атмосфери, що виключає прояви адиктивної поведінки, зокрема засобами заповнення дозвілля; формування у неповнолітніх стратегічної мотивації та рис соціально-успішної особистості, що удосконалює, посилює захисні механізми; забезпечення просоціальної активності неповнолітніх, залучення їх до суспільно-корисної діяльності,

необхідної для повноцінного розвитку і попередження адиктивної поведінки; поширення інформації про причини, форми і наслідки uzалежненої поведінки; зміну ціннісного ставлення неповнолітніх до об'єкту залежності; формування навичок аналізу та критичності, а також особистої відповідальності за власну поведінку; надання рекомендацій батькам та фахівцям щодо роботи з питань профілактики адиктивної поведінки серед неповнолітніх з неповних сімей різного типу.

Дієвими засобами соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей за результатами апробації та впровадження розробленої програми слід визнати: моделювання і аналіз проблемних ситуацій, ділові ігри та зустрічі з елементами практикуму, групові дискусії, психологічні ігри, мозковий штурм, елементи психодрами та соціотерапії, тілесно орієнтовані техніки, аутотренінги. Такі форми роботи потребували різноманітних методичних прийомів, які залежали від віку учасників, їх соціально-психологічних особливостей і визначалися завданнями кожного конкретного заняття комплексної програми. Все це створювало атмосферу довіри, комфорту та відкритості. Так, прийом «питання – відповідь» передбачав інтелектуальну включеність, а психотехніки – емоційну співучасть. Ігрові техніки були необхідні для розвитку емпатії, підвищення активності, оптимізації міжособистісної взаємодії. У групових дискусіях учасники навчалися знаходити компроміс та відстоювати свої погляди, життєві принципи. Обговорення допомагало учасникам проаналізувати ті почуття, які вони зазнали, та визначити, як вони можуть використовувати у своєму житті набуті навички і знання. Мозковий штурм був необхідним для створення нових ідей та цілей, спрямованих на вирішення проблем. Ця техніка допомагала учасникам ставати більш толерантними, приймаючи ідеї інших учасників та батьків. Рольова гра дозволяла отримувати досвід іншої безпечної поведінки. У програмі велика увага приділялася також придбання учасниками навичок релаксації та саморегуляції, як ефективних засобів самодопомоги.

Важливою частиною комплексної програми були соціально-психологічні тренінги, спрямовані на створення необхідних умов для формування в учасників особистісних структур, що забезпечують стійкість до виникнення адикцій. До таких тренінгів належали, зокрема, тренінги на подолання відчуження та формування адекватної самоідентифікації; тренінг стійкості до негативного соціального впливу; тренінг формування життєвих навичок; тренінг афективно-ціннісного навчання, у ході якого формувалися навички прийняття рішення, підвищувалася моральна самооцінка, стимулювалися процеси самовизначення та розвитку позитивних цінностей.

Встановлено, що для неповнолітніх учасників ефективними були заняття за модулем «Твій шлях до конструктивної поведінки та взаємодії з оточуючими», спрямованої на коригування адиктивної поведінки з урахуванням вимог суспільства та закладу освіти як соціального інституту. При цьому учасники вчилися успішно справлятися зі складними та кризовими ситуаціями, що сприяло прийняттю відповідальності за своє життя та вчинки.

Паралельно з заняттями для неповнолітніх учасників проводилися заняття для батьків, спрямовані на розвиток умінь та здібностей надання допомоги їх дітям у формуванні навичок, що підвищують рівень їхньої соціалізованості та сприяють психопрофілактиці та подоланню проявів адикцій у їх поведінці. Для батьків ефективними були заняття за модулем «Я і моя дитина. Як краще порозумітися». Мета такої взаємодії з батьками – ухвалення ними відповідальності за процес виховання своєї неповнолітньої дитини. Слід зазначити, що такий соціально-психологічний супровід неповних сімей у межах розробленої програми мав комплексний характер і будувався за принципом «йти від інтересів дитини».

Результати формувального експерименту засвідчили, що внаслідок застосування запропонованої програми виявлено позитивну динаміку та кількісне зростання багатьох показників щодо зміни моральної позиції учасників. Зокрема, статистично значуще підвищився рівень моральної самосвідомості та зросли показники рефлексії, інтроспекції, почуття

відповідальності, емпатії, самоконтролю, що сприяло розвитку здатності до самоаналізу, розуміння інших людей, удосконаленню моральних якостей ($p \leq 0,05$).

Виявлено, що поряд із актуалізацією бажання учасників бути самостійними, зросло прагнення виконувати свої обов'язки, брати відповідальність за свої слова та вчинки, що є свідченням формування у неповнолітніх позитивного ставлення до моральних норм й активізації здатності свідомо керуватися ними у своїй поведінці.

Зафіксовано зміни у зростанні рівня розвитку саморегуляції та самоконтролю, виборів та вчинків. Так, учасники оволоділи навичками контролю емоційних станів (стримання почуття гніву, образи), здатністю критично ставитися до проявів адикцій у своїй поведінці. Поряд із цим, зріс рівень моральних домагань та очікувань, а також вимогливість до себе.

Визначено позитивні зміни у взаєностосунках у сім'ях досліджуваних: вірогідно зменшилася напруженість та конфліктність між членами сім'ї, що сприяло зниженню тривожності, почуття неповноцінності і ворожості у сімейній ситуації ($p \leq 0,05$). Зафіксовано зниження проявів дезадаптивних форм батьківського ставлення, що призвело до зменшення імпульсивних реакцій, адекватного прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог ($p \leq 0,05$).

Отже, отримані результати показали, що запропонована програма формувального впливу сприяє психопрофілактиці та соціально-психологічній корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та підвищенню ефективності процесу їх соціалізації.

Загалом результати формувального етапу дослідження підтвердили ефективність впровадження соціально-психологічних засобів профілактики та корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей.

Основні положення розділу відображено у таких публікаціях авторки: [142; 144; 145; 146; 147; 153].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання проблеми визначення соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей і зроблено такі висновки.

1. Теоретико-методологічний аналіз наукових підходів до проблеми дослідження показав, що адиктивна поведінка як інтегральне поняття відображає різні прояви соціального, психологічного чи комплексного неблагополуччя особистості, яке полягає у дегармонізації її взаємодії з собою, соціумом, близьким оточенням, незалежно від джерела, природи й ступеня прояву. Така поведінка більшою мірою притаманна неповнолітнім, оскільки криза перехідного періоду характеризується зниженням адаптаційних можливостей, за яких виникають пускові психологічні механізми (конфлікти мотиваційної сфери, емоційно-вольові порушення тощо), які деформують суб'єктні стосунки і породжують внутрішні і зовнішні труднощі.

Водночас, несприятливі сімейно-побутові відносини, недоліки сімейного виховання та дитячо-батьківської взаємодії не сприяють створенню необхідних умов для становлення і гармонійного розвитку особистості неповнолітньої дитини, що набуває свого загострення у підлітковому віці і може призводити до формування адиктивної поведінки. Саме тому, особливої уваги потребують неповнолітні, виховання яких проходить у змінених умовах життєдіяльності, в першу чергу у неповній сім'ї, члени якої тривалий час із різних причин проживають окремо. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптаційні можливості неповнолітньої дитини, то процес її соціалізації спотворюється та виникають передумови для формування адиктивної поведінки.

2. Узагальнено особливості підліткового віку, що детермінують адиктивну поведінку у неповнолітніх з неповних сімей різного типу. До таких особливостей віднесено підвищений егоцентризм; потяг до опору,

протесту; амбівалентність та парадоксальність характеру; прагнення до невідомого, ризикованого, до незалежності та відриву від сім'ї; незрілість моральних переконань; хворобливе реагування на пубертатні зміни і події; схильність до перебільшення ступеню складності проблем; негативна чи несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції (емансипація, захоплення (відмова від контактів, їжі, імітація, компенсація та гіперкомпенсація тощо)); знижене перенесення труднощів; переважання неконструктивних копінг-стратегій у подоланні стресових ситуацій. Така ситуація ускладнюється вихованням неповнолітньої дитини у соціально неблагополучній неповній сім'ї з її негативним, руйнівним та десоціалізуючим впливом на становлення особистості та формування проявів адикцій у її поведінці.

Підкреслюється, що найпоширеним типом соціально неблагополучної неповної сім'ї є конфліктна сім'я, тобто така, де її члени неспроможні вирішувати проблеми, які виникають, конструктивними методами. Виявлено, що неповнолітні, які виховуються у таких сім'ях, не маючи позитивного прикладу, відповідно вибудовують й власні стосунки з оточуючими. Вони характеризуються низьким рівнем соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, а також спотвореними ціннісними орієнтаціями. Загалом для респондентів з соціально неблагополучних неповних сімей властивий дисбаланс компонентів соціалізованості, що також детермінує їх адиктивну поведінку.

3. Визначено рівні схильності до адиктивної поведінки у неповнолітніх з неповних сімей відповідно до їх різновиду. У неповнолітніх з неповних сімей з середнім і високим рівнями схильності до адиктивної поведінки встановлена виражена спрямованість установок на самоствердження і свободу від соціальних обмежень, а також прагнення до отримання задоволення і домінування власних інтересів. Їм властиве також прагнення до вільного дозвілля, що приносить задоволення, та уявлення про можливість досягнення бажаного результату при свободі від соціальних обмежень і

заборон. Найбільша кількість таких неповнолітніх переважала у соціально неблагополучних неповних сім'ях. У неповнолітніх з неповних сімей з низьким рівнем схильності до адиктивної поведінки виявлено наявність більшої впевненості у своїх вчинках, осмислення життєвих цілей та життєвих уявлень, здатності до досягнення поставлених цілей та орієнтації на соціальні норми. Їм властива домінуюча спрямованість соціально-психологічних установок на особисту ефективність і значущість при дотриманні соціальних норм, що також пояснює наявність у них низького рівня схильності до адиктивної поведінки.

4. Запропоновано структурну модель диференціації соціально-психологічних чинників адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей та проведено її операціоналізацію. За результатами емпіричного дослідження виокремлено і систематизовано *внутрішні соціально-психологічні чинники* адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей (*на особистісному рівні*: зниження моральної самосвідомості за когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою складовими; розузгодження в системі ціннісних орієнтацій; спотворення соціально-психологічних установок у мотиваційно-потребнісній сфері; зниження вольового контролю емоцій, моральної самооцінки; невизначена моральна позиція або неморальна позиція; наявність внутрішньоособистісних проблем (виражений внутрішній дискомфорт, негативне самоствалення) та проблем, пов'язаних зі здоров'ям та управлінням часом; схильність до саморуйнівної поведінки; *на міжособистісному рівні*: низький рівень соціальної ідентичності та соціально-психологічної адаптації, соціальне дистанціювання; дисбаланс провідних компонентів соціалізованості; обмеженість чи відсутність конструктивного досвіду соціальної взаємодії; несприятливий соціальний статус у групі та схильність до протистояння нормам і правилам) та *зовнішні соціально-психологічні чинники* такої поведінки (несприятливий психологічний клімат сім'ї, напруженість між її членами; негативні питні традиції сім'ї, позитивне ставлення до алкогольних, тютюнових виробів та

ін.; перевага емоційної дистанції у дитячо-батьківських відносинах, натомість прийняттю та емпатії; специфіка спілкування і взаємодії з перевагою конфліктності, замість співпраці, спільного прийняття рішень; дефіцит спілкування з членами сім'ї, їх підтримки та захисту; авторитарність; невиправдана вимогливість, натомість обізнаності про справи і інтереси дитини, зі специфікою заохочень і покарань; несприятливі, негармонійні стилі сімейного виховання з домінуванням гіперпротекції, емоційного відкидання, жорстокого поводження, гіпопротекції, у поєднанні з непослідовністю стилю виховання, незадоволеністю потреб дитини).

5. Розроблено комплексну програму психопрофілактики та соціально-психологічної корекції адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей в умовах сучасного соціуму та проведено оцінку її ефективності.

Запропонована програма будувалася на принципах системності, комплексності, зворотного зв'язку, єдності діагностики і корекції, динамічності та диференційованості, із застосуванням методів індивідуальної і групової психокорекції та сімейної психотерапії.

Вплив розробленої системи психопрофілактичних та психокорекційних заходів сприяв зниженню проявів адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей через формування адекватної самооцінки, підвищення їх емоційної стійкості, самоконтролю та саморегуляції поведінки; через позитивні зміни моральної позиції та удосконалення моральних якостей, через зниження показників внутрішнього дискомфорту, зменшення кількості агресивно-захисних реакцій та налагодження міжособистісної взаємодії загалом. Крім того, зафіксоване вірогідне зменшення напруженості та конфліктності між членами сім'ї зі зниженням тривожності та почуття неповноцінності і ворожості у сімейній ситуації, а також зниження прояву дезадаптивних форм батьківського ставлення, що призвело до зменшення імпульсивних реакцій, адекватного прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог.

Перспективи подальшого дослідження пов'язані з вивченням можливостей використання програми профілактики та корекції адиктивної поведінки у різних вікових групах з урахуванням різновиду залежності та умов соціалізації. Потребує подальшого теоретичного осмислення та експериментального дослідження гендерний аспект соціально-психологічної допомоги неповнолітнім з адиктивною поведінкою з використанням ресурсного та рефлексивного підходів для отримання тривалого ефекту при подоланні проявів адикцій у їх поведінці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Т., Якунчикова О. Вільний час підлітків та ризик вживання алкоголю. *Соціальна психологія*. 2011. № 2. С. 70-79.
2. Андросович К.А. На підтримку майбутньому психологу: інструменти on-line діагностики компонентів соціалізованості. *Теоретичні та практичні аспекти підготовки психологів у закладах вищої освіти: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного семінару з міжнародною участю* (м. Київ, 31 березня 2021 р.). К.: НУБіП України, 2021. С. 6-7.
3. Андросович К.А. Програма формування у обдарованих учнів безпечної соціалізації в глобальній мережі Інтернет. *Social sciences education as a component of the education system in Ukraine and EU countries: Scientific and pedagogic internship proceedings* (Wloclawek, Republic of Poland, March 25- April 5, 2019). Wloclawek: Kujawska Szkoła Wyższa, 2019. P. 5-10.
4. Андросович К.А. Організація безпечного Інтернет-середовища для обдарованої молоді. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання: зб. наук. статей за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Одеса, 17 листопада 2017 р.). Одеса: ОДУВС, 2017. С. 85-86.
5. Андросович К.А. Соціальний розвиток особистості у суспільстві інформаційних технологій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 111-122.
6. Арнаутова В.В. Соціально-психологічне забезпечення соціалізації вихованців закритих освітніх закладів: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Вікторія Володимирівна Арнаутова. Сєверодонецьк, 2016. 259 с.

7. Афанасьєва В.В. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків у навчальному процесі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 1. С. 47-53.
8. Балакірєва О.М. Стан та чинники здоров'я українських підлітків: монографія / авт. кол.: О.М. Балакірєва, Т.В. Бондар, О.Р. Артюх та ін.; наук. ред. О.М. Балакірєва. К.: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. К.: «К.І.С.», 2011. 172 с.
9. Балл Г.О. Актуальні методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки. *Соціальна психологія*. Спец. вип. 2007. С. 14-22.
10. Барамзіна М. Адиктивна поведінка як соціально-психологічний феномен. *Здоров'я та фізична культура*. 2010. № 30. С.18-20.
11. Бараннік В.А., Марченко В.М. Психологічна характеристика особистості з адиктивною поведінкою. *Вісник Київ. міжнар. ун-ту*; ред. кол.: Піроженко Т.О. [та ін.]. К., 2006. С. 27-37.
12. Бєвз Г. Прийомна сім'я: соціально-психологічні виміри: монографія. К.: Слово, 2010. 352 с.
13. Бєх І.Д. Виховання особистості: сходження до духовності: наук. вид. К.: Либідь, 2006. 272 с.
14. Біла О.Г. Психокорекційні можливості методу активного соціально-психологічного навчання (на матеріалі підготовки психологів-практиків): дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Оксана Григорівна Біла. Черкаси, 2002. 241 с.
15. Білянська А.Ю., Завацька Н.Є., Риндіна Л.В., Шона В.Ю. Особливості соціалізації та індивідуальні експектації особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 1. С. 78-84.
16. Близнюкова О.М. Соціально-психологічні чинники фасилітації розвитку особистості підліткового віку: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Олена Миколаївна Близнюкова. Северодонецьк, 2018. 203 с.

17. Блискун О.О., Завацька Н.Є., Синявський І.О. Соціокультурний контекст процесу реінтеграції молоді. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. К.: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 115-125.
18. Бондаренко О.Ф., Мусатов С.О. Особистість: комунікативно-психологічна концепція. *Психологія і особистість*. 2016. № 2 (2). С. 257-259.
19. Бондарчук О.І. Суб'єктивне благополуччя як індикатор успішного життєвого шляху. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 3. С. 37-47.
20. Боришевський М.Й. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності. К.: Академвидав, 2010. 416 с.
21. Бохонкова Ю.О. Системність та синергетизм як основа реалізації випереджальних стратегій поведінки особистості в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2015. № 2 (37). С. 104-157.
22. Бочарова О.А. Соціально-педагогічна підтримка обдарованих школярів у Польщі: дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.01 / Олена Анатоліївна Бочарова. Луганськ, 2013. 602 с.
23. Бочелюк В.Й. Методологічні основи дослідження психологічних особливостей правової культури підлітків із порушенням зору. *Злочинність і протидія їй в умовах сингулярності: тенденції та інновації: зб. тез доп. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті члена Правління Кримінологічної асоціації України, професора Тетяни*

- Андріївни Денисової* (м. Харків, 16 квітня 2021 р.). Х.: ХНУВС, 2021. С. 445-446.
24. Бочелюк В.Й. Психологічні основи розвитку особистості: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2020. Т. 7. 420 с.
25. Бочелюк В.Й. Трансформація молоді в період глобальної соціально-економічної кризи. *Науковий Вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. Херсон: Гельветика, 2019. Вип. 3. С. 114-121.
26. Бочелюк В.Й. Формування професійних та життєвих компетенцій в концепції *livelong learning*: досвід психологів. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія Психологія»* 2019. Вип. 61. С. 8-39.
27. Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. Дозвіллезнавство [навч. посіб.]. К.: Центр навч. літератури, 2006. 208 с.
28. Бочелюк В.Й., Застело А.О. Соціально-психологічні особливості розвитку стресостійкості особистості *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 1 (54). С. 37-51.
29. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Горшкова Г.В. Психологічне консультування в реабілітаційному процесі. *Наукові перспективи*. 2023. № 3 (33). С. 311-321.
30. Бочелюк В.Й., Панов М.С., Жадленко І.О. Особливості психологічної реабілітації дітей та підлітків з депресивними порушеннями. *Наукові перспективи*. 2022. Вип. № 12 (30). С. 409-423.
31. Бочелюк В.Й., Панов М.М., Позднякова О.Л. Особливості психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей раннього віку з аутизмом. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 6(11). С. 389-401.

32. Боярин Л.В. Психологічні особливості соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей та її корекція: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Лілія Володимирівна Боярин. Сєверодонецьк, 2014. 273 с.
33. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.
34. Буленко Т.В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. К.: Міленіум, 2001. Т. 3, Ч. 4. С. 20-24.
35. Бурдукало М.М. Автономізація особистості як новоутворення юнацького віку. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2013. Вип. 18. С. 112-119
36. Буров Ю.О. Технології та інновації в діяльності людини ери інформації. інформація і технології. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2015. Т. 49. Вип. 5. С. 16-25.
37. Вавілова А.С. Вплив стилів батьківського виховання на рівень тривожності молодших школярів. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Т. 32 (71) № 2. С. 123-128.
38. Варій М.Й. Психологія особистості К.: Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
39. Венгер Г.С. Соціально-психологічні особливості рольових стосунків у дистантних сім'ях: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Ганна Сергіївна Венгер. Сєверодонецьк, 2015. 254 с.
40. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки / За ред. Т.В. Журавель; Авт. кол.: Т.В. Журавель, Т.Л. Лях, О.М. Нікітіна. К.: МБФ «СНІД Фонд Схід-Захід», 2010. 168 с.
41. Волченко Л.П. Емпіричні виміри уявлень дівчат і юнаків про соціальні конфлікти в українському суспільстві. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 149-158.

42. Волченко Л.П. Структура соціальних уявлень старшокласників і соціально-нормативна активність особистості: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Лариса Петрівна Волченко. Сєверодонецьк, 2016. 199 с.
43. Гаджети в школі / В. Косик, С. Литвинова, О. Мельник та ін., упоряд. Н. Харченко. К.: Шкільний світ, 2017. С. 63-74.
44. Галян І.М. Психодіагностика: навч. посіб. К.: Академвидав, 2009. 464 с.
45. Гарькавець С.О., Яковенко С.І. Проблема образи, прощення та примирення: огляд наукових підходів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 1 (60). С. 53-68.
46. Гейко Є.В. Комплексний підхід до висвітлення поняття «цілісність особистості» в процесі її соціалізації. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2020. Т. ІХ. Вип. 13. С. 79-88.
47. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам; пер. з англ. В. Хомика. К.: Либідь, 2003. 520 с.
48. Горностай П.П. «Парадоксальний сімейний баланс» як умова рівноваги в проблемних родинах. *Психологічні перспективи: Спец. Вип.* 2010. С. 34-41.
49. Гошовська Д. Самоакцептаці та моральна самооцінка сучасних підлітків. *Освіта регіону*. 2010. № 1. С. 188-191.
50. Гошовський Я. О. Ресоціалізація депривованої особистості. Дрогобич: Коло, 2008. 480 с.
51. Гоян І.М. Аналіз готовності молоді до самоорганізації в період суспільних трансформацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 1 (42). Т. 2. С. 178-189.

52. Гребінь Н.В. Зміст маніпуляції як прихованого психологічного впливу. Проблеми сучасної психології. 2013. Вип. 21. С. 80-93.
53. Данилюк І.В. та ін. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.
54. Дворник М.С. Прокрастинація у прогнозуванні особистісного майбутнього: монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 120 с
55. Єрґакова Ю.Г. Соціально-психологічні засоби корекції дезадаптивної поведінки підлітків в умовах інтернатних навчальних закладів: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Юлія Геннадіївна Єрґакова. Северодонецьк, 2014. 342 с.
56. Жигайло Н.І. Психологічне моделювання процесу духовного становлення особистості в юнацькому віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна.* 2011. Вип. 1. С. 156-170.
57. Журавльова Л.П. Особистісне зростання в умовах трансформації сучасного суспільства: монографія / ред. кол.: Т.В. Коломієць, Т.Ю. Кулаковський, Г.В. Пирог; за наук. ред. проф. Л.П. Журавльової. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2020. 308 с.
58. Завадська Л.А. Профілактика адиктивної поведінки. Соціальна педагогіка: [навч.-метод. посіб.] / за ред. Л.К. Грицюк, В.С. Петровича. Луцьк, 1999. С. 105-111.
59. Завацька Н.Є. Адаптаційний потенціал особистості: медико-соціальний вимір: монографія / за заг. ред. Н.Є. Завацької, Р.П. Шевченко. К. : ПВТІ «LAT&K», 2019. 239 с.
60. Завацька Н.Є., Бочелюк В.Й., Білоусов С.А. та ін. Моделювання соціально-психологічних систем: теоретико-прикладний аспект: монографія; за ред. В.Й. Бочелюка. [2-е вид., перероб. і доп.]. Северодонецьк: СНУ ім. В. Даля, 2013. 363 с.

61. Завацька Н.Є., Ващенко І.В., Журба А.М., Завацький В.Ю., Жалковський І.В., Кочубей І.В., Яцура А.Є. Психологічна допомога молоді при адаптаційних розладах та відхиленнях у поведінці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 1. С. 160-170.
62. Завацька Н.Є., Журба М.А., Блискун О.О., Завацький Ю.А., Жигаренко І.Є. Соціально-психологічний супровід процесу реінтеграції особистості з різним груповим статусом в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 5-21.
63. Заверуха О.Я. Соціально-психологічні особливості проявів адикції та їх корекція у підлітків з сімей трудових мігрантів: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Ольга Ярославівна Заверуха. Сєверодонецьк, 2020. 295 с.
64. Заверуха О.Я., Завацька Н.Є., Кацинська М.В., Сасунова Е.Е., Сердюк Ю.Ю. Соціально-психологічна програма корекції проявів адикції у неповнолітніх з сімей трудових мігрантів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 104-114.
65. Землянська О.В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С.Костюка АПН України*. К., 2001 Т. III. Ч. 1. С. 163-168.
66. Зимянський А.Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків: дис. ...к. психол. наук: 19.00.07 / Андрій Романвич Зимянський. Дрогобич, 2015. 189 с.
67. Зимянський А.Р. Роль емпатії у розвитку моральної самосвідомості підлітків. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації: Український науковий журнал*. 2011. № 2. С. 197-201.

68. Златова Л.С. Соціально-психологічні особливості розвитку адаптаційного потенціалу молоді як чинника збереження її психологічного здоров'я: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Людмила Степанівна Златова. Сєверодонецьк, 2020. 258 с.
69. Іванків І.І. Моделі розвитку ідентичності підлітка в умовах кіберсоціалізації. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць КПНУ імені І. Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2016. Вип. 33. С. 194-205.
70. Калязіна Т.В. Психологічні умови попередження проявів віктимності в інтелектуально обдарованих підлітків: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07 / Тетяна Віталіївна Калязіна. К., 2019. 24 с.
71. Камінська О.В. Психолінгвістика віртуальної комунікації в контексті залежності від віртуальних мереж. *Psycholinguistics*. 2019. № 25 (1). С. 147-164.
72. Капська А.Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / Заг. ред. О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола, А.Й. Капської. К.: Слово, 2002. 164 с.
73. Карпенко З. Аксіологічна психологія особистості: монографія; 2-ге вид., перероб., доповн. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
74. Коваленко А.Б. Проблема розуміння в працях українських психологів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. № 1 (36). С. 190-199.
75. Коваленко В.О., Марченко А.Д., Царенок Л.Б., Завацька Н.Є., Побокіна Г.М. Процес соціальної адаптації особистості: онтогенетичний аспект. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2022. № 1 (57). Т. 2. С. 134-141.

76. Ковальчук З.Я., Пілецька Л.С. Психологічна безпека особистості в освітньому середовищі у форматі її психічного здоров'я. *Психологія особистості: наук. теор.-метод. і прикладн. психол. журн.* Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2022. Т. 12. № 1. С. 49-57.
77. Кокун О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Копаниця О.В., Малхазов О.Р. Збірник методик для психологічної діагностики: метод. посіб. К.: НДЦ ГП ЗСУ, 2011. С. 142-143.
78. Комар Т.В., Лунков О.М. Проблема життєвого самоздійснення особистості у світлі наукових рефлексій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 117-128.
79. Кононенко А.О. та ін. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві: монографія. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 435 с.
80. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К.: Рад. шк., 1989. 608 с.
81. Кравченко К.В. Соціально-психологічні особливості ставлення батьків до дитини як чинник успішності їх взаємодії у дошкільному віці: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Катерина Василівна Кравченко. Северодонецьк, 2015. 268 с.
82. Кришовська О.О. Соціально-психологічні умови міжособистісного взаєморозуміння в інтернет-спілкуванні: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Олександра Олександрівна Кришовська. К., 2019. 259 с.
83. Кротенко В.І. Стиль спілкування у сім'ї як фактор розвитку емпатії у підлітків. *Психолого-педагогічні проблеми підготовки вчительських кадрів в умовах трансформації суспільства.* К., 2000. Вип. 2. С. 105-130.
84. Кузікова С.Б. Основи психокорекції. К.: Академвидав, 2012. 320 с.

85. Кучеренко С. Методологічні підходи до вивчення самосвідомості особистості підлітків та юнаків. *Психологія і суспільство: Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис*. 2009. № 1. С. 134-151.
86. Лазоренко Т.М., Головська Ю.С. Дослідження соціально-психологічного клімату та конфліктного реагування в підлітковому колективі. *Наука і освіта. Психологія*. 2012. № 6. С. 121-125.
87. Ласкава Г.В., Саннікова О.П. Факторна структура особистості асертивних і неасертивних осіб. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 3. С. 41-60.
88. Лемак М.В., Петрище Ю.В. Психологу для роботи: діагностичні методики: метод. вид. Ужгород: Вид-во А. Гаркуші, 2012. 616 с.
89. Литвиненко О.Д. Соціально-психологічні засади розвитку адаптаційного потенціалу молоді в умовах сучасного соціуму: дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.05 / Ольга Дмитрівна Литвиненко. Сєверодонецьк, 2019. 447 с.
90. Лісовий О.В. Інформаційно-технологічна система підтримки дослідницької діяльності учнів за програмами Малої академії наук. *Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації: зб. наук. статей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції*. К.: Інформаційні системи, 2010. Вип. 1. С. 146-149.
91. Лісовий О.В. Підтримка учнівської науково-дослідницької діяльності – запорука успіху науки XXI століття. Програми з позашкільної освіти. Дослідницько-експериментальний напрям; [О.О. Артем'єва, С.Ю. Білоус, О.В. Биковська та ін.; упоряд. О.В. Лісовий, С.О. Лихота]. К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2010. Вип. 1. С. 5-6.

92. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [в 2-х т.]. Т. 2. Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. К.: Форум, 2002. 335 с.
93. Максимова Н.Ю. Психологія адиктивної поведінки. К.: ВПЦ «Київський ун-т», 2002. 308 с.
94. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. К.: Либідь, 2011. 520 с.
95. Малеева Н.С. Комунікативні Інтернет-практики залежної від соціальних мереж молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Наталія Сергіївна Малеева. К., 2017. 252 с.
96. Малик І. Механізми протидії негативним впливам інформаційної пропаганди. *Політичні науки*. 2015. Т. 1. № 2. С. 47-53.
97. Мамчур І.В. Соціально-психологічні особливості формування самопізнання старшокласників в умовах навчально-ігрової діяльності: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Ірина Василівна Мамчур. Сєверодонецьк, 2019. 241 с.
98. Мартинюк В.О. Система психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Володимир Олександрович Мартинюк. Сєверодонецьк, 2019. 362 с.
99. Марченко А.Д. Соціально-психологічні особливості розвитку життєстійкості молоді в умовах проблемогенного соціуму: дис. ... доктора філософії: 053 Психологія / Андрій Дмитрович Марченко. Луцьк, 2022. 306 с.
100. Михайлишин У.Б. Вплив самооцінки на конфліктну поведінку підлітків. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Психологія*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 3. С. 86-92.
101. Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного*

університету імені Володимира Даля. К.: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 83-100.

102. Михайлишин У.Б., Шмідзен І.Ю., Малета А. І. Самооцінка у формуванні статусу підлітків у групі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2023. № 3. С. 121-125.*
103. Міненко О.О. Особливості формування особистості в умовах цифровізації суспільства. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (55). С. 18-30.*
104. Моляко В.О. Проблеми функціонування творчого сприймання в умовах надлишку інформації різної модальності та значимості. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. К.: Вид-во Фенікс, 2013. Т. XII. [Психологія творчості]. Вип. 16. С. 7-19.*
105. Моральна свідомість та самосвідомість особистості: монографія / за ред. М.В. Савчина, І.М. Галяна. Дрогобич, 2009. 288 с.
106. Москалець В.П. Структурно-функціональна організація особистості. *Психологія і суспільство: наук. журнал / гол. ред. Фурман А.В. 2010. № 2. С. 20-25.*
107. Найдьонова Л.М. Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Любов Михайлівна Найдьонова. К., 2014. 245 с.
108. Овчаренко М.О. Використання психокорегуючої методики у підлітків для підвищення їх спроможності щодо прийняття конструктивних рішень в стресовій ситуації. *Український медичний альманах, 2012.*
109. Односталко О.С., Харченко Н.М. Особливості часової перспективи юнаків, що мають різний досвід переживання складних життєвих ситуацій. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць*

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 1 (51). С. 253-262.

110. Онуфрієва Л.А., Дідик Н.М., Чеканська О.М. Психологічні особливості використання Інтернет-простору. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2019. Т. 74. № 6. С. 250-265.
111. Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику: метод. посіб. / [Алексєєнко Т.Ф., Жданович Ю.М., Куниця Т.Ю., Малиношевський Р.В., Сергєєва Н.В.] / за заг. ред. Т.Ф. Алексєєнко. К.: ТОВ «Задруга», 2017. 168 с.
112. Павелків Р.В. Вікова психологія; вид. 2-е, стер. К.: Кондор, 2015. 469 с.
113. Папуча М.В. Механізми структурування внутрішнього світу особистістю. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5, № 9. С. 100-117.
114. Пасічник І.Д. Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України. *Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф.:* зб. наук.праць. Острого, 1998. 444 с.
115. Пасічник І.Д. Мовна особистість в освітньому просторі: монографія / ред. кол. О.А. Вісич, Х.М. Карповець, З.В. Столяр. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 270 с.
116. Петрунько О.В. Батьки і діти: типові помилки виховання. *Практичний психолог*. 2014. № 4. С. 25-32.
117. Петрунько О.В. Деконсолідувальні ефекти медіасоціалізації. *Педагогічний процес: теорія і практика:* зб. наук. праць. К.: Едельвейс, 2015. Вип. 3-4 (48-49). С. 54-58.
118. Піддубняк С.В. Особливості особистісної диференціації та соціально-психологічні засоби корекції аутоагресивної поведінки молоді: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Сергій Васильович Піддубняк. Северодонецьк, 2018. 258 с.
119. Плющ О.М. Соціально-психологічні механізми інформаційного впливу: монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2017. 244 с.

120. Побокіна Г.М. Процесуальні та результативні характеристики життєвого вибору особистості в сучасному соціумі. *Психологія особистості: наук. журн.* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. Т. 11. № 1. С. 77- 84.
121. Профілактика негативних явищ у молодіжному середовищі // Соціальна педагогіка / за ред. А.Й. Капської. К., 2009. С. 357-360.
122. Ратинська О.М. Соціальна профілактика адиктивної поведінки підлітків. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* 2016. Вип. 1 (38). С. 233-237.
123. Савчин М.В. Духовна парадигма в психології. К.: Академвидав, 2013. 252 с.
124. Сердюк О.О., Белоусов Ю.Л. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю. Соціальна робота в органах внутрішніх справ України: навч. посіб. Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2006. С. 303-324.
125. Сєдих К.В. Психологія взаємодії систем: «сім'я» та «освітні інституції». Полтава: Довкілля-К., 2008. 228 с.
126. Сєдих К.В. Психологія сім'ї. К.: Академія, 2017. 192 с.
127. Склярчук А.В. Змістовні аспекти соціалізації дитини у проблемних сім'ях: аналіз сімейних стабілізаторів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2017. № 3 (44). Т. 3. С. 143-155.
128. Склярчук А.В. Особливості емоційної дистанції в проблемних сім'ях. *Теорія і практика сучасної психології: зб. наук. праць Класичного приватного університету.* Запоріжжя: КПУ, 2018. № 6. С. 67-72.
129. Склярчук А. В. Особливості комунікаційного простору проблемної сім'ї. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 5. С. 211-215. (Серія «Психологічні науки»).
130. Склярчук А.В. Проблема сім'я як середовище соціалізації дитини: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 272 с.

131. Склярчук А.В. Психологія соціалізації особистості в проблемній сім'ї: дис. ...д. психол. наук: 19.00.05 / Анастасія Володимирівна Склярчук. Сєверодонецьк, 2019. 448 с.
132. Склярчук А.В. Соціокультурні та соціально-психологічні чинники сімейної соціалізації. *Педагогічний процес: теорія і практика: наук. журн. Серія: Психологія*. К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016. № 1 (52). С. 84-88.
133. Стрільчук О.В. Соціально-психологічні механізми формування медіакультури у підлітків з інтернет-захопленістю: дис. ...д. психол. наук: 19.00.05 / Оксана Володимирівна Стрільчук. К., 2020. 220 с.
134. Стрільчук О.В. Якісне дослідження типів інтернет-медіакультури підлітків та соціально-психологічні механізми їх формування. *Теорія і практика сучасної психології*. Запоріжжя, 2019. № 4. Т.1. С. 140-147.
135. Татенко В. Суб'єктно-вчинкова парадигма освіти: філософсько-психологічне обґрунтування. *Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. 2010. Т.ХІІ, Ч. 5. С. 154-165.
136. Титаренко Т.М., Кочубейник О.М., Черемних К.О. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія. К.: Міленіум, 2014. 206 с.
137. Тітова Т.Є., Красильна К.О. Особливості ціннісно-сміслової саморегуляції підлітків. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). С. 155-163.
138. Тригук О. Відхилення у поведінці неповнолітніх. Суть і види девіацій. *Психолог*. 2012. № 8. С. 31-34.
139. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. К.: ДЦССМ, 2002. 132 с.
140. Турбан В.В. [Психологічна природа цінностей](#). *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 2. С. 198-212.

141. Фролова Л.Б. Психологічний вплив дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Лілія Борисівна Фролова. Сєверодонецьк, 2019. 257 с.
142. Чала Т.І. Визначення соціально-психологічних особливостей подолання особистісних деструкцій / Соціально-психологічні особливості подолання особистісних деструкцій в умовах тимчасової втрати працездатності: монографія / За ред. Н.Є. Завацької, А.М. Журби. К.: ПВТП «LAT&K», 2019. С. 112-129.
143. Чала Т.І. Особливості адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей у кризових умовах сучасності. *Особистість у кризових умовах сучасності: психологічні виклики: зб. наук. статей за матеріалами III Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 03 березня 2023 р.) / За наук. ред. проф. Л.С. Пілецької, проф. І.М. Гояна, проф. Н.Є. Завацької, доц. О.М. Чуйко. Івано-Франківськ, 2023. С. 370-374.
144. Чала Т.І. Проблема адиктивної поведінки неповнолітніх та її корекції в сучасному соціумі. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, аспірантів і студентів* (м. Київ, м. Сєверодонецьк, 24-25 листопада 2016 р.). Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. С. 229-231.
145. Чала Т.І. Психосоціальна допомога неповнолітнім в умовах сучасних реалій. *Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність: зб. наук. статей за матеріалами X Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Мелітополь, 11-13 вересня 2015 р.) / за заг. ред. М.М. Радевої. Мелітополь: ТОВ «Колор Принт», 2015. С. 150-153.
146. Чала Т.І. Роль благодійних організацій у соціалізації осіб з особливими освітніми потребами. *Інтеграція науки і практики в умовах модернізації*

- спеціальної освіти України: зб. наук. статей за матеріалами Всеукраїнській науково-практичній конференції (м. Івано-Франківськ, 23-24 березня 2023 р.) / за заг. ред. С.Д. Яковлевої, Н.В. Кабельнікової. Івано-Франківськ: Вид-во ХДУ, 2023. С. 268-271.
147. Чала Т.І. Соціально-психологічні аспекти виховання неповнолітніх в умовах неповної родини. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти: зб. наук. статей за матеріалами XVII Міжнародної науково-практичної конференції* (Монреаль, 30-31 грудня 2018 р.). Монреаль: СРМ «ASF», 2018. С. 122-125.
148. Чала Т.І. Соціально-психологічні особливості адиктивної поведінки підлітків з неповних сімей. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2020. № 3 (53). Т. 2. С. 146-155.
149. Чала Т.І., Бойсак А.Г., Жигаренко І.Є., Завацький В.Ю. Особливості міжособистісних взаємовідносин і самооцінки неповнолітніх з неповних сімей та їх корекція. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. К.: СНУ ім. В. Даля, 2022. № 3 (59). С. 34-44.
150. Чала Т.І., Журба А.М., Боярин Л.В. Взаємозв'язок адиктивної поведінки з емоційною стійкістю у неповнолітніх. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. № 3 (47). Т. 2. С. 205-211.
151. Чала Т.І., Завацька Н.Є. Концептуальні підходи до вивчення проблеми девіантної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної*

науково-практичної конференції (м. Сєвєродонецьк, 5-6 грудня 2019 р.). Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 91-94.

152. Чала Т.І., Завацька Н.Є. Проблематика адиктивної поведінки неповнолітніх з неповних сімей. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VI Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Сєвєродонецьк, 28-29 листопада 2019 р.). Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2019. С. 42-44.
153. Чала Т.І., Коротенко Д.О. Ефективність реабілітаційних заходів: аналіз проблеми у векторі адиктивної поведінки неповнолітніх. *Актуальні питання здоров'язбереження у координатах сучасних парадигм: зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнародної науково-практичної конференції*, (м. Сєвєродонецьк, 29-30 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. С. 61-63.
154. Чала Т.І., Сухенко І.І., Мірошніченко В.О. Особливості адиктивної поведінки підлітків з неповних сімей. *Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри: зб. наук. статей за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Ващенко Ірини Володимирівни* (м. Сєвєродонецьк, 27-28 грудня 2021 р.). К.: ПВТП «LAT&K», 2021. Ч. II. С.118-122.
155. Чорна І.В. Девіантна поведінка підлітків. *Особистість, суспільство, закон: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С.П. Бочарової* (м. Харків, 25 квітня 2019 р.). Х., 2019. С. 211-214.
156. Шевчук О.М. Тренінг як інноваційна форма соціально-психологічної діяльності. *Актуальні проблеми підготовки соціальних педагогів: матеріали наук.-метод. тренінгу*. Умань: Жовтий, 2013. 168 с.
157. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. Психология и психотерапия семьи; 4-е изд. СПб.: Питер, 2008. 672 с.

158. Яременко О.О. Тютюн, алкоголь, наркотики в молодіжному середовищі: вживання, залежність, ефективна профілактика. К.: Держ ін-т пробл. сім. та мол., Укр. ін-т соц. д-нь, 2005. Кн. 7. 196 с.
159. Яремчук В.В. Конфліктна поведінка неповнолітніх з неповних сімей: гендерні аспекти. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 5-17.
160. Яремчук В.В. Соціальне сирітство як психологічний чинник девіантної поведінки підлітків: дис. ...к. психол. наук: 19.00.05 / Віталія Василівна Яремчук. Сєверодонецьк, 2013. 227 с.
161. Яценко Т.С. Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика. Хмельницький: НАПВУ, 2002. 792 с.
162. Bandura A. Evolution of social cognitive theory. In K.G. Smith & M.A. Hitt (Eds.). *Great minds in management*. Oxford: Oxford University Press, 2005b. P. 9-35.
163. Bandura A. Going global with social cognitive theory: From prospect to paydirt. In S.I. Donaldson, D.E. Berger, & K. Pezdek (Eds.), *The rise of applied psychology: New frontiers and rewarding careers*. Mahwah, N-J: Erlbaum, 2006. P. 53-70.
164. Bandura A. Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*. 2001. № 52. P. 1-26.
165. Bandura A. The primacy of self-regulation in health promotion. *Applied Psychology: An International Review*. 2005a. № 54. P. 245-254.
166. Besteiro E.M., Quintanilla A. The relationship between parenting styles or parenting practices, and anxiety in childhood and adolescence: a systematic review. *Revista espanola de pedagogia*. 2017. Vol. 75. № 267. P. 337-351.
167. Bocheliuk V.I. et al. Specificity of the School-Students' Illegal Behavior Prevention in the Work of Social Teacher. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [S.l.], Vol. 10, №. 3. P. 734-745.

168. Bocheliuk V., Nechyporenko V., Pozdniakova O., Siliavina Y., Kyrbiatiev O. Culture and Mentality-Related Specifics of Implementation of the 'Law on Counteracting Bullying' in the Environment of Educational Institutions. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2020. Vol. 9(3). P. 755.
169. Bocheliuk V., Panov N., Piletska L., Yaremchuk V., Borysiuk A. Authority as a factor of formation of a leader's personality and life position. *ASIA LIFE SCIENCES. The Asian International Journal of Life Sciences*. 2019. Supplement 21(1). P. 445-461.
170. Bocheliuk V., Shevtsov A., Pozdniakova O., Panov M., Zhadlenko I. Effectiveness of Psycho-Correctional Methods and Technologies in Work with Children who have Autism: Systematic Review. *Journal of Intellectual Disability – Diagnosis and Treatment*. 2023. № 11. P. 10-20. Scopus
171. Bollas C. *The Infinite Question*. Routledge, 2009.
172. Bowen M. *Family therapy in clinical practice*. New York: Aronson, 1978.
173. Bowlby J. *A Secure Base: Parent-Child Attachment and Healthy Human Development*. Tavistock professional book. London: Routledge, 1988.
174. Brehm J.W., Self E.A. The intensity of motivation. *Annual review of psychology*. 1989. Vol. 40(1). P. 109-131.
175. Chala T.I. European and world examples of the quality of academic education. *Modern Teaching Methods and Innovative Technologies in Higher Education: European Experience and Global Trend: a collection of scientific works of University of Finance, Business, Entrepreneurship according to the materials of the International internship*. Sofia, Bulgaria: University of Finance, Business, Entrepreneurship, 2022. P. 113-122.
176. Chala T.I. Factors of addictive behavior in adolescents: socio-psychological analysis. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. Северодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. № 3 (41). С. 191-195.

177. Chala T.I. Socio-psychological problems of minors from single-parent families. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2023. № 3 (62). Т. 1. С. 125-130.
178. Chen S.H., Zhou Q. Longitudinal relations of cultural orientation and emotional expressivity in Chinese American immigrant parents: Sociocultural influences on emotional development in adulthood. *Developmental Psychology*, 2019. Vol. 55(5). P. 1111-1123.
179. Cowan P.A., Cowan C.P., Pruett M.K. Fathers' and mothers' attachment styles, couple conflict, parenting quality, and children's behavior problems: an intervention test of mediation. *Attachment and human development* 2019. . Vol. 21.5. P. 550–532 .
180. Erikson E.H. The concept of ego identity. *Amer. Psychoanal. Assn.* 1956. № 4. P. 56-121.
181. Eysenck H.J., Rachmann S. The Causes and Cures of Neurosis. An Introduction to Modern Behaviour Therapy based on Learning Theory and the Principles of Conditioning. London: Routledge & Kegan Paul. 1965. P. 318.
182. Farah M.J., Hook C.J. The seductive allure of «seductive allure». *Perspectives in Psychological Science*. 2013. № 8. P. 88-90.
183. Francesca S. Internet Addiction Disorder (IAD). *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. 2015. Vol. 191. P. 1372-1376.
184. Freud Z. An Outline of Psychoanalysis, 1940.
185. Glynn S.M., Koballa T.R. Jr. Motivation to learn in college science. In J.J. Mintzes & W.H. Leonard (Eds.), *Handbook of college science teaching* Arlington. VA: National Science Teachers Association Press, 2006. P. 25-32.
186. Goldberg I.K. Questions & Answers about Depression and its Treatment: a consultation with a leading psychiatrist. Philadelphia: Charles Press, 1993. 139 p.; 2nd edition. 1998. 180 p.

187. Griffiths M., Barnes A. Internet gambling: An online empirical study among student gamblers. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 2008. Vol. 6 (2). P. 194-204.
188. Griffiths M., De Freitas, Sara The convergence of gaming practices with other media forms: What potential for learning? A review of the literature. *Learning, Media and Technology*, 2008. Vol. 33. P. 11-20.
189. Griffiths M., Jayesinghe N. *Gambling Addiction and Its Treatment Within the NHS: A Guide for Healthcare Professionals*. London: British Medical Association, 2007.
190. Griffiths M., Meredith A. Videogame addiction and its treatment. *Journal of Contemporary Psychotherapy*. 2009. Vol. 39 (4). P. 47-53.
191. Griffiths M., Meyer G., Hayer T. (Eds.) *Problem Gaming in Europe: Challenges, Prevention, and Interventions*. New York: Springer, 2009.
192. Griffiths M., Parke J., Wood R., Rigbye J. Online poker gambling in university students: Further findings from an online survey. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 2010. Vol. 8 (1). P. 82-89.
193. Griffiths M., Wardle H., Orford J., Sproston K., Erens B. Internet gambling, health, smoking and alcohol use: Findings from the 2007 British Gambling Prevalence Survey. *International Journal of Mental Health and Addiction*. 2011. Vol. 9 (1). P. 1-11.
194. Griffiths M., Wardle H., Orford J., Sproston K., Erens B. Sociodemographic correlates of Internet gambling: Findings from the 2007 British Gambling Prevalence Survey. *Cyberpsychology & Behavior*. 2009. Vol. 12 (2). P. 199-202.
195. Guze S.B. Alcoholism as a medical disorder. *Compr. Psychiatry*. 1986. Vol. 27. P. 501-510.
196. Kardefelt-Winther D. *Excessive internet use – fascination or compulsion?* London School of Economics and Political Science. 2014. 367 p.

197. Khantzian E.J. A Clinical Perspective of the Cause–Consequence Controversy in Alcoholic and Addictive Suffering. *Journal of the American Academy of Psychoanalysis*. 1987. Vol. 15 (4). P. 521-537.
198. Khantzian E.J. The self-medication hypothesis of addictive disorders: focus on heroin and cocaine dependence. *American Journal of Psychiatry*. 1985. Vol. 142 (11). P. 1259-1264.
199. Khantzian E.J. The Self-Medication Hypothesis of Substance Use Disorders: A Reconsideration and Recent Applications. *Harvard Review of Psychiatry*. 1997. Vol. 4 (5). P. 231-244.
200. Knapp P., Beck T.A. Cognitive therapy: foundation, conceptual models, applications and reaserch. *Revista Brasileira De Psiquiatria*. 2008. Vol. 30 (Suppl II). P. 54-64.
201. Kohut H. *The Restoration of the Self*. International Universities Press. New York, 1977.
202. Kohut H. *The Search for the Self: Selected Writings of Heinz Kohut 1950-1978*, Vol. 1. Edited by Paul Ornstein. International Universities Press, New York, 1978.
203. Lemke J. Traversing discursive worlds: spaces, places, pacing and timing in discursive activity. Paper presented at DeXUS Summer Institute of Discourse Studies. Aalborg, 18-23 August. 2003.
204. Leonhard K. *Akzentuierte Persönlichkeiten*. Berlin, 1976. 328 p.
205. Leonhard K. *Aufteilung der endogenen Psychosen*. 5 Aufl. Berlin: Acad. Verlag. 342 p.
206. Little Margaret On the value of regression to dependence', *Free Associations*. 1987. Vol. 10. P. 7-22.
207. Luskin B.J. *Media Psychology: A Field Whose Time is Here*. *The California Psychologist*. 2003. May/June.
208. Parenteau A.M., Alen N.V., Deer L.K. Parenting matters: Parents can reduce or amplify children's anxiety and cortisol responses to acute stress. *Development and Psychopathology*. 2020. Vol. 32. № 5. P. 1799-1809.

209. Popovych I., Blyskun O., Hulas I., Shcherbyna V., Batasheva N., Aleksieieva M., Chala T. Psychological Semantic Parameters of Adolescents' Conformism in the Measurement of Value Orientations. *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*. 2021. Vol. 13(2). P. 167-184. (Web of Science Core Collection).
210. Rado S. *Adaptational Psychodynamics; Motivation and Control*. Edited by Jean Jameson and Henriette Klein. Science House Inc. 1969. P. 285.
211. Richardson A.C., Lo J., Priddis L. A Quasi-Experimental Study of the Respectful Approach on Early Parenting Competence and Stress. *Journal of child and family studies*. 2020 Vol. 29. № 10. P. 2796 -2810.
212. Rodic M., Cui J., Malykh S. Cognition, emotion, and arithmetic in primary school: A cross-cultural investigation. *British journal of development psychology*. 2018. Vol. 36. № 2. P. 255-276.
213. Rogers C.R. *Persons to persons: the problem of being human*. New York: Simon and Schuster, 1967.
214. Salvador M. *Mastering Family Therapy: Journeys of Growth and Transformation*. Wai-Yung Lee, George M. Simon John Wiley & Sons, 2006. 304 p.
215. Seligman Martin E.P. *Learned Optimism. How to Change Your Mind and Your Life*. 2013. 338 c.
216. Skinner B.F. *The Technology of Teaching*. Foundation, 2016. 271 p.
217. Sterling H. *Psychoanalysis and family therapy*. N.- Y.: Jason Aronson, 1977. 356 p.
218. Strilchuk O.V. The cognitive methods of protection the adolescences' mental health in the World Wide Web. *Mental Health Global Challenges*, November, 2018. [Електроний ресурс]. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/328948146_Mental_Health_global_challenges_Journal_-_2018
219. Wright M. Social media giants using «unethical» persuasion techniques to keep children hooked, psychologists warn. *The Telegraph*. 2018. 9 August.

URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/2018/08/09/social-media-giants-using-unethical-persuasion-techniques-keep/>

220. Wolpe J. *The Practice of Behavior Therapy*, 4th ed.; Pergamon Press, 1990. 421 p.
221. Young K.S. Internet addiction: The emergence of a new clinical disorder. *Cyber Psychology & Behavior*. 1998. Vol. 1 (3). P. 237-244.
222. Young K., Pistner M., O'Mara J., Buchanan J. Cyber disorders: the mental health concern for the new millennium. *CyberPsychology & Behavior*. 1999. Vol. 2 (5). P. 475-479.
223. Zavatskyi V.Yu., Piletska L.S., Zavatska N.Ye., Semenov O.S., Blyskun O.O., Yaremchuk V.V., Popovych, I.S. Systemic Rehabilitation of Youth with Post-Traumatic Stress Disorders under Conditions of the Armed Conflict in Eastern Ukraine. *Revista ESPACIOS*. 2020. Vol. 41 (№ 6). P. 20.